
ઉત્તરરામચરિતનાટક.

ભાષાન્તરકર્તા

દ્વિવેદી મણિલાલ નભુભાઈ, ખી. એ.

२७४

૧૭૧૬

મહાકવિશ્રીમદ્ભૂતિપ્રણીત

ઉત્તરરામચરિતનાટક.

બાષાન્તરકર્તા

દ્વિવેદી મણિલાલ નલુભાઈ, બી.એ.

(અર્થે હક બાષાન્તરકર્તાએ સરકારી ધારાપ્રમાણે સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

સન ૧૮૮૩.

સંવત્ ૧૯૩૯.

પુસ્તક વેચનાર.

મુખ્ય—દામોદર ધર્મરદાસ લાઇબ્રેરીવાળા, કાળકાદેવીને રસ્તે, રામવાડી પાસે.

” જ્યેષ્ઠરામ મુકુંદજી મારવાડી બજારને નાકે, મામાદેવી આગળ.

મૂલ્ય રૂ ૧-૮-૦

૧૭૧૬

મુંબઈ,
ઓરિયન્ટલ પ્રેસનામાં છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

આ સંસારમાં જો કહીં પણ સુખ હોય તો તે પ્રેમમાં જ છે. શરીરયોગ, ધનયોગ, પદવીયોગ, એ સર્વ કરતાં હૃદયયોગ ચઢતો છે. હૃદયના વિસ્તારમાં, ને તેની પ્રેમમય વૃત્તિમાં ખરી ભક્તિ ને ખરો ધર્મ વસે છે. જીવમાત્ર પ્રેમથી સંકલાયલા છે ને સંકલાય છે. જડપદાર્થમાં પણ અન્યોન્યને આકર્ષવાની ઉષ્માખલજન્ય શક્તિ હોય છે; તો ઈચ્છા અને બુદ્ધિયુક્ત સચેતમાં સવિરોધ હોય તેમાં શું કેહેવું? પ્રેમનું મુખ્ય અધિષ્ઠાન સંસારમાં સ્ત્રીને માની છે. એ ગણના વાસ્તવિક લાગે છે. સ્ત્રીઓનો શારીરિક ખંધ, અને માનસિક વ્યાપાર વિચારતાં તેને કોઈ કોમલ, મૃદુ કાર્યોર્થે જ નિર્મેલી જણાય છે. મનુષ્ય એક એકના સાહવાસવિના રહી શકતું નથી, તો પુત્રપે પુત્રપને કે સ્ત્રી સ્ત્રીને જોવો સંખંધ થઈ શકે તે કરતાં સ્ત્રી અને પુત્રપનો સંખંધ અધિક કુચ્ચિકર અને ઢઢ થવાનો સંભવ છે. સ્ત્રીના ને પુત્રપના સ્વાર્થ એક એકથી જુદી જ પ્રકૃતિના હોવાથી તેમની વચ્ચે વાંધો ઉઠવાનો કે હરીફાઈથી ઈર્ષ્યા થવાનો સંભવ ઓછો છે. કદાપિ કેવલ નથી જ. પુત્રપના વ્યાપાર સંજ્ઞાતીય છે તેથી આવી ગાઢ મૈત્રી થવી દુર્લભ છે. આવી એક વાર થયેલી મૈત્રી નિઃશોષ પરિપક્વતા પામવા માટે જરૂરનું છે કે લગ્ન એક જ અને અખંડ થવું જોઈએ. સ્ત્રીને એકથી બીજો પુત્રપ કે પુત્રપને એકથી બીજી સ્ત્રી ઘટતી નથી; એ નિયમ અખંડ હોવો જોઈએ અર્થાત્ મરતા સુધી કે તે પછીથી પણ પુનર્લગ્નનો અવકાશ આવતો નથી. મનુષ્યનો આ જગતમાં જીવવાનો હેતુ તો પરમાર્થ—મોક્ષ—સિવાય બીજો ભાગ્યે જ હોય. સર્વ ભૂતમાત્રમાં પરમાત્માના સ્વરૂપનો પ્રતીતિ થવી એ સમાન જીવન્મુક્તિ બીજી હોય નહિ. એવી પ્રતીતિ થવા માટે જે પ્રીતિભાવ જરૂરનો છે તે ઉત્પન્ન કરવો, તેને જ વિશેષ ખીલાવવો એ માણસમાત્રનો ધર્મ છે. માખાપના હાથ-માંથી છોકરું તાપેદારી, માન, નિયમ, વિનય વગેરે શીખીને છુટે છે.

પછી સહજ મિત્રતા તથા ભાઈ ભાંડુની સાથેના વ્યવહારથી સમાન-
વયસ્ક સાથે કેમ વર્તવું તે શિખે છે, ને એના પ્રેમકોશ-હૃદય-નું ઉદ્-
ઘાટન થવા માંડે છે. પોતાને યોગ્ય, રૂપ, ગુણ, વિદ્યા સંપત્તિ વિ-
જ્ઞાતીય મિત્ર મળવો એ આ પ્રીતિના પ્રથમાંકુરને ઉછેરવાનો ઉપાય છે.
માણસનું મૂલથી સ્વાર્થ ઉપર લાગેલું ચિત્ત પારકાને પોતાનું કરી
લેતીવેળે વિસ્તાર પામે છે ને એમ આત્મવત્સર્વભૂતાનિ પોતાના સમાન
સર્વને નિહાળવાની કેલવણી લેવા માંડે છે. આ સ્થિતિ પરિણય-
નની છે. સ્ત્રી અને પુરૂષ આ પ્રકારના અન્યોન્યના હૃદયના ખી-
લાવવાને માટે ખાસ રીતે લાયક અને જરૂરનાં છે. પુરૂષ વ્યવહાર
ખલમાં સખલ છે, સ્ત્રીનું ખલ રસેન્દ્રિય (feeling) માં રહેલું છે. આ
ખલ-પ્રેમ-જે એકજ વિષયને લાગુ રહે-એકજ સ્ત્રી કે પુરૂષપરત્વ
રહે-તોજ વિશેષ ઊંડો ને ઘાડ થાય. વિસ્તાર અને નિર્ખલતાનો
જેમ નિકટ સંબંધ છે તેમ સંકોચ અને સખલતાનો એથી વધારે નિ-
કટ સંબંધ છે. એકના હૃદયનો અભ્યાસ ખીજને મરતા સુધી, કે
તેની પાર પણ પુરતું કામ આપી શકે છે, તો ખીજને-અવકાશજ
નથી. પક્ષી પક્ષીમાં પણ-સારસ, અથવા ચક્રવાક ખીજ પ્રીતિ
નથી ખાંધતાં પણ એક પાછળ એક જીવ તજે છે એમ સાંભળ્યું છે.

આવો અખંડ, અભેદ અને એક પ્રેમ રામ અને સીતામાં પરિ-
પૂર્ણતાએ દેખાય છે. રામ ને સીતા જેવાં પાત્ર ને ભવભૂતિ જેવો
કવિ તેણે જે પ્રેમ ભક્તિનું સરસ અને હૃદયવેદક ચિત્ર આપ્યું છે,
તેથી સંસારી જનોનાં હૃદય ભેદાયાવિના ભાગ્યેજ રેહશે. તેથીજ
કાલિદાસના શકુન્તલા કરતાં પણ ભવભૂતિનું ઉત્તરરામ ચઢતું ગણા-
ય છે. રામની પ્રજાપાલનની રીતિ અને પ્રેમવૃત્તિ, તે જો વચ્ચેનો
ભાસતો વિરોધ અને તેનું યથાર્થ સમાધાન મનને આનંદમાં ગરક કરી
નાંખી એકવતવાળા સત્ય પ્રેમની ઉપર આપણી આસ્થા સુદૃઢ ખેસા-
ડે છે. રામ અને સીતાના પાત્રત્વ વિષે અને ભવભૂતિની ચતુરાઈ
વિષે જેટલું કહી શકાય તે કરતાં સહૃદય જનોને વાંચેથી વિશેષ
આનંદ ઉપજશે.

✓ આ ભાષાન્તર કરવામાં કલકત્તામાં પંડિત ઈશ્વરચંદ્રે પ્રસિદ્ધ કરેલું સંસ્કૃત ઉત્તરરામચરિત વાપરેલું છે, એ સિવાય ખીજી પ્રતિ મને મળી શકી નથી. ભાષાન્તર કર્યા પછી કવિનો ભાવાર્થ વિશેષે સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી, તથા જેને ભાષા વિકટ લાગતી હોય તેવાની સરળતા માટે મેં યથામતિ થોડી ટીકા પછવાડે ઉમેરેલી છે, તે જેને સાંજ લખેલી છે તેને યથાયોગ્ય ઉપયોગની થઈ પડશે તો હું મારો શ્રમ કૃતાર્થ થયો માનીશ.

ભવભૂતિના જીવન ચરિત્ર માટે માલતી માધવના ભાષાન્તરની પ્રસ્તાવના જોવી.

લિ. ભાષાન્તરકર્તા.

“માલતી માધવ” અને “કાન્તા” વિષે વિદ્વાન્ ગૃહસ્થો તરફથી જણાવેલા અભિપ્રાયમાંથી ઉતારો.

“આ (માલતી માધવ) પુસ્તકના ભાષાન્તરનો કર્તા એક ઊંચી ક્લેવણી પામેલો એલ્ફિન્સ્ટનકોલેજનો ગ્રેજ્યુએટ છે. અને ભાષાન્તર ઉપરથી તેના સંસ્કૃત જ્ઞાનને માટે હું મને ઘણો ઊંચો વિચાર આવે છે. જગદ્ગર જેવો ટીકાકાર અને પ્રોફેસર ભાન્ડારકર જેવા એડીટર માલતીમાધવને મળ્યા છે એટલે ભવભૂતિના લખાણની ભૂતિ સંસ્કૃત સમજનારને ઘણી આલ્હાદક થઈ પડે છે, અને મી. મણિલાલના ભાષાન્તરથી ગુજરાતી સમજનાર આલમને પણ કાલિદાસથી સહજ ઉતરતા મહાકવિની ખુબીની તુલના કરવાનું ખની આવે છે.....”

ગુજરાતી. તા. ૧૧ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧.

(કાન્તા) “પાત્રો ગોઠવી તેને એક સરસ આકારમાં પ્રત્યક્ષ રંગભૂ-
મિમાં ખતાવવાના પ્રયત્નમાં ગ્રંથકર્તા થોડે કે ઘણે દરજ્જે પાર પડેલા
છે. પુસ્તકમાંનાં પાત્રો પોતપોતાનો ભાગ ઘણી સારી રીતે ભજવી
ખતાવે છે, કે તેથી લખનારની ઉત્તમ શક્તિનાં આપણે વખાણ
કરી શું.....સઘળી રીતે નાટક સારો છે. ભાષા સુંદર ને કહી
કહી પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે”..... **ગુજરાતી.** ૧૮૮૨ એપ્રિલ.

“દ્વિવેદી મણિલાલ નલુભાઈને ગ્રંથકાર મંડળમાં આવકાર આપતાં
અમને ખરેખરો હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.....ઈંગ્રેજ ભાષાની સાથે એ
સંસ્કૃતના સારા અભ્યાસી છે. આપણા ગ્રાજ્યુએટો કેટલાંક વર્ષથી
સ્વભાષા લખવા વાંચવાના કામમાં એવો અનિષ્ટ અનાદર ખતાવતા
આવ્યા છે કે મી. મણિલાલની આ વૃત્તિને અમે ઘણી સ્તુત્ય, આ-
શાન્નક, તથા ઉત્તેજન યોગ્ય ગણીએ છીએ.....કેટલાંક
વર્ષોથી કોઈ પણ ગ્રાજ્યુએટે ગુજરાતી ભાષામાં એકે પુસ્તક પ્રકટ
કયું નથી. પણ હાલ એ લજ્જસ્પદ સ્થિતિ બક્ષાઈ જવાનાં સુ-
ચિન્હ કેટલેક ઠેકાણેથી દેખાવા લાગ્યાં છે, અને એ શુભ રૂપાન્તરના

અચ્ચણી ભાઈ મણિલાલ થયા તેને માટે તેમને અમે માનપૂર્વક મુખારકખાદી આપીએ છીએ.....મહાકવિ ભવભૂતિકૃત માલતીમાધવ નામના એક સંસ્કૃત ભાષા માંહેલા અત્યુત્તમ નાટકનું સટીક ભાષાન્તર ઘણી સંભાળથી કરીને એ ભાઈએ બે ત્રણ વર્ષ ઉપર પોતાનું વિદ્યાબળ દાખવ્યું હતું.....તેનું વિવેચન અવકાશ ઉપર રાખવાથી હવે કાંઈ ખાટું મોણું થઈ જનાર નથી....

રસ, પાત્રભેદ અને વસ્તુસંકલના એ જે ત્રણવાનાં નાટકાદિની ગ્રંથીમાં અવશ્યનાં છે.....(તેમાંનો) રસ પ્રાપ્ત કરવો સહજ છે. કુદરતે આપ્યો હોય તેનેજ એ વાત તો ખરી.....અધભણ્યાની સમજ જેમ ખીજી બાબતમાં તેમ રસમાં પણ પુરી ચાલતી નથી....

.....આ તરૂણ નાટકારની રસજ્ઞતા (taste) શુદ્ધ સંસ્કારી જોઈ અમે પ્રસન્ન થયા છઈએ. એ રસજ્ઞતામાં અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાક્ષરત્વ એ બંનેનો રંગ છે, પણ સંમિશ્રણ એવી રીતે થયેલું છે કે તે સ્વાભાવિક ને સુંદર દિસે છે.....અને એટલું તો એ ગ્રંથકારે સાબીતજ કરી આપ્યું છે કે એનામાં આવાં પુસ્તક રચવાની સ્વાભાવિક શક્તિ છે.....” * * *

પરંતુ આ સંહારસંધિ એવોતો રસમય ને ઉત્તમ દ્રશ્યતાના ગુણથી ભરેલો છે કે આ સમે તો અમે એટલુંજ કહીએ છીએ કે બધું જોતાં આ નાટક બહુ સારું છે, અને એ ગ્રંથકાર હવેથી પાત્રતા અને વસ્તુસંકળના ઉપર ખારીકીથી જો વધારે ધ્યાન આપશે તો તે આથી પણ આગળ જતાં વધારે સારાં નાટક લખવાને શક્તિમાન થશે એમ અમે માનીએ છીએ.

ગુજરાત શાળા પત્ર. અંક ૭-૮-૯. પૃ. ૨૧.

“....આ અંકનું ઘણુંખરું લખાણ મિ. મણિલાલનું ઉત્તમ પંક્તિનું છે. રા. મણિલાલે પોતાની વિદ્યાનો અને નિવૃત્તિનો મદુપયોગ કર્યો છે.....પાત્રો જેવાં જોઈએ તેવાં પ્રસંગને અનુસરી વર્તનાર અને હાજર જવાબી છે. ગદ્ય અને પદ્ય બન્ને ટુંકાં અને રસાલંકાર

વાળાં છે.....આવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિનાં જનોના સ્વભા-
વનું વર્ણન ગ્રંથકર્તા પોતાના નિવૃત્તિના સમયમાં નાટકના રૂપમાં
ગોઠવી પ્રસિદ્ધ કરશે તો તે જાણવાનું થઈ પડશે કેમકે તેમની
રસજ્ઞતા ને હેતુ સારાં છે.....કાન્તા જેવાં પુસ્તકોની આપણી
ભાષામાં આવશ્યકતા છે.....તેથી તેમના શુભ પ્રયત્નને માટે તેમને
અભિનંદન આપીએ છીએ

સ્વદેશવત્સલ. અં. ૧૦. પુ. ૬ પા. ૨૩૩-૨૪૨

“કાકુલ્ય નાટકો મનુષ્યપ્રકૃતિની ધણીજ ઉમદા ઉત્પત્તિ છે,
તેમજ તે ઉપરથી મનને ધણીજ આનંદકારક અને શુદ્ધ સુધારક
ગમત મળી આવે છે. દુર્ભાગ્યતાની સાથે તરફીયાં મારતાં સદ્-
ગુણી માણસના દેખાવથી તે પ્રકારની ખુશી ઉપજે છે. તે માત્ર
સારી રીતે લખાયલા કાકુલ્ય નાટકની રચનામાંજ હોય છે. જે
કાંઈ હલકું અથવા તુચ્છ હોય તેને આવા પ્રકારની ગમતો આપણા
મનમાંથી હાંકી કાઢે છે અને જે દયાની લાગણી આપણા સ્વભાવનું
આભૂષણ ગણાય તેને એ ગમતો પુષ્ટિ આપે છે, અને કેળવે છે.....
.....એકંદર જોતાં કેટલેક દરજ્જે આ નાટક (કાન્તા) આવા
પ્રકારનું છે.....”

હિતેચ્છુ.

“સ્વકલ્પિત નાટક લખવામાં એ ગૃહસ્થનો આ પેહલો પ્રયાસ છે,
તે ઉપરથી જાણાય છે કે આગળ ઉપર એ પોતાની વિદ્વતાથી વધારે
દીપી નીકળશે.”

યુદ્ધિ પ્રકાશ. પા. ૧૪૪ પુ. ૨૯ અં. ૬.

ભાવનગરના વિદ્વાન્ નાયબ દીવાન સાહેબ રા. રા. વજેશંકરભાઈ
લખે છે કે:—“સદરહુ પુસ્તક (કાન્તા) ધણી સારી અને અસરકારક
ધર્મારતથી લખાયલું છે. તેમજ સ્ત્રીનું પતિવ્રત મર્ણપર્યંત પણ જા-
ળવી રાખવાને નીતિનો ધણો સારો ધડો મળે એવું એ પુસ્તક છે.
જે જે સ્ત્રીને વાંચતાં આવડતું હોય તેઓએ એ પુસ્તક જરૂર કરી
વાંચવું એ ધણું સલાહકારક છે.....”

“.....In its literary quality the work is above the level of mediocrity and the language is simple and natural.....But Kântâ will be best liked for its sentiment. The picture of unswerving conjugal fidelity is very vivid..... “Kântâ” may not prove sensational, but we prefer it as it is. To the student of Hindoo Gujarati character the book under notice may open a large field of observation and comparison, whilst the general reader will find much in Kanta that will catch his emotions and leave him a purer man than he was.”—*Indian Spectator*, Vol. 3, No. 21, page 326.

Writes Mr. S. S. Bengali, C.I.E.—“I.....had therefore to give the books to my daughters to read and explain to me the contents, I glancing through portions of them.

“Although the language appears rather difficult for us.....to understand at once, we are able to say that both your productions are very readable and pleasing contributions of a superior kind to Gujarati Literature. Some of our Gujarati Hindu writers of books even “well educated” men, are so coarse in some of the expressions they occasionally use, and in the treatment of their subjects, that one is led to suppose that they had never intended their productions to be read in the inner family circles. I am happy to see that there is nothing of these faults in your writings.....”

Writes a graduate from Bombay—

“.....I for one am highly gratified to see that you, unlike many other graduates of the Bombay Uni-

versity who, though able enough, appear to aim at their personal good in life only, are doing what is most proper and conducive to the good of society, &c.....”

Writes a graduate from Bhawnagar—

“ It (Kântâ) is a readable book no doubt.....It is difficult to deny your insight.....into some of the inner traits of the “Tender Passion.” You may turn out a deft hand at this kind of thing and you have in some passages struck out some very elegant touches and tasteful expressions.....In one respect you are in advance of all our play-writers. Our people do not seem to have any conception of the Unity of Action. But this you have successfully brought out.....You are undoubtedly gaining in lucidity.....Moreover, you make something like a promising approach towards classical diction; and your verses though often pregnant can flow with comparative ease.....”

Writes a graduate from Rajkot—

“ I have perused your Kântâ and have found the plot well and artistically arranged. The language too is on the whole clear. Your innovation of blank verse in Gujarati is agreeable to me and I too intend to follow the same path.”

શુદ્ધિપત્ર.

પા.	કી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૬	૧	હન્દ્રવજ્રા	ઉપજાતિ
૧૦	૧૪	{ સીતાને પુત્રી અકુન્ધતીના જેવી ગણીને એનું	અકુન્ધતીની પેઠે તમારી સ્ત્રુ- ષા સીતાનું.
૧૦	૨૪	અશિયિલથી	અશિયિલથી
૧૯	૧૩	હન્દ્રવજ્રા	ઉપજાતિ.
૨૬	૧	એમણે તો મંસારજ માંડ્યો.	ત્યારે તો સંસાર સારે શાભશે.
૨૯	૬	કાઠવે પટ્ટુ	કાઠી જાણે,
૨૯	૭	રામ ગાત્ર	રામગાત્ર
„	૨૦	મહાનંદથી	મહાપુણ્યથી
૩૩	૫	કરતાનાં	કરતાનાં
„	૧૪	પ્રેમથી	પ્રમથી
„	૧૯	ઠેલા	ઠેળા
૩૪	૬	કહાવ્યું છે	કહાવ્યું છે
૩૮	૧૦	અથા શી,	અથા આ,
„	૧૧	જાનકી.	સીતા.
„	૧૯	તન ચાર	તનસાર;
૪૦	૧૯	તોડાને,	તોડા તે,
૪૨	૪	તૃપ્ત	તમ
૪૭	૧૭	ખીચુ	ખીજે
„	૧૯	તે શું	તેં શું
૫૭	૨૨	મમીપજ જનારાં	મમીપ જનારાંજ
૭૩	૨૫	તમને મારે કાંઈક કેહેવું છે	{ તમારે આટલું વેળાસર જા- ણવા જેવું છે,
૭૪	૪	મૂર્ખાઓ ?	મૂર્ખાઓ !
૮૦	૨૨	દાંધા	દાંધાં
૮૬	૨૪	દૂધણ્ણ	દૂધણ્ણ ખર
૮૮	૧૦	ટંકારવ.	ટંકારવ
૯૦	૧૮	વચનમાંજ	વચમાંજ
૧૧૧	૧૪	{ સીતાને પુત્રી અકુન્ધતીના જેવી ગણીને એનું	અકુન્ધતી પેઠે તમારી સ્ત્રુષા સીતાનું

પાત્રવર્ગ.

રામ.....	અયોધ્યાના રાજા.
લક્ષ્મણ.....	તેમના ભાઈ.
જનક.....	સીતાના પિતા, ને રામના સસરા.
ચન્દ્રકેતુ.....	લક્ષ્મણનો પુત્ર.
કુશ }.....	{ સીતાને પેટ વનવાસમાં અવત-
લવ }.....	{ રેલા જીવવાના પુત્રો.
સુમંત્ર.....	{ રઘુકુલના રાજાઓનો સારથિ અં-
	{ દ્રકેતુના રથ ને હાંકનાર.
વાલ્મીકિ.....	રામાયણના રચનાર, આદિ કવિ.
અષ્ટાવક્ર.....	{ રામના ખનેવી ઋષ્યશૃંગના આ-
	{ શ્રમનો એક ઋષિ.
ભાણ્ડાયન }.....	વાલ્મીકિના શિષ્ય.
સૌધાતકિ }.....	
કૌશલ્યા.....	રામનાં માતા.
સીતા.....	જનકની પુત્રી, રામની પત્ની.
અરુન્ધતી.....	રઘુકુલના શુક્ર વશિષ્ઠની પત્ની.
વાસન્તી.....	દણ્ડકાવનની દેવતા, વનદેવતા.
પૃથ્વી.....	સીતાની માતા.
આત્રેયી.....	વાલ્મીકિની શિષ્ય.
ભાગીરથી.....	ગંગા, રઘુકુલનાં પૂજ્ય દેવી.
તમસા }.....	ગોદાવરી પાસેની નદીઓ.
મુરલા }.....	

સૂચિત પાત્ર.

વશિષ્ઠ (રઘુકુલના શુક્ર) ઋષ્યશૃંગ (રામના ખનેવી) શત્રુઘ્ન
(રામના ચોથા ભાઈ)

(શંખૂક, વિદ્યાધર, વિદ્યાધરી, સૂત્રધાર, નટ, દુર્મુખ, કંચુકી, યોદ્ધા,
ખાલક, લોક, ઋષિ, નાગ, દેવ વગેરે.)

उत्तररामचरितम्.

नान्दी.

(अनुष्टुप्.)

वाल्मीकिव्यासव्याद्वि नै पूर्वकाले तथा गुड,
प्रणुमी प्रणुमी तेने यायुंछुं वर आटलो: १. ५
प्रभदेवतणा भूति, नित्य पूर्ण स्वर्पिणी,
देवता वाणीनी, नित्ये पांय आले सरस्वती. २.

सूत्रधार—आहु विस्तार करवानुं प्रयोजन नथी. आज, लग-
वान् कालप्रियनाथनी यात्राना प्रसंगे, सर्वपूज्य आर्यजनोने
विज्ञापना कइं छुं ते कृपा करीने सांभगो. कृश्यपगोत्रना १०
श्रीकंठ ये उपनामथी ज्ञाणीता, पदवाक्यप्रमाणना तत्त्वने ज्ञ-
ावावाणा, ज्ञातूकर्णना पुत्र, लवभूति नामे कवि छे.

(गीति.)

वयनथकी वरा थयली अपला पगले पगले रे' ढणती,
नै ब्राह्मणुपुंठे त्यम सरस्वती रे' सदा काण पणती; ३. १५
ये द्विजवरनुं रयेछुं, (सर्व रसे रसप्रपूर्ण निगणतुं),
उत्तररामचरित आ लज्जी (सहुने प्रमोद उपजतुं). ४.

आ हुं नाटकनो प्रयोग करवा साइं रामचंद्रल्लना वप्प-
तनो अयोध्यावासी जनेलो छुं. (सोतरइ जेधने). रे! रे!
रावणना कुलना धूमकेतु महाराज श्रीरामचंद्रल्लना आ २०
अभिषेक समये रातदिवस लगार पणु अटक्या वगर आनंद
मंगल वाद्विनी धूम मयी रहैली હતી; त્યारे आज लोकोनां
आंगणुंमां ચારણાદિક કેમ શાંત થઈ ગયા છે?

(નટ પ્રવેશ કરે છે.)

નટ—આર્ય ! હાંકના યુદ્ધમાં સહાય કરનારા મહાત્મા વાનરો અને રાક્ષસો, તથા અભિનંદનાર્થે પધારેલા જુદી જુદી દિશાને પાવન કરનારા પ્રહારિઓ ને રાજર્ષિઓ, જે સર્વેને ખુશી કરવા માટે આટલા દિવસ સુધી ઉત્સવ ચાલતો હતો, તેમને પોતપોતાના ધરતરફ વળાવી દીધા છે. ને વળી આજ વશિષ્ઠગુરુને સાથે લઈને,

(અનુષ્ટુપ.)

૧૦ રાણીઓ રામમાતાઓ, નિર્ભવા યજ્ઞનો વિધિ,
અગ્રે અગ્નિચંદ્રી લેઈ, જામાતૃ-આશ્રમે ગઈ. ૫.

સૂત્ર.—હાં !

નટ.—પરદેશી છું તેથી પુછું છું કે જામાતૃ કોણ ?

સૂત્ર.— (દુહો.)

૧૫ કન્યા શાન્તા નામની યઈ દશરથ ભૂપાલ,
લોમપાદ ભૂપે લીધી દત્તપુત્રી કરી ખાવ. ૬.

વિલાણકના પુત્ર અશ્વત્થામ તેને પરણ્યા છે. તેણે પારવર્ષલગ્નનો યજ્ઞ આરંભ્યો છે. તેને ખડ્ગ માન આપીને, સર્વ મોટેરાં પૂર્ણ ગર્ભવાળાં જાનકીવહુને પણ મુકીને ત્યાં ગયાં છે. હવે એમને મુકીને, ચાલો આપણી જાતિની રીત

૨૦ પ્રમાણે રાજદરબારમાંજ જઈએ.

નટ.—ત્યારે રાજજીના આગળ રજુ થતીવેળે ખોલવા લાયક અત્યંત શુદ્ધસ્તોત્રપદ્ધતિ આપ વિચારી કાઢો.

સૂત્ર.—અરે ! મારિષ ! (લાવળી.)

૨૫ કહો નિર્મલ ક્યાં જગવ્યવહાર,
દિયે જન દૂષણ વારંવાર;
સર્વ જાત વ્યવહાર તે, દોષરહિત નવ હોય,
નારી, વાણીના શુભગુણ કેવે, સુજન ન દીસે કોય,
જેય જન દુર્જન થઈને સાર—કહો નિર્મલ. ૭.

નટ.—અરે લોકો તો દુર્જન શું પણ અતિદુર્જન થાય છે એમ
કેહું ધટે. કેમકે,—

(ગીતિ.)

વૈદેહી દેવીપર પણ જન કરતાં રહેછ અપવાદઃ

રાક્ષસને ધરે'તાં (વ્રત ડ્યમ સાધવીતણુંય સમવાય)? ૮. ૫

અગ્નિ નાહી ઠરે સાચી, પણ તેપર જન કરે ન વિશ્વાસઃ

(લોકમાં કરે શુદ્ધિ—સત્યવાત કે અસત્ય એ ભાસ) ! ૯.

સૂત્ર.—પણ ને આ ગપાટો મહારાજને કાને પોહોચશે તો
ખાડું ખોદું થશે.

નટ.—સર્વથા દેવ અને ઋષિઓ કલ્યાણ કરશે. (પરિક્રમણ ૧૦
કરીને) રે! રે! મહારાજ ક્યાં છે? (સાંભળીને) પરિજનો
આમ કેહે છે:

(વસંતતિલકા.)

શ્રીરામઆદિ વનવાસથી ઘેર આવ્યાં,

તેને ફરી પ્રીતિથી ભેટી ખુશી થવાને, ૧૫

આવ્યા હતા જનક, તે દિન ગાળી આઝ,

આનન્દ મોદ કરે આજ ગયા વિદેહ; ૧૦.

સાલે વિયોગ ખાડું દેવીદિલે પિતાનો,

તે વિસરાવી મુકવા પ્રીતિના વિનોદે,

ધર્માસનેથી ઉઠી રાજસમાજ છાંડી, ૨૦

અંતર્ગૃહે સતીસમીપ ગયા નરેન્દ્ર.

૧૨.

(બન્ને જાય છે.)

इतिप्रस्तावना.

(પછી આસને બીરાજેલાં રામ અને સીતા પ્રવેશ કરે છે.)

રામ—દેવિ જોઈહિ ! શાન્ત થા. એ વડીલો આપણને તજીને જઈ શકે એમ નથી, પણ

(દુહા.)

૫ નિત્ય કર્મ હોમાદિનું અગ્નિહોત્રીને કામ,
વિદ્ય ધણાં તેથી નડે ઠરૈં ન રહે કો કામ; ૧.
તેથી ધર્મ ગૃહસ્થનો સંકટપૂર્ણ વિરોધ,
સ્વેચ્છાચરણ ન તેમને રહે કદી લવલેશ. ૨.

સીતા—આર્યપુત્ર ! તે હું જાણું છું, પણ બંધુજનોનો વિયોગ
૧૦ આડો ને અવગો સાલે છે.

રામ—સત્ય છે. એજ આ સંસારનાં કાળજી કાપી નાંખે
એવાં પદાર્થો! એનાથીજ ભય પામીને સર્વ કામનાનો ત્યાગ
કરી બુદ્ધિમાન્ પુરૂષો અરણ્યમાં વિશ્રામ કરે છે.

(કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

૧૫ કંચુકી—રામભદ્ર ! (એમ અર્ધું બોલીને શરમાતો) મહારાજ!
રામ—(જરા હસતે મોઢે) આર્ય ! પૂજ્યપિતાના પરિજનોને
મને બોલાવતી વેળે રામભદ્ર એ ઉપચારજ સારો શોભે છે.
માટે નિત્યના અભ્યાસ પ્રમાણે બોલો.

કંચુ.—ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી અષ્ટાવક પધારેલા છે.

૨૦ સીતા—આર્ય! ત્યારે વાટ શાની જીએ છો ?

રામ—તરતજ અત્રે તેડી લાવો.

(કંચુકી જાય છે.) (અષ્ટાવક પ્રવેશ કરે છે.)

અષ્ટા.—તમારું કલ્યાણ થાઓ.

રામ—અભિવંદન કરું છું. આ આસને બિરાજીએ.

૨૫ સીતા—તમને નમસ્કાર કરું છું. મારાં સર્વ મોટેરાં તથા આર્યો
શાન્તા સર્વ કુશલ છે ?

રામ—મારા બનેલી સોમપીતી ભગવાન્ ઋષ્યશૃંગ તથા બેહેન
શાન્તા નિર્વિદ્ય છે ?

સીતા—અથવા અમને સંભારે છે ?

બ્રહ્મા.—(આસને ખેરી) હા. દેવિ ! ભગવાન્ વશિષ્ઠે તમને
કહાવ્યું છે કે,

(વસંતતિલકા.)

વિશ્વંભરા ભગવતી તવ મોટી માત,
તાત મજ્જપતિ સમાન, વિદેહરાજ;
હુ રાજનંદિનિ ! વહૂ થઈ તેની તું છે,
જેના છીએ કુસગુકે સવિતા, અમે, ખે. ૩.

તેથી શી ખીજ આશિષ આપીએ? કેવલ વીરપુત્રની માતા થજે.

રામ—અમારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ થયો. કેમકે, ૧૦

(ગીતિ.)

લૌકિક સાધુજનની વાણી અર્થની પુઠે પળી જાય,
આઘ ઋષી જનની, પણ, વાણી પુઠે અર્થ સદા ધાય. ૪.

બ્રહ્મા.—ભગવતી અકન્ધતી તથા સર્વ દેવીઓ અને શા-
ન્તાએ ધણું ધણું કરીને કહાવ્યું છે કે આને જે કોઈ ગર્ભ- ૧૫
દોહદ થાય તે તરતજ પૂર્ણ કરવો.

રામ—એ જોમ કેહુ છે તેમજ થાય છે.

બ્રહ્મા.—વળી તમારા નણદોઈ ઋષ્યશૃંગે, દેવિ! તમને કહાવ્યું
છે કે વત્સ ! તમને પૂરા દહાડા થવા આવ્યા છે તેથી અન્ને
આણ્યાં નથી, એટલુંજ નહિ પણ વત્સ રામભદ્રને એ તમને ૨૦
વિનોદ કરાવા માટે તમારી પાસે રહેવા દીધેલા છે. તેથી
આયુષ્મતીનો ખોળો પુત્રથી ભરાશે ત્યારે અમે મળવા
આવીશું.

રામ—(હર્ષ ને લજ્જાથી જરા હસતા) તથાસ્તુ. ભગવાન્
વશિષ્ઠે મને કાંઈજ આજ્ઞા કરી નથી ? ૨૫

બ્રહ્મા.—સાંભળો.

(દંત્રવજ્રા.)

જનમાતૃયજ્ઞેથી અમે રહ્યા અહીં,
તું ખાલ, ને, રાજ્ય નવીન છે વળી;
રે', સજ્જ તું પ્રીતિ પ્રજાની લેવા:
એથી સુકીર્તિ ધન તેજ મોટું.

૫

૫.

રામ—જેવી ભગવાન શિષ્યની આજ્ઞા

(દુહો.)

સ્રોહ, દયા, સુખ—ભોગ, વા જાનકી પણ કદો કાલ,
લોક પ્રીતિ આરાધવા, તજતાં દુખ ન લગાર.

૬.

૧૦ સીતા—એથીજ આર્યપુત્ર રઘુવંશના હુરંધર છે.

રામ—અરે કોઈ છે કે? ઋષિ અગ્રાવકને ઉતારો કરી આપો.

બહા.—(ઉઠીને પરિક્રમણ કરી) અહો કુમાર લક્ષ્મણ આવ્યા !

(લક્ષ્મણ પ્રવેશ કરે છે.)

લક્ષ્મણ—આર્યનો જયજયકાર થાઓ. આર્ય ! પેલા ચિતારાએ

૧૫ આપણે આજ્ઞા કરી હતી તે પ્રમાણે આ પાટી ઉપર આર્યનું
ચરિત ચિત્રેલું છે. તે નિહાળો.

રામ—વત્સ લક્ષ્મણ ! દેવીના મનને ખરાખર ગોઠતું ન હોય
તેવે પ્રસંગે વિનોદ કરાવવાનું તને ઠીક આવડે છે. એ
ચિત્ર ક્યાં સુધી આવેલું છે ?

૨૦ લક્ષ્મણ—આર્યાની અગ્નિથી વિશુદ્ધિ થઈ ત્યાં સુધી.

રામ—છાનો રે' છાનો.

(ગીતિ.)

પવિત્ર જન્મી ત્યાંથી, પાવન તેને કોણ કરે ખીજું?
તીર્થાદક વેન્હિ પણ શુદ્ધિ લહે એ વિના ન ખીજાથી. ૭.

૨૫

યજ્ઞ ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હે દેવિ ! ક્ષમા કર. આ
અપવાદ તારે માથે જીવતા લગી ચોટ્યો !

(વસંતતિલકા.)

જેનું ઠયું ધન, મહા કુલકેરી કીર્તિ,
 તે કષ્ટદાયી જનને પણ રંજતા રે;
 તેથી વધો અશિવ જે તવ હું, પ્રિયમે !
 તેને તું પાત્ર જરૂરે ન હતી થયેલી; ૫.
 (કાં કે હું શુદ્ધ ગાણું પુણ્ય સ્વભાવ તારો,
 તેને પવિત્ર કરી કોણ શકે બિચારો ?)
 દીપે સુગંધી કુલતે નિપજ્યુંજ ત્યાંથી,
 માથે મુક્યું, ન ચરણે કર્યું ધૂલધાણી. ૬.

સીતા—ક્રીકર નહિ, આર્યપુત્ર ! હાય. આલો તમારું ચરિત ૧૦.
 જોઈએ.
 (હઠીને પરિક્રમણ કરે છે.)

લક્ષ્મણ—આ રહ્યું તે ચિત્ર.

સીતા—(નિહાળતી) આ નિરંતર ઉપરના ઉપરજ ઉભા રહેલા
 આર્યપુત્રની સ્તુતિ કરતા હોય એવા કોણ છે ?

લક્ષ્મણ—ભગવાન્ કૃશાશ્વથી ગુરુસંપ્રદાયવડે વિશ્વના મિત્ર કૌ- ૧૫.
 શિક ઋષિ વિશ્વામિત્રને મળેલાં એ સરહસ્ય જાન્યકાન્ત છે.
 ભગવાન્ વિશ્વામિત્રે તે આર્યને તાડકાવધ સમયે પ્રસાદિમાં
 આપેલા છે.

રામ—દેવિ ! દિવ્યાસ્ત્રાને નમસ્કાર કર.

(હરિગીત.)

૨૦.

પ્રજ્ઞાદિ સર્વે પૂર્વગુરુએ વેદમંત્ર સુરક્ષવા,
 તપ વર્ષ એક હજારથી પણ અધિક સુધી આરાધિયાં,
 ત્યારે દૌઠાં જયઅસ્ત્ર આ નિજ તેજથી ઝળહળ થતાં,
 નિજ ઉચ્ચતપતાણું તેજ ધરી રૂપ ને ઉભું શું સમીપમાં. ૧૦.

સીતા—એમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૨૫.

રામ—એ હવે સર્વથા તારી સન્નતિની સેવામાં રહેશે.

સીતા—મોટો અનુગ્રહ થયો મારા ઉપર.

લક્ષ્મણ—આ મિથિલાવૃત્તાંત જુઓ.

સીતા—અહો, ખીલેલા નવ નીલોત્પલના જેવા શ્યામ, ચી-
કણા, તથા અત્યંત ઝલકવાળા પુષ્ટ દેહથી કાન્તિમાન દી-
સતા, જેના ઉપર વિસ્મયથી સ્તબ્ધ થઈ ગયેલા પિતાજી
૫ નિહાળી રહેલા છે એવી રમ્ય અને સુંદર છબી સમેત, કંઈ
પણ હીસાખમાં લેખ્યાવિના સહસાજ શંકરનું ધનુષ ખંડિત
કરતા, મોટે મુછપણ ન કુટેલી હોવાથી અત્યંત મુગ્ધ અને
રમણીય દીપ્તતા આર્યપુત્ર ચિત્રેન્દ્ર છે!!

લક્ષ્મણ—આર્યા! જુઓ, જુઓ,

૧૦

(દુહો.)

શતાનંદ, ગોતમસૂનુ—જનકકુલગુરુ સાથ,
વશિષ્ઠાદિ સંપંદોને અર્ચ્ય આ તવ તાત.

૧૧.

રામ—આ પણ જોવા જેવું છે:—

(અનુષ્ટુપ.)

૧૫ જનકો ને રઘુઓનો, કોને સંપંદ ન પ્રિય?

જેમાં દાતા ગૃહીતા છે પોતે કુશિકનંદન.

૧૨.

સીતા—વિવાહ સમયે ગોદાનઆદિ મંગલકાર્ય કરી રહેલા
વિવાહ દીક્ષા પામેલા આ ચારે ભાઈ રહ્યા. અહો બાણે
તેજ દેકાણે ને તેજ કાલે ઉભી છું.

૨૦ રામ—

(હરિગીત.)

કમનીય કંકણ ધારિ કર કાન્તે! મનોહર દીપતો,

બાણે મહોત્સવ મૂર્તિરૂપે, પ્રેમ મોદ વધારતો;

મુજ હાથ તે દીધે ગોતમે આનંદમાં હું ગયો વહી,

તે તે સમય આવી મળ્યો સુમુખિ! શકે ફરીથી અહીં. ૧૩.

૨૫ લક્ષ્મણ—આ આર્યા, આ વળી આર્યા માણડવી, ને આ વધૂ
શ્રુતકીર્તિ.

સીતા—પણ વત્સ! આ ખીજું કેણું?

લક્ષ્મણ—(લજ્જાથી જરા હસતો; આંડું જોઈને) હું ! આર્યા,
 ઉર્મિલાવિષે પુછે છે. ઠીક, ખીજી તરફ નજર ફેરવી નાખું.
 (જાહેર) આર્ય ! આ જુઓ જોવાલાયક છે, આ ભગવાન
 ભાર્ગવ.

સીતા—મને ખીહીક લાગે છે.

૫

રામ—ઋષિ ! તમને નમસ્કાર કરું છું.

લક્ષ્મણ—આર્ય ! જુઓ, જુઓ, આ એમને આર્ય—

(અંકુશ પાસે છે તેવામાં.)

રામ—(ચીડાઈને) અરે ખીજું ખાટુંએ જોવાનું છે તે ખતાવ ને.

સીતા—(જોઈ અને ખાટું માનથી જોતી) આવા અતિશય વિનય- ૧૦
 વડે કરીને આર્યપુત્ર ખાટું શોભે છે.

લક્ષ્મણ—આ અમે અયોધ્યામાં આવી પોહોઆ તે.

રામ—(અશ્રુસહિત) અરેરે ! મને સારી પેઠે સાંભરે છે કે,—

(ગીતિ.)

તાતપાદના છંવતાં, દારાપરણી ગયા નવી ત્યારે, ૧૫

માતા કરતાં ચિંતા, તે દિન તો આપણા ગયા વીતી ! ૧૪.

આ ખાલક જાનકીનાં પણ તે વેળે,—

(હરિણી.)

વિરલ ઝુલતા ગાલે ઝીણા, મનોહર કુંતલે,
 દશનકલિએ—નાનું જનું દોષે મુખ, તે તણાં— ૨૦

લલિત લલિત, જ્યોત્સ્નાજવાં, અકૃત્રિમ વિભ્રમે
 મધુર કુમળાં અંગોનાં, મા લહે મુજ વારણાં. ૧૫.

લક્ષ્મણ—આ મન્થરા.

રામ—(ઉત્તર દીધા સિવાય ખીજી તરફ જઈને) દેવિ વેદેહિ !

(અનુદ્રુપ.)

૨૫

જોહી નિષાદપતિની સાથે મેલાપ જ્યાં થયો,

શૃંગવેરપુરે પૂર્વે, તે આ ઈંડુદોષાદપ.

૧૬.

લક્ષ્મણ—(જરા હસીને, મનમાં) વાહ ! ખીન્ન માતા કૈકેયીનું
વૃત્તાન્ત આર્યે ગળતું મુઝ્યું.

સીતા—અહો આ જટાસંયમનવૃત્તાન્ત !

લક્ષ્મણ— (અનુષ્ટુપ.)

૫ પુત્રને રાજ્ય સોંપીને, જે વૃદ્ધેક્ષવાકુએ ધર્યું,
આર્યે તે આ ધર્યું ખાલ્યે પુણ્ય આરણ્યકવ્રત. ૧૯.

સીતા—આ પ્રસન્ન અને પવિત્ર જલવાલાં ભગવતી ભાગીરથિ.

રામ—દેવિ રઘુકુન્નદેવતા ! તમને નમસ્કાર કરું છું.

(હરિગીત.)

૧૦ સગરયજ્ઞતણો તુરંગમ ભૂમિ ખણી ખણી ખોળતા,
ક્રોધ અગ્નિથી કુપિલ મુનિએ ભસ્મ પ્રપિતામહ કર્યા;
તે સમય તપ તપી ભગીરથે, નીજ જાત કરી અળખામણી,
ખાહું કાલ પછી, તવ જલવડે, ઉધ્ધારિયા હે ભગવતિ ! ૨૦.

એવાં હે તમે માતા ! સીતાને પુત્રી અઙ્ગન્યતીના જેવી ગણીને

૧૫ એનું કહ્યાણ કરવામાં સર્વદા તત્પર રેહજો.

લક્ષ્મણ—ભરદ્વાજજીએ પતાવેલા ચિત્રકૂટના માર્ગમાં આવેલો,
સર્વ વનનો પતિ, યમુનાતટપરનો, આ શ્યામવડ.

સીતા—આર્યપુત્ર ! એ પ્રદેશનું તમને સ્મરણ છે ?

રામ— (લાઘવી.)

૨૦ પ્રિયેરે ! તે તે ઝ્યમ વિસરાય ?
ધડી ધડી ચમકી ચિત ઉભરાય.
અંગ તવ માર્ગ-ગમન ન ખમાયઃ
અમિત વળી ભુલિત મુગ્ધ દેખાય;
આલિંગન અશિથિથી આપું તે ધરો પ્રેમ,
૨૫ ચુંથાયેલી મૃણાલી સરખાં દુર્બલ દીસે તેમ,
એમ મમ ઉર ધરો જ્યાં ઊંઘાય—પ્રિયેરે. ૨૧.

લક્ષ્મણ—(વિદ્યાચલનાં અરણ્યોમાં પ્રવેશ કરતાં આ આપણી સામે થયેલો તે વિરાધ.

સીતા—એનું નામ મુકીને આવો, જે સમયે તાપ દૂર કરવા સાગ્ન આર્યપુત્રે પોતાને હાથે મારે માથે તાલવૃક્ષનું પત્ર ધ્યું હવું તે આપણો દક્ષિણારણ્યમાં પ્રવેશ કરવાનો સમય પ નિહાળીએ.

રામ—અહીં, (લાવળી.)

ગિરિથી ઝમઝમ અરણો વહી જાય,

તટે તડવર પવને લહેકાય,

સેવતા વૈષ્ણાનસ ઋષિ છાય,

૧૦

અતિથિપૂજન જ્યાં શ્રેષ્ઠ ગણાય,

મૃઠીભર સામે રાંધી ખાય,

છતે એમ શાંત, ગૃહસ્થ મનાય,

એવાં તડવર પૂર્ણ આ ઉપવન જે તપ કાજ,

પરબ્રહ્મ પરમાર્થ ઉપાસે ઋષિ મુનિ સિદ્ધ સમાજ,

૧૫

આજ તે નજરે દૂરી દેખાય.—પ્રિયેરે! ૨૨.

લક્ષ્મણ—જનસ્થાનમધ્યે આવેલો આ ગિરિરાજ પ્રસવણ રહ્યો.

અહો! અતિ ઘાડ ઉગેલાં વૃક્ષવડેં નિરંતર ધનતિમિર ધોર

શીતલતાથી પરિપૂર્ણ સીમાડાવાળાં અરણ્યથી છવાઈ રહેલા

તટવાળી ગોદાવરી નદીના ઉછળતા પ્રવાહથી એની ગુફાઓ ૨૦

ગાજી રહે છે, તથા સર્વ કામથી મતત ધસડાઈ આવતાં

મેઘનાં ટોળાંથી એની શ્યામતા વિશેષ ઝળકી ઉઠે છે.

રામ—

(લાવળી.)

સુતનુ! ગિરિવર તે ઉપર સદાય,

ઉઠાવે લક્ષ્મણ મરજી સદાય;

૨૫

સ્વસ્થ તે થકો દિન નિકળી જાય,

સ્મરણ શું તેનું ન તુજને થાય!

અથવા શોભિત તીર જે ગાદાવરોના રમ્ય;
તેપર આપણું દૂરવું હરવું સ્વચ્છન્દે સુખ ગમ્ય,
ધન્ય! શું તુજને સ્મરણ ન થાય?—પ્રિયેરે! ૨૩.

૫

અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ,
મન્દ અતિમન્દ મન્દ ધુની હેલિ;
નહિ પૂર્વાપર કાંઈ ગણેલ,
મુખે કાંઈ એમ લવંતાં ગેલ;
આલિંગન અશિયિતથી લપટી કર અકેક,
રમત ગમતમાં એમ ન જાણ્યો પ્રહર જતો નિશ એક,
છેક નિશ થાકી વિરામી જાય.—પ્રિયેરે! ૨૪.

૧૦

લક્ષ્મણ—આ યુવવટીમાં શૂર્પણખા રહી.

સીતા—હા આર્યપૂત્ર! અહિથીજ છૂટા પડશો?

રામ —અરે! વિયોગથી ત્રાસિ રહેલી! આતો ચિત્ર છે.

સીતા—ગમે તેમ હો પણ દુર્જન અતિ દુઃખ પેદા કરે છે.

૧૫ રામ —અરેરે! જનસ્થાનનાં સર્વ વૃત્તાન્ત વર્તમાન જેવાંજ
ભાસે છે.

લક્ષ્મણ— (શિલ્પરિણી.)

અહીંયાંથી, લાવી કપટરૂપ સુવર્ણ મૃગ, ને,

નદારા પાપીએ, છલવિધિ કર્યો રાક્ષસ જને;

૨૦

કર્યું અંતે એવું, થઈ ગયું મટ્યું તોયપણ જે,

નડે સંભારતાં સવળું અવળું સાલો મનને.

૨૫.

જનસ્થાને, ત્યારે, વિજન વગડે આર્ય રખડ્યા,

કર્યું એવું એવું વિકલ કડગાપૂર્ણ ખડું, હા!

રડ્યા જેથી સર્વે દશદ પણ કાઠિન્ય તઈને,

૨૫

દળાયું ભેદાઈ હૃદય વસમું વજ્રતણું તે.

૨૬.

સીતા—(અશ્રુસહિત, મનમાં) હાય! દેવ રઘુકુલાનંદ! આ

પ્રમાણે મારે સાઈ આપે કષ્ટ વેઠ્યું!

લક્ષ્મણ—(રામ તરફ જોઈને, મર્મથી) આર્ય આ શું? તમારો,

(શિખરિણી.)

આહા ! આ વાળપૌંધ, ત્રુટિત શુભમુડતા લટસમો,
પડે ધોમે ધીમે ધરણિ, કણ કુટચે ત્રિખરતો;
કુંધેલો છે તોયે હૃદય ધમતો શોક સધળો,
જણાયે ખીજને, અધર વળો નાસા થથરવે. ૨૭. ૫

રામ—વત્સ !

(હરિગીત.)

પ્રિયજન વિયોગવિશેષવન્હિ તૌંત્ર પાણુ તે કાલ મેં,
વેઠચો ધોમે મનમાં હતી મળવાની આશા તે વડે;
પણ તેજ આગ ફરી ફરી મુજ હૃદયમાં ભડકે બળે,
મુજ હૃદય-મર્મવિષે થયા ત્રણપેર પીડા દાખવે. ૨૮. ૧૦

સીતા—અરેરે ! અત્યંત વધી ગયેલા ઉદ્વેગને લીધે હું પણ
મારી જાતને આર્ધપૂત્રવિનાની દેખું છું.

લક્ષ્મણ—(મનમાં) હો. લાવ ખીજ તરફ એમનું લક્ષ ખેંચું.
(ચિત્ર તરફ જોતો) એક મન્વંતર વયના વૃદ્ધગૃધરાજ ભગ-
વાન્ જટાયુષના પરાક્રમનું આ ચિત્ર જુવો. ૧૫

સીતા—હા તાત ! તમારામાં અપત્યસ્રેહ પરાકાષ્ટાએ પોહા-
ચેલો હતો.

રામ—રે તાત કૌશલ્ય શકુન્તરાજ ! તમારાજેવા મહા તીર્થ-
સ્વરૂપ સાધુ ફરી ક્યાં મળે !!

લક્ષ્મણ—આ જનસ્થાનની પશ્ચિમે આવેલો, હનુરાક્ષસના ૨૦
ધડનો વાસ, ચિત્રકુંજવાન્ નામનો પેલો હણુડકારણ્ય પ્રદેશ;
આ અભયમૂક પર્વત ઉપરનું તે મતઙ્ગકપિનું આશ્રમસ્થાન;
ને આ શ્રમણા નામની સિદ્ધશવરી, તથા આ પેલું અમ્બા
નામનું સરૌવર.

સીતા—આ ઠેકાણે અત્યંત કુપિત થઈને સર્વ ધીરજ છાંડી ૨૫
આર્ધપુત્ર મોં મુકીને રોયા હતા.

રામ—દેવિ ! એ સરૌવર બહુ રમણીય છે. એમાં,

(માલિની.)

મળી મદકલ મલ્લિકાક્ષ પાંખો ઉરાડી,
 ધવલ કમલ લાંબા દંડવાળાં ઝુકાવે;
 નીલ કમલ ધણાંથી પૂર્ણ એ ભૂમિ ભાગ,
 ૫ ખરી જઈ ફરી આંસુ આવતામાં દીઠા મેં. ૨૯.

લક્ષ્મણ—આ આર્ય હનુમાન.

સીતા—દીર્ઘકાળથી શોકાકુલ થયેલા સંસારનો ઉદ્ધાર કરી
 મહાઉપકાર કરનાર આ માતિ.

રામ— (મનુષ્ટ.)

૧૦ દિષ્ટ્યા ! તે આ મહાબાહુ અજનાનંદવર્ધન,
 જેના વીર્યે કૃતી સર્વે ભુવનો, આપણે વળી. ૩૦.

સીતા—વત્સ ! જ્યાં પુષ્પયુક્ત કદંબ તડ ઉપર મયૂરનાં તાંડવ
 મચી રહેલાં છે એવો આ ગિરિ કીયા નામથી ઓળખાય છે ?
 જેના એક વૃક્ષતલે, શેષ રહેલા પોતાના પ્રભાવના સૌભા-
 ૧૫ ગ્યમાત્રથીજ દીપતી મલિન કાન્તિવાળા, એક મુહૂર્ત માત્ર
 મૂર્છાવશ થયેલા તથા તમે ઉદ્દન કરતાં ધારણ કરી રાખેલા
 આર્યપુત્ર ચિત્રેલા છે.

લક્ષ્મણ— (મંદાક્રાંતા).

૨૦ તે આ શૈલાર્જુનકુસુમથી ગન્ધવાન્મહાલયવાન,
 જેની ટોચે, નીલ, જલ ભર્યો, મેઘ લાગ્યો નવીન;
 રામ—છાનો, ત્યાંથી વિરમ પ્રિય ! મેં ના અગાડી ખમાય,
 આવ્યો તે આ મમપર ફરી જનકીનો વિયોગ. ૩૧.

લક્ષ્મણ—અહીંથી આગળ આર્યનાં તેમજ કપિરાજ અને રા-
 ક્ષસેનાં એક પછી એક અગણિત અર્જુન કાર્યો ચિત્રેલાં છે;
 ૨૫ આ આર્યો થાકી ગયાં છે; તેથી થોડો વિસામો લો એવી
 મારી વિનતી છે.

સીતા—આર્યપુત્ર ! આ ચિત્ર જ્ઞેયાથી મને એક દોહદ થઈ આવેલો છે તેથી વિજ્ઞાપના કરું ?

રામ—હા, આજ્ઞા કર.

સીતા—મને એમ મન થાય છે કે જાણે પ્રસન્ન અને ગભીર વન વૃક્ષોમાં ફરીથી વિહાર કરું અને ભગવતી ભાગીરથીના પવિત્ર તથા સુખકર અને શીતલ પ્રવાહમાં ફરીથી નાહું.

રામ—વત્સ લક્ષ્મણ !

લક્ષ્મણ—આજ્ઞા ?

રામ—દેવિની મનવાંછનાઓ તરતજ પુરી પાડવી એમ હવે જાંજ ગુરૂજનોએ કહાવેલું છે, તેથી હેલા આબ્યાશિવાય ૧૦ સુખે આદ્યો જન્ય એવો રથ જોડાવી લાવ.

સીતા—આર્યપુત્ર ! તમારે પણ ત્યાં આવવું પડશે.

રામ—અરે કઠિનહૃદયે ! એ પણ કેહેવું રહ્યું !

સીતા—ત્યારે તો મને ગમ્યું.

લક્ષ્મણ—જેવી આર્યની આજ્ઞા. (જન્ય છે.)

૧૫

રામ—પ્રિયે ! આ વાતાયનના ઝરખામાં જરા વાર વિશ્રામ લેઈએ.

સીતા—હા ચાલો. થાકથી કરીને ઊંઘથી તો જાણે ઢળી જવાય છે.

રામ—ત્યારે અહીંયાં મારાઉપર નિરાંતે ચોંપીને ટેકો દેઈ સૂઈ જા. ૨૦

(વસંતતિલકા.)

કોટે પ્રિયા ! મુક તું હાથ જીવાડનારો,
જ્યાંથી ગળે શ્રમથી સ્વેદકણો હજારો;
જે છે શશિકિરણથી ગળતી રૂપાળી,
ધંદુમણિસજની શીતલ કાંતિ ધારી;

૩૨. ૨૫

(તેમ કરાવતો આનંદથી) પ્રિયે ! આ તે શું ?

(શિલ્પરિણી.)

ઊંઘું કે જાગું છું, ઝીંકું હું સુખમાં, કે દુખ હુણું?
ગયો છું ઘેરાઈ મદદથી, વિષથી? ના કળી શકું;
તવ સ્પર્શ સ્પર્શ જડ મમ બધાં ઈન્દ્રિય કરી,

૫ ભમાવે વિકાર પ્રકુલ કરિ દે એતન વળી. ૩૩.

સીતા—(હસતી) આપનો પ્રેમ સદાય ગભીર અને સ્થિર દૃઢ છે
એથી બીજું શું કહું?

રામ— (વસંતતિલ્લકા.)

૧૦ સુકાયલા હૃવ રૂપી કુલને ખિલાવે,
તુષિ કરે, મનની શુદ્ધિ બધી ભુલાવે;
જે કણુ અમૃત, રસાયણ ચિત્તકેરાં,
આ આ મીઠાં, વચન તે કમલાક્ષિકેરાં. ૩૪.

સીતા—પ્રિયંવદ ! હવે મારે સુધું છે.

(સુવાને માટે આરે તરફ જીવે છે.)

૧૫ રામ—પ્રિયે ! શું શોધવાનું છે ?

(ગીતિ.)

વિવાહ સમયથી માંડી જે કરપર તું ઊંઘી જતી પ્રીતિમાં,
ધરમાં વનમાં નિત્યે ખાલાપણમાં પછીથી યૌવનમાં; ૩૫.
અન્ય નારી અડઝ્યાથી પતિત થયો જે કદાપિ, ના વ્રતમાં,
૨૦ કર ઉપધાન રહ્યો તે રામખાલુ આ સદાય સેવામાં. ૩૬.

સીતા—(નિદ્રાથી સુકતી) આર્ય પુત્ર ! એમજ છે એમજ છે.
(બધે છે.)

રામ—શું પ્રિયંવદા છાતી ઉપર સુધં ગઈજ. (સ્નેહપૂર્વક નિહાળીને.)

(શિલ્પરિણી.)

૨૫ ગૃહે આ છે લક્ષ્મી, અમૃતતણી નેત્રાંજનરાણી,
અરૂંતાં અંગાડુ પ્રકુલરસ રે'અંદન મંળી;
ધર્યો કંઠે ખાલુ શિશિર મૃદુ મુઝતાસર ખરે,
નશું એનું બહાલું? અસહ નવ જો મેહ નિવડે. ૩૭,

(પ્રતીહારી પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતી.—દેવ ! આવેલો છે.

રામ—અરે ! કોણ ?

પ્રતી.—દેવનો સદાય સમીપ રહેનાર ગુહ્યસેવક દુર્મુખ.

રામ—(મનમાં) શુદ્ધાન્તોને વિષે પણ કુરનાર દુર્મુખને મેં પુરવા- ૫
સિઓનું વૃત્તાન્ત જાણવા મોકલ્યો હતો. (જાહેર) આવવા દે.

(પ્રતીહારી જાય છે.)

(દુર્મુખ પ્રવેશ કરે છે.)

દુર્મુખ—(મનમાં) હાય હાય ! સીતા દેવીવિષે આવું મનમાં
પણ ન ઉતરી શકે એવું લોકોમાં ચાલતું કલંક મહારાજને ૧૦
કેમ કરીને કહું ? અથવા મારા અભાગીયાને માથે તો એવાંજ
કામ ભાંગેલાં છે.

સીતા—(સ્વપ્રમાં લવે છે) હા ! આર્યપુત્ર ! સૌમ્ય ! ક્યાં છો ?

રામ—અરેરે ! ચિત્તદર્શન કર્યા પછીથી થએલી, અતિઉદ્વેગ
કરનારી, વિરહની એની એજ અંખના દેવીને ઉદ્વેગ કરે છે. ૧૫
(સ્નેહથી હાય ફરવતો.)

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

જેનું રૂપ ન થાય અન્ય અવળું દુઃખે સુખે સર્વદા,
જેને પામી શકે જનો સહજમાં સર્વ અવસ્થાવિષે,
સંસારે અટ પ્રાપ્ય શોક દુખથી દાઝયું ઠરે જ્યાં દિલ, ૨૦
ઢોળાયે, ન કદાપિ જન્ય ઘટતો જેનો જરાથી રસ. ૩૮.
જતાં કાળ ધસાઈ થાય અળગાં સંકોચ લજ્જત, ભય,
ત્યારે માર અખાય સ્નેહ રૂપનો તેમાં ઠર્યો જે રસ;
એવો પૂર્ણ અનંત નિર્મલ રસે—સન્માનવ પ્રેમ તે,
લાઘે ત્રિશ્વવિષે મહાશ્રમવડે, તે એકનો એકરે. ૩૯. ૨૫

દુર્મુખ—(પાસે જઈને) મહારાજનો જય થાઓ.

રામ—શા સમાચાર છે ?

દુર્મુલ—રામભદ્રે તો મહારાજ દશરથને પાણુ વિસારે પાડ્યા
એમ લોકો આપની સ્તુતિ કરે છે.

રામ—એ તો પ્રશંસા થઈ. કાંઈ દોષ હોય તે કેહે કે તે દૂર થાય.

દુર્મુલ—(રોતો) દેવ ! સાંભળો. (કાનમાં) આમ, આમ.

૫ રામ—અરર ! અતિદુઃસહ તીખાવેગવાળું આ વાગવજ છે.
(મૂઠા પામેછે.)

દુર્મુલ—મહારાજ ! શાન્ત થાઓ.

રામ—(શુદ્ધિઆણીને.)

(ગીતિ.)

૧૦ વૈદેહી દેવીપર, ધિક્ક ! પરગૃહમાં રહ્યાનું દૂષણ જે,
અર્હુત ઉપાય કરીને શમાવેલું પાણુ ફરીથી જે આજે. ૪૦.

હા ! હા ! દૈવતણીરે દુર્ગતિનાથી ઉભું અહીં આવી,
મત્તધાન વિષપેરે ચરી વળ્યું તે સર્વે કામ વિખરી. ૪૧.

ત્યારે હવે હું અભાગીયો શું કરું ? (વિચાર કરીને કડગાથી)

૧૫ અથવા શું ખીજું ?

(અનુષ્ટુપ.)

ગમે તે કાર્યનાથીએ પ્રજને રાખવી ખુશી,
સજ્જનોની ઠરી એવી સનાતનની એ રીતિ. ૪૨.

પાળી છે જે પિતાજીએ એક ચિત્તે દઢ પ્રતે,

૨૦ મને ને પ્રાણ બંનેને તજીને અગગા થતાં. ૪૩.

વળી હવણાંજ ભગવાન્ વશિષ્ઠે પાણુ કહાવેલું છે. ઉપરાંત વળી

(વસંતતિલકા.)

ભૂપાલ સૂર્યકુલના જનમાં વરિષ્ઠ,

તેણે કયું ઉજળું જે કુલ સાધુ શુદ્ધ;

૨૫ મારા પ્રસંગથી થઈ નીચી તેની નિંદા,

ધિક્કારે મુજ અભાગી શિરે હજાર !! ૪૪.

હા દેવયજ્ઞસંભવા દેવિ ! રે સ્વજન્માનુગ્રહપવિત્રિત વસુન્ધરે !

હા ભિમિ જનક વંશનંદિનિ ! અહો પાવક વશિષ્ઠ અકુન્ધતી

સર્વેએ સ્તુતિ કરેલા શીલવાળી! અહા રામમયજીવિતે! અરેરે
મહાઅરણ્યવાસ પ્રિયસખિ! હા મીઠા ખોલી! થોડા ખોલી!
આવી તારાજીવીનો આવો પરિણામ ક્યમ થયો!!

(ગીતિ.)

પવિત્ર ત્રિભુવન તુજથી તુજપર દે જન અપુણ્ય અપવાદ! ૫
ધણિયાળાં જન તુંથી નહિ ધણિઆળી પીડાય તું આજ!! ૪૫.

દુર્મુખ! લક્ષ્મણને કેહે, આ તારો નવો રાજ રામ આજા
કરે છે કે (કાનમાં) આમ આમ.

દુર્મુખ—અગ્નિદેવે પરિશુદ્ધ કરેલાં તથા પવિત્ર રઘુકુળના સ-
ન્તાનને ગર્ભમાં ધારણ કરતાં મહારાણીનું દુર્જનોનાં વચનથી ૧૦
મહારાજે આજ આ શું ધાર્યું?

રામ—ચૂપ. પુરજનો દુર્જન હોય કેમ?

(દંદ્રવજ્રા.)

ઈક્ષ્વાકુનો વંશ ક્યે બધાંને,
રોપાયું નિંદાબિજ દેવયોગે; ૧૫
શુદ્ધિ મમે અર્જુન કર્મ જે થયું,
તે કોણ માને અતિ દૂર તે રહ્યું? ૪૬.
તેથી જા.

દુર્મુખ—હાય હાય! મહારાજ! (જાણ છે.)

રામ—હા! અરેરે! હું અતિ ઘોર ખીભત્સ કર્મ કરનાર રા- ૨૦
ક્ષસ બન્યો છું.

(પદ.)

હૃદય હો! તેજ પ્રિયા પરહરી!—ધ્રુવ.
ખાલાપણથી પ્રેમ ધરી મન,
ઉછેરી પોષણ કરી,—હૃદય હો! ૪૭. ૨૫
જેના દિલમાં દૂર થયાની
લેશ વાત નવ ઠરી,—હૃદય હો!— ૪૮.

કસાઈ પાળી પોપો ઉછેરી,
કપોતી દે જ્યમ પરી;—હૃદય હો ! ૦ ૪૯.

તેમ કપટકુડ છળી છેતરીને,
મોત હાથ દેણે હરિ !—હૃદય હો ! ૦ ૫૦.

૫ ત્યારે મારા જેવા પાતકીને અરાહીને દેવીને હું શીદ અમડાવું છું !
(સીતાનું માયું મહાસાજ જાયું કરીને હાથ ખેંચી લેતો.)

(ગીતિ.)

આપૂર્વ કર્મ કરતા તજ હું ચાંડાલને તું રે મુગ્ધે !

૧૦ ગણી મંદનતટ ખાત્રી કટુલ્લસાયક વિષતકના થડને. ૫૧.
(ઉભો થઈને) અરેરે ! હવે રામને તો—સર્વ જીવલોક
ઉલટી ગયો ! જીવવાનું પ્રયોજન પાર પડ્યું ! આ જગત્
અધુના જીર્ણ અરણ્ય જેવું શૂન્ય થયું ! સંસાર અસાર થયો !
દુઃખમાત્રનુંજ શરીર થઈ ગયું ! અરે હું અસારણ છું ! શું કરું ?
ક્યાં જાઉં ? અથવા.

૧૫

(ગીતિ.)

દુઃખદુઃખ ખમવાને રામે જગમાં લીધો શકે દેહ !

ચોટી રહો નવજાયે જીવ, મેખ વજની થયો કેમ ! ૫૨.

હા માતા અત્યંતિ ! હા ભગવન્ વશિષ્ઠ વિશ્વામિત્ર !

૨૦ હા ભગવન્ પાવક ! હા દેવિ વિશ્વંભરા ! હા તાત જનક !
હે પિતા ! રે માતાઓ ! હા પરમોપકારી લંકાધિપતે વિભીષણ !
હા પ્રિયમખા સુગ્રીવ ! હા સૌમ્ય હનુમાન્ ! હા સખિ ત્રિજટા !
તમને બધાંને આ રામલે લૂટ્યાં છે ! તમારો સર્વનો એણે અના-
દર કર્યો છે ! અથવા હું હવે તેમનું નામપણ દેનાર કોણ ?

(અનુષ્ટુપ્.)

૨૫

કૃતધીને દુરાત્મા હું, નામ એવા મહાત્મનું,
લેણે તેથી શકે લાગે પાપ એ પુણ્યશાલિને ! ૫૩.

જે હું,

(વસંતતિલકા.)

વિધાસથી ઉરપરે ઊઘી જે ગઈ છે,

છાંડું પ્રિયા ગૃહિણી તે ગૃહકેરી શોભા,

સ્વપ્ને ધૂંજે કઠિન ગર્ભઃ થયેલી મન્દ,

તેનોજ વ્યાધ્રપશુને ખલિ આપું પાપી. ૫૪. ૫

(સીતાના ચરણો માથે ચરારી) દેવિ! દેવિ! આ તારા

પાદપંકજને રામના મસ્તકનો આ છેલોજ સ્પર્શ છે.

(ઉદન કરે છે.)

(નેપથ્યમાં.)

પ્રાક્ષણું અતિ અહિત થાય છે! અહિત થાય છે!

૧૦

રામ—અરે! તપાસ કરો કે આ શું છે!

(ક્રીધા નેપથ્યમાં.)

(ગીતિ.)

યમુના તીરે વસતા, તપ તપતા અતિઉચ્ચ પુણ્ય ઋષિઓ;

લવણ્યકી ત્રાસેલો શરણુ આવો તવ ઉભો યજ્ઞ તેનો. ૫૫. ૧૫

રામ—અહો! શું અઘાપિ પણ રાક્ષસોનો ત્રાસ! આ દુરાત્મા

કુંભીનસી પુત્રનું નિર્મુલ કરવા શત્રુધ્વને મોકલું. (કેટલાંક

હગલાં આગળ જઈ પાછો આવીને) હા દેવિ! તું આ બધું

શી રીતે વેઠશે! ભગવતિ વસુંધરે! સ્વાધ્યદુહિતા જાન-

કીની સંભાળ રાખજો.

૨૦

(ગીતિ.)

જનક અને રઘુકુલની મંગલરૂપ જે પુણ્યશીલ તેને,

દેવયજ્ઞન હે પુણ્યે! જન્મ દીધો છે કૃપા કરીને તે. ૫૬.

(ભય છે.)

સીતા—હા આર્યપુત્ર! સૌમ્ય! ક્યાં છો! (એકદમ ઊઠીને) ૨૫

હા ધિક્! નહારા સ્વમાવડે છેતરાઈને હું આર્યપુત્રનો વિલાપ

કરું છું. (આરે તરફ જોતી) અરે ધિક્ છે! મને એકલીને

ઊંધતી મુકીને આર્યપુત્ર જતા રહ્યા! અરે આ તે શું!

હુશો! એમને મળીશ ત્યારે જો મને મારા આત્માનું ભાન
રેહુશો તો હું એમને ધ્રુવ ક્રોધ કરીને ખીજીશ. અરે આ-
ટલામાં કોણ પરિજન છે?

(દુર્મુખ પ્રવેશ કરે છે.)

૫ દુર્મુખ—દેવી ! કુમાર લક્ષ્મણ વિનતી કરે છે કે રથ તૈયાર છે,
દેવી અંદર ખીરાજીએ.

સીતા—આ ખેસું. (ઉઠીને) મારો ગર્ભભાર જાણે ફરકે છે,
તેથી ધીમે ધીમે જઈએ.

દુર્મુખ—દેવી આ માર્ગે, આ માર્ગે.

૧૦ સીતા—તપોધન સર્વને નમસ્કાર ! નમસ્કાર સ્વધુકુલ દેવતા-
ઓને ! નમસ્કાર આર્યપુત્રના ચરણ કમલયુગલને ! વંદન સર્વ
ગુરુજનોને !

(સર્વે જાય છે.)

इति चित्रदर्शनोनाम प्रथमोऽङ्कः समाप्तः

(નેપથ્યમાં.)

ભલે પધાર્યાં ! તપોધના ભલે પધાર્યાં !

(ચંદ્રમાર્ગુનો વેશધારણ કરેલી તાપસી પ્રવેશ કરે છે.)

તાપસી—અહો આ તો વનદેવતા ફલ કુસુમ પત્રાદિકનો અર્ધ્ય
લેઈને મારી સામાં આંવ્યાં છે.

૫

(વનદેવતા પ્રવેશ કરે છે.)

વન.—(અર્ધ્ય આપીને.)

(શિલ્પરિણી.)

હો દા'હો આજે, વનસુખ યથેચ્છા અનુભવો:

મહાપુણ્યે, કષ્ટે, સુજનજનનો સંગ મળતો;

૧૦

તરચ્છાયા, વારિ, અશન તપને યોગ્ય સધણું;

ફલો, મૂલો તે એ—નવ કશું પરાધીન ગણું.

૧.

તા.—વાહવાહ ! શું કહું !

(શિલ્પરિણી.)

પ્રીતિ ભીની વૃત્તિ, વિનય મીઠી વાણી રસભરી;

૧૫

પ્રીતિ ચોખી શુદ્ધ, પ્રકૃતિયક્ષી બુદ્ધિ શુભકરી;

મુખે વા છેડે વા ભયું સમરસે નિત્ય રસિહું;

૨.

દીપે સાધુઆનું ચરિત, સુધુ, ને ગૂઢ, ઉગ્રણું.

(બન્ને બેસે છે.)

વન.—આજ કીયાં ભગવતીના દર્શનથી હું પાવન થઈ ?

૨૦

તા.—મારું નામ આત્રેયી.

વન.—આર્ય આત્રેયિ ! આ તરફજ આપે ક્યાંથી કૃપા કરી ?

અથવા શા પ્રયોજને દંડકારણ્યમાં આવવું થયું છે ?

ખા.— (દિગ્દ્રવજ્રા.)

આ ઠામમાં શ્રેષ્ઠ ઋષિ અગસ્ત્ય,

૨૫

ઉદ્રીથવેતા બહુ સાથ રે' છે;

વેદાન્ત તે પાસથી શિખી લેવા,
વાલ્મીકિને છાંડી અહીં ભમું છું.

૩.

૫ વન.—ધણાએક ખીજ મુનિઓ એજ વૃદ્ધ, બ્રહ્મવાદી પ્રાચે-
તસઋષિની પાસે બ્રહ્મપારાયણાર્થે રેહું છે; ત્યારે આર્યાએ
આ દીર્ઘ પ્રવાસનો શ્રમ કેમ લીધો હશે?

બા.—ત્યાં અધ્યયનનેવિષે ખાડું વિધ્ન આવી પડે છે, માટે આ
દીર્ઘ પ્રવાસનો અંગીકાર કર્યો.

વન.—શાં વિધ્ન આવે છે?

૧૦ બા.—એ ઋષિ દેવને કોઈ એક દેવતાએ સર્વ પ્રકારે અક્ષુત
તથા હવણાંજ ધાવણ છોડેલું એવાં નાનાં ખે ખાલક આણી
આપ્યાં છે. તેનાથી ખરેખાત એકલા ઋષિઓનાંજ નહિ
પણ સચરાસર ભૂતમાત્રનાં કાળજી ઠરે છે, ને સર્વને તેમના
ઉપર પ્રીતિ ઉપજે છે.

વન.—તેમનું નામ ઠામ આપને ખબર છે?

૧૫ બા.—તેજ દેવતાએ એમનો પ્રભાવ પણ કહેલો છે અને એ-
મનાં કુશ અને હાવ એવાં નામ પણ કહેલાં છે.

વન.—એમનો પ્રભાવ કેવો છે?

બા.—એમને સરહસ્ય જન્મભક્ષો જન્મથીજ સિદ્ધ છે.

વન.—એ તો મોટું આશ્ચર્ય!

૨૦ બા.—એમને શ્રી વાલ્મિક ગુરુએ પરમ કૃપા કરીને, ધાત્રી
કર્મથી માંડીને ઉછેર્યા, પાળ્યા, તથા ચૂરકરણ સંસ્કાર કર્યા
પછી ત્રણ વેદવિના ખાકીની સર્વ વિધામાં ખાડું સંભાળ
રાખી કુશલ પણ કર્યા. ત્યાર પછી ગર્ભાધાનથી એકાદશ
વર્ષ પુરાં થતાં એમને ક્ષત્રિયને ઉચિત વિધિપૂર્વક ઉપનયન
૨૫ સંસ્કાર આપી ત્રણ વેદનું અધ્યયન પણ કરાવ્યું છે.

એવા અતિ તેજિત અને ઝીણી બુદ્ધિવાળા છોકરાઓ
સાથે મારા જવાંથી અભ્યાસમાં ચાલી શકાતું નથી. કેમકે,

(હરિણી.)

ગુરુ શિખવે એકી રીતે ગુણી જડ ખેડને,
 ગૃહણ કરવે શક્તિ દે ના, ન ઓછો કદા કરે;
 ફરક ફળમાં, રે' છે મોટો, તથા પણ ઉતરી:
 વિમલ મણિ લે આલી તેણું સુખિય ન ઠીકરી. ૪. ૫

વન.—આજ વિષ કે ?

આ.—ખીજું પણ છે.

વન.—તે શું ?

આ.—એક દિવસે મધ્યાહ્ન સમયે એ પ્રજ્ઞાપિ તમસા નદીએ
 ગયા. ત્યાં જોડકે ફરનારાં કૈાચના જોડામાંના એકને ૧૦
 પારધીને મારતો દીઠો; દેખતામાંજ અકસ્માત્ પ્રકટ થયેલાં
 અસ્પષ્ટતાદિ દોષરહિત, વાચા દેવી અનુદ્રુપ્ છન્દરૂપે એ-
 મના મુખમાંથી નીકળી ગયાં.

(અનુદ્રુપ્.)

મા નિષાદ ! પ્રતિષ્ઠા તું કદાપિ પણ પામતો, ૧૫
 કે માર્યું કૈાચજોડાના કામમોહિત એકને.

વન.—અહો ! વેદમંત્રોથી ભુદીજ અને નવીન જતની આ
 છંદની રચના છે.

આ.—તેજ સમયે સર્વ જગત્ના વિદ્યાતા પદ્મયોનિ ભગવાન્
 પ્રજ્ઞદેવ ત્યાં પ્રકટ થયા, અને આ પ્રમાણે શબ્દપ્રજ્ઞનો ૨૦
 પ્રકાશ કરતા ઋષિને કેહેવા લાગ્યા કે હે ઋષિ ! તમને વા-
 ણીરૂપ પ્રજ્ઞનું આજ જ્ઞાન થયું છે, તેથી રામાયણ વદો.
 તમારા જ્ઞાનના આર્ષ ચક્રુની જ્યોતિ સર્વ કામમાં ધુમરો.
 તમે આઘકવિ છો. એટલું કહીને ત્યાંજ અન્તર્ધાન થઈ
 ગયા. આ ઉપરથી શબ્દપ્રજ્ઞના મનુષ્યલોકને વિષે આ
 જતના પ્રથમજ વિવર્તરૂપ રામાયણ ઇતિહાસ, ભગવાન્ ૨૫
 પ્રાચેતસે રચવા માંડ્યો છે.

વન.—વાહ ! એમણે તો સંસારજ માંડ્યો !

આ.—એજ વિદ્વ.

વન.—યથાર્થ છે.

૫ આ.—ભદ્રે ! મારો થાક ઉતરી ગયો છે, તેથી હવે અગસ્ત્યા-
શ્રમનો માર્ગ મને બતાવો.

વન.—અહીંથી પંચવટીમાં થઈને ગોદાવરીને કાંઠે કાંઠે ચાલ્યાં જાશે.

આ.—(અશ્રુસમેત) શું આ તપોવન ! આ પંચવટી ! આ નદી શું ગોદાવરી ! આ ગિરિ પ્રસ્થાણ ! તમે શું જનસ્થાન

૧૦ દેવતા વાસન્તી !

વા.—હા એ બધું આજ.

આ.—વત્સ જાનકિ !

(ઉપજાતિ.)

૧૫ આ સર્વ તારો પ્રિય બંધુવર્ગ,
દષ્ટે પરી આજ કથા પ્રસંગ;
છે માત્ર તારૂં રહ્યું નામ તોયે,
પ્રત્યક્ષ જોવી અમને બતાવે. પ.

વા.—(મય પામીને, મનમાં) “છે માત્ર તારૂં રહ્યું નામ” એમ કેમ કહ્યું !! (જાહેર) આર્યે! સ્ત્રીતાદેવીનું શું અનિષ્ઠ થયું ?

૨૦ આ.—અનિષ્ઠ એટલુંજ નહિ પણ કલંકે લાગ્યું. (કાનમાં) આમ, આમ.

વા.—હાય ! હાય ! દૈવનો આ દાકણ વજ્રપાત તે શો !
(મૂર્છામાં પડે છે.)

આ.—ભદ્રે ! શાન્ત થાઓ શાન્ત થાઓ.

૨૫ વા.—(જાગીને) હા પ્રિયસખિ ! હા મહાભાગે ! તારા ભાગ્યમાં આજ હતું !! રામભદ્ર ! રામભદ્ર ! અથવા તમને શું કહું. આર્યે આત્રેયિ ! પેલા અરણ્યમાં સ્ત્રીતાદેવીને તજીને લક્ષ્મણ ગયા ત્યાર પછી એની કાંઈ ખબર મળી છે ?

આ.—ના, ના.

વા.—અરેરે ! અકુન્ધતી અને વશિષ્ઠ ગુરુની આજ્ઞામાં ખં-
ધાઈ રહેલું રઘુકુલવંદ ખેડું છતાં અને વૃદ્ધ રાણીઓ જીવતાં
પણ આમ કેમ થઈ શક્યું ?

આ.—સર્વ ગુરુજન તે પ્રસંગે ઋષ્યશૃંગાશ્રમમાં ગયેલાં હતાં. ૫
એ બાર વર્ષનો યજ્ઞ હવાગાંજ સમાપ્ત થવાથી ઋષ્યશૃંગે
સર્વ ગુરુજનને પૂજા અર્ચા કરી વિદાય કર્યા ત્યારે, ભગવતી
અકુન્ધતીએ કહ્યું કે વધૂવિનાની સુની અયોધ્યામાં હું તો
આવનારી નથી. રામની માતાએ પણ એ વાત કબુલ
રાખી. ભગવાન વશિષ્ઠની આ ઉપરથી વિશુદ્ધ વાણી થઈ ૧૦
કે વાલ્મીકિતપોવનમાં જઈને ત્યાંજ વાસ કરીએ.

વા.—ત્યારે એ રાજા હવે શું કરે છે ?

આ.—એ રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો છે.

વા.—ધિકાર છે ! પરગુણા પણ ખરા કે ?

આ.—અરે લાજે લાજે જરા.

૧૫

વા.—ત્યારે યજ્ઞમાં સહધર્મચારિણી કોણ થશે ?

આ.—સીતાની સુવર્ણમય મૂર્તિ.

વા.—અરેરે !

(અનુદુષ્.)

વજ્રથીએ ઘણાં ગાઢાં, કુલથી પણ જે મૃદુ,

૨૦

લોકપ્રિય મહાત્માનાં જાણીલે કોણ ચિત્તને ?

૬-

આ.—વામદેવ પુરોહિતે સંસ્કાર કરેલો મેઘ્યાશ્વ પણ છોડી
મુક્યો છે. અને શાસ્ત્રપૂર્વક તેના રક્ષણ કર્તા પણ ઠરાવ્યા છે.
ગુરુસમ્પ્રદાયથી દિવ્યાસ્ત્રસંપૂર્ણ લક્ષ્મણપુત્ર અંદ્રકેતુને એ
ચતુરંગ સેનાનો અધિષ્ઠાતા નિમ્ન્યો છે.

૨૫

વા.—(સોહ અને કૌતુકથી) કુમાર લક્ષ્મણનો પણ પુત્ર ! અરે
માડી હવે મારા જીવમાં જીવ આવ્યો.

આ.—એટલામાં એક પ્રાક્ષણે પોતાનો મુએલો છોકરો રાજ-
દ્વારમાં નાંખીને, છાતી હૈયાં કુટતે પ્રાક્ષણનું અહિત થાય છે
એવી ખૂમ મારી. એ સાંભળી રાજના અનાચારવિના
પ્રબળને અકાલ મૃત્યુ થાય નહિ, એમ કડગામય રામભદ્ર
૫ પોતાનો દોષ નિરૂપણ કરતા હતા એટલામાં સહસાજ
ગેળી વાણી થઈ.

(ગીતિ.)

તપ તપતો પૃથિવીપર શંખૂંક નામે શૂદ્ર રામ ! આજ,
શિરચ્છેદ તવ હાથે નિમ્ન્યો તેનો, હણિ કર દ્વિજ કાજ. ૭.
૧૦ એવું સાંભળીને હાથમાં ખજ ગૃહણ કરી પુષ્પક વિમાનમાં
ચઢી જગત્પતિએ એ શૂદ્ર તપસીની શોધમાં સર્વે દિશાઓ
તથા ખુણાઓમાં ફરવા માંડ્યું છે.

વા.—શૂદ્ર શંખૂંક નામનો ધૂમ્રપાન કરનાર આ જનસ્થાન-
માંજ તપ કરે છે; તેથી રામભદ્ર કદાપિ આ વનને ફરીથી
૧૫ પણ પાવન કરે.

આ.—ભદ્રે ! હવે તો જઈશ.

વા.—આર્ય આત્રેયિ ! દિવસ પણ માથે આવ્યો છે. વળી

(કટાવ.)

જેની છાયા વિષે રમેઆ વિષ્કર પક્ષી વીણે ચાંચથી,
૨૦ ઘડીમાં દાણા ઘડીમાં ફેાડી ત્વચા તડની આલે કીડા;
એમ છાલથી છાયાં તડથડ ઉપર ખાલે આખું ભાગું
મધૂર શબ્દે કપોત સુંદર કુક્કુટ ટોળાં એવાં દ્રુમવર,
ગોદાવરીના તટપર શોભે, તેશું હસ્તી કુંભસ્થલ ધસી
એળ મટાડે તે સમયે આ કરમાગ્નેલાં ચંડ તાપથી,
૨૫ દીટામાંથી પુષ્પ સુગંધી ખરી પડે છે, ગોદાવરીના
રમ્યનીરમાં; પૂજે એવી રીતે વૃક્ષો;—રમ્ય રમ્ય આ
સ્થલ શુભ ભાસે.—જેની છાયા.

૮.

॥ इति विष्कम्भकः ॥

તે છે મારા તપનું ફલ, આ અન્યથા આવવાનું,
 ક્યાંથી થાયે અવધ પુરિથી દહુડકામાં ફરીથી. ૧૨.
 રામ—શું આ દહુડકા ? (ચારે તરફ જોઈને) હા, હા.

(કટાવ.)

૫ કેકોઠામે સ્લિગ્ધરમ્ય ને નયન હસાવે, વળીકો કાળી, વળીકો ભૂરી,
 કેકોઠામે રૂપ ભયંકર ધારી કર્કશ દેતી ત્રાસ બાહુ, ઠામે ઠામે
 વળી ભરેલી ઝમઝમ ઝમઝમ બહેતાં અરણો તેના શબ્દે, દિશા,
 રૂપાળી, પાણે જણાયે તીર્થ પુણ્યનાં, આશ્રમ ઋષિના; પર્વત
 પેલા ડોકાં કરતા; સરિતા ધીમી ઉછળી બહેતી; અરણ્ય બહોળાં
 ૧૦ મધ્યે નાનાં રમણીય લીલાં ઉપવન દીસે; એવા એવા,
 વિવિધ પ્રદેશો પરિચિત મુજને દષ્ટે આવે;—દીસે દીસે,
 સત્ય દહુડકા અરણ્ય આજે.—કેકોઠામે ૧૩.
 શંભૂ.—આ દહુડકાજ છે. આ સ્થલે પૂર્વે મહારાજે.

(દુહો.)

૧૫ રાક્ષસ યૌદ્ધ હજાર જે ધોર કર્મ કરનાર,
 ખરદૂપણ ત્રિસિરા સહુ હણ્યા દુઃખ દેનાર. ૧૪.
 જેથી કરીને જનસ્થાનસિદ્ધક્ષેત્રનેવિષે, મારા જેવાં ખીહી-
 કાણુ જનોને પણ નિર્ભય ફરવા હરવાની છુટ થઈ.
 રા.—અહો ! એકલું દહુડકાજ નહિ પણ જનસ્થાને આજ કે!
 ૨૦ શંભૂ.—હા. જેને દેખતાંજ સર્વ પ્રાણીમાત્રનાં રોમ ભયથી ઉભાં
 થાય છે એવી, ઉન્મત્ત ચંડ શ્વાપદનાં ટોળાંથી પરિપૂર્ણ
 ગિરિગબ્દરોવાળાં જનસ્થાનની સીમનાં વિશાલ અરણ્યો
 આ દક્ષિણ દિશા તરફ આવેલાં છે. વળી,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

૨૫ જે કે ઠામ પ્રશાન્ત, અન્ય ગગડે પ્રોચ્ચંડસત્વસ્વને,
 કે ઠામે ઊંધતા મહાભુજગના શ્વાસેથી આગ્રિ બળે,

ઊંડી કાટવિષે જહાં ચળકતું અત્યદ્વ પાણી દીસે,
તે આ સીમ, જહાં પીએ અજગરસ્વેદ પ્રતિસૂર્યકો. ૧૫.

રામ—

(અનુષ્ટુપ્.)

ખરાલય જે હતું પહેલાં જનસ્થાન હું દેખું તે,
પ્રત્યક્ષ સમ, વૃત્તાન્તો પૂર્વનાં, મુજને દિસે. ૧૬. ૫
(આરે તરફ જોઈને) વૈદેહીને વનોપભોગ સર્વથા પ્રિય હતા.
તેનાં તેજ આ ધારવનો. એથી વિશેષ ભયાનક શું હોય ?
(અશ્રુમંત.)

(અનુષ્ટુપ્.)

મધુ ગન્ધિવને, નિત્યે તવસાથ રહીશ હું, ૧૦
એટલાથી થતી રાજી, એવો તે સ્નેહ એ તણો ! ૧૭.
કરેના કાંઈએ તોયે દષ્ટદષ્ટ મળે સુખી,
તે તેને મન છે કાંઈ જે જેના મનમાં વસે. ૧૮.

શંભુ—એ દુર્ગુમ અરણ્યોને જવા દો; અને મદમત મયૂરના
કણ્ઠ જેવી અતિ ચીકણી તથા શ્યામ છબિના પર્વતોથી ૧૫
ઠામ ઠામ છવાયલાં—અરો અરુ ઉગેલાં ધનધોર ઘટાવાળાં
ખાલતડસમુહથી અલંકૃત—નિર્ભય નૃત્ય કરતાં ત્રિવિધ મગ-
યૂથપરિપૂર્ણ આ પ્રશાન્ત અને ગંભીર મધ્યનારણ્યોને મહા-
નુભાવ ! નિહાસો. અહીંયાં,

(હરિગીત.)

૨૦

મદમત ખેશી શકુન્ત હિલવે વેલવાનીંર ખીલતી,
તેનાં મૃદુ કુલથી સુવાસિત, સ્વચ્છ, શીત જલે ભરી;
પાકાં થયાં ફલભાર સુકતી જંબુકુંજ શ્યામથી,
ઝમ ઝમ કુદે જેનાં ઝરણ એવી વહે સરિતા ધણી. ૧૯.

(માલિની.)

૨૫

તડણરિંછ ગુફામાં શ્લેષ્મવાળાં ખરાડે,
પ્રતિરવથકી શબ્દ સ્થૂલ થૈ ખહાર આવે;

કરિ તત્ત ઐરો નાખે—ગાંઠમાંથી અરંતો,
શીત, કટુ, ધન તુરો, શક્તિવાસ વ્યાપ્યો. ૨૦.

રામ—ભદ્ર ! તારો માર્ગ મંગલકારી હજે. દેવલોકમાં જવા
માટે તને વિમાન પ્રાપ્ત થાયો.

૫ શંભૂ—વૃદ્ધ પ્રહલાદી ઋષિ અગસ્ત્યને અભિવંદન કર્યા પછી
પરમપદમાં પ્રવેશ કરે. (અવ છ.)

રામ— (વસંતતિલકા.)

સંસારસારસમગ્ર અમે આહીયાં,
જાલી સ્વધર્મ ચિરકાલ પુરા વસંતાં,
૧૦ આરણ્યકવ્રતો, ગૃહસ્થ વળી બન્યાં તે;
તે તેજ અથ વન આ ફરીથી દિહું મેં. ૨૧.

વળી, (લાવળી.)

તેજપ્રિયપરિચિત પૂર્વ નિવાસ,
લહે દિલ કડણામય ઉદ્ધાસ;
૧૫ તેજ ગિરિ આ જ્યાં વારંવાર,
મોર મળી કરતા ટૂહૂ ટૂકાર;
વળી આ વનથળ તેનાં તેજ,
રમે જ્યાં મત હરિણ ફરી સહેજ.
મનહર વંજુલવેલથી છાયેલા ચોપાસ,
૨૦ નિચુલ વૃક્ષની ઘટા ન ભેદે જેપર સૂર્ય પ્રકાશ
પાસ તે નદીતટનો અવભાસ.—તેજ પ્રિય. ૨૨.
દૂર થકી પણ આ દીસે મેઘમાલસમ શ્યામ,
તે ગિરિવર પ્રસવણ જહાં વહે નદી ગોદાવરી નામ;
ઠામ જે મિત્ર વિયુક્ત ઉદાસ.—તેજ પ્રિય. ૨૩;
૨૫ એજ ગિરિપર અતિઝાએ શૃંગ,
વસંતા ગૃધરાજ નિઃશંક;
અમે પણ તેની હેઠળ સહેલ,

પર્ણકુટી પેલીમધ્ય વસેલ;

ગોદાવરીજલમાં પડે શ્યામતરુશ્રીભાસ,

જે તરૂંચડામાં મધુર ગાય અગ—તેથી પૂર્ણ વનાન્ત;

શાન્ત ચોપાસ વિશ્વમૃદુહાસ—તેજ પ્રિય. ૨૪

પેલી પંચવટી, જેમાં ચિરકાલ સુધી વાસ કરતાનાં ૫
વિવિધ સ્વચ્છંદ વિલાસ વિહારના સાક્ષી, પ્રદેશો આવી ર-
હેલા છે, તથા જેમાં પ્રિયાની સખી વાસન્તી વસે છે
તેપણુ અહીંયાંજ છે. અરેરે! અભાગી રામને માથે આજ
આ શું આવી પડ્યું! હવે,

(શિલ્પરિણી.)

૧૦

ખડ્ગકાલે વેગે ચઢી, ચરિવળે જે વિપસમો,

કશ્યાપી હાલ્યાપી ખટકી દુઃખ દે કંટક સમો;

કુટ્યું ગંઠાયેલું હૃદયમરમે તે વ્રણ સમો,

વધી ગાઢો શોક—પ્રેમથી મુકતો નૂતન સમો. ૨૫.

તથાપિ પણ મારા પૂર્વના મિત્ર એ ભૂમિભાગને તો નિ- ૧૫
હાળીશજ. (જેતો) અહો ભૂમિ પણ ઉથલ પાથલ થઈ
ગઈ જાણાય છે.

(શિલ્પરિણી.)

હતા પહેલાં ઝહેલા, પુલિન નદીનાં ત્યાં ખની રહ્યાં,

દીસે વૃક્ષો કેરી, ધનવિરલતા આજ ઉલટી,

ખડ્ગ કાલે દીકું દીસતું વન આ અન્ય સરખું,

તથા તેનું તે એ દઢ મતિ કરે એમ ગિરિઓ. ૨૬.

અરે! હું તજીને જવા ધાડું છું તોયે પંચવટીનો સ્નેહ
જાણે મને અહીંયાંથી બેળે બેળે પોતાની તરફ ખેંચે છે.

(કરુણાથી.) ૨૫

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

જેમાં તે દિન તેની સાથ ખાડુ મેં ગાળ્યા, પછીથી અરે!

જે સંખંધી સદાય વાત ઘરમાં લંબાવી રે'તાં અમે,

આજે નાશ કરાવો તેજ પ્રિયનો પાપી અરે એકલા !

જોરો કેમ તું રામ ! પંચવટો તે, છાંડી જશે કેમ વા ? ૨૭.

(શંભુક પ્રવેશ કરે છે.)

૫ શંભુ.—મહારાજનો જય થાઓ. દેવ ! ભગવાન્ આગસ્ત્યે
આપ આટલા પાસે છે એમ મારી પાસેથી સાંભળીને,
કહ્યાવ્યું છે કે આપને વિમાનમાંથી ઉતરવાના પ્રસંગને ઉ-
ચિત સર્વ મંગલ સાધી રહેલી વત્સલા લોપામુદ્રા તથા
સર્વ આગસ્ત્યાયનો આપની રાહ જોઈ રહ્યાં છે; તેથી
આવીને અમને મળ્યા પછીથી શીઘ્રવેગે દોડતા પુષ્પકમાં
૧૦ ખેરી સ્વદેશ પધારી, અશ્વમેધને માટે સજ્જ થજો.

રામ—જેવી ભગવાન્ની આજ્ઞા.

શંભુ.—ત્યારે મહારાજ ! આ તરફ પુષ્પકને વાળો.

રામ—ભગવતિ પંચવટિ ! ગુરુજનોની આજ્ઞાને લીધે રામને
ક્ષણવાર તછોડીને જતું પડે છે તે ક્ષમા કરજો.

૧૫ શંભુ.— (લાવળી.)

જુઓને દેવ દેવ જગરાય !

રમ્ય ગિરિ, સરિતા, ભૂમિ જણાય,

વસે ધન કુંજ ગુંજ ધુધુકાર,

ધૂ ધૂ ધૂ ધુવડધટા પરિવાર;

૨૦ રૂડા કીચકના ગાળા ગુચ્છ,

થરથર થર કાંપે રાખદંથી દુષ્ટ;

વસંતી કાકપંક્તિ તે માંય,

લપાઈ શાન્ત ગુપ્ત અંપાય;

વળી જ્યાં દૂરતા મત્તમયૂર,

૨૫ કરે કૃજિત હુહુટૂ ચકચૂર;

તે જુનાં વડૂક્ષનાં દોટરમાં પથરાય,

સાંભળીને કૃણિધર કૂકડે ને આકુલ વ્યાકુલ થાય;

રાય ગિરિ ક્રૈંચાવત દેખાય—જુઓને. ૨૮.

વળી, ગુફામાં ગોદાવરીનાં નીર,
 વહે ગરદ શબ્દે ખાડુ ધીર;
 અસંકૃત મેઘચક્રી નીલ શૃંગ,
 લસે શાં દક્ષિણ ગિરિનાં વંદ !
 ૫ અન્યોન્યશું અથડાઈને ઉછળે જળકલ્પલ,
 તેના કોલાહલથી તાલવિણુ ંહે જલ ગંભીર લોલ,
 પુણ્ય તે નદીસંગમ સોહાય—જુઓને. ૨૯.
 (ખન્ને જાય છે.)

इति पंचवटीप्रवेशोनाम द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः

(તમસા અને મુરલા નામની બે નદીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

તમ.—સખિ મુરલા ! કેમ ગભરાયલી જીવી દીસે છે ?

મુર.—ભગવતિ તમસે ! ભગવાન્ અગસ્ત્યની પત્ની લોપા-
મુદ્રાએ મને મહાનદી ગોદાવરીને એમ કહેવાસાં મોકલી
૫ હતી કે વૃંને છાંડ્યા પછીથી,

(અનુષ્ટુપ્.)

ઊંડો, શાન્ત, વધી આપે અંતર્ગૂઢ ધનવ્યથા,

પુટપાક સમો, નિત્યે રામનો કડણારસ;

૧૦ એ તો તમે જાણો છોજ. તેને લીધે એવા ઈષ્ટજનપર
આવી પડેલા કષ્ટથી વધી ગયેલી શોક પરંપરાએ કરી રામ-
ભદ્ર એવા તો લેવાઈ ગયા છે કે તેમને જોઈને માંડે હૃદય
તો થરેરી ગયું. હાલ વળી પાછા વળતાં, વધૂની સાથે અ-
નુભવેલી પ્રીતિ વિશ્વાસની નાના વિંધ એટાઓના સાક્ષી,
૧૫ પાંચવટી વનમાંના પ્રદેશો નક્કી એમની નજરે પરશેજ;
તે પ્રસંગે પ્રકૃતિથી અતિધીર છતાં પણ આવી અવસ્થામાં
ચારેતરફથી ઘેરી લેતા અતિદુઃસહ શોક ક્ષોભના વેગને
લીધે, રામભદ્રની ધીરજ પગલે પગલે કહ્યું નહિ કરે એવી
મહાશંકા રહે છે; માટે હું ભગવતિ ગોદાવરિ ! તમારે
સાવધાન રહેવું જોઈએ.

૨૦

(શાલિની.)

વીચીકેરી ઝીણથી મંદ ટાઢો,

મહેંકી રે'તો પન્નકિંજલકગંધે;

મોહ મોહ પ્રેરોને વાયુ ધીમે,

રાખી લેજો જીવતો રામભદ્ર.

૧.

૨૫ તમ.—જોઈને તો એ પ્રકારની કાળજી રાખી જોઈનું અનુકૂળ
કરવું એ ઉચિતજ છે; પણ રામભદ્રને જીવાડવાનો ઉપાય
તો આજ ખરેખરોજ થઈ ગયો.

મુર.—શો વાંર ?

તમ.—સાંભળો. વાલ્મીકિતપોવનની સમીપ લક્ષ્મણ તજીને
ગયા ત્યાર પછી પ્રસવવેદના ન વેઠાવાથી અતિદુઃસહ દુઃખ-
ના વેગથી ધભરાઈને સીતા દેવીએ ગંગાનદીના પ્રવાહમાં
પડવું નાંખ્યું. તેની સાથેજ એમને બે બાલકનો પ્રસવ થયો. ૫
તરતજ માતા પૃથ્વી અને ભાગીરથી એમની વહારે ધાયાં
અને રસાતલમાં લેઈ ગયાં; તથા ધાવણ મુક્યા પછી એ બે
બાલકને મહર્ષિ પ્રાચેત્સવે ગંગાદેવી પોતે સોંપી આપ્યાં.

મુર.—(વિસ્મયથી.) (અનુષ્ટુપ.)

વિપત્તિ પણ એવાંની, હોય છે પરમાર્જુન ! ૧૦

જ્યાં સહાય થવા આવે આવાં પ્રીતિકરી જન. ૨.

તમ.—વળી હાલ, આ શંખૂકના વૃતાન્તથી રામભદ્રને જન-
સ્થાનમાં આવવાનો સંભવ છે એમ સરયૂને મોઢેથી સાંભ-
ળીને, ભાગીરથી માતા, ભગવતી લોપામુદ્રાએ અતિસ્નેહથી
જે શંકા કરેલી છે તેજ શંકા કરીને, સીતાને લેઈ કંઈક પણ ૧૫
ધરકામનું બહાનું કાઢી ગોઠાવરીને મળવા ગયાં છે.

મુર.—ભગવતીએ ઠીક વિચાર કર્યો કે રાજધાનીમાં રહે રહેતો
જગત્ના અભ્યુદયાર્થનાં નાનાવિધ કાર્યોવડે રામભદ્રને મન
રમાડો થઈ શકે, પણ એક મને શોક માત્રનેજ સાથે લેઈ
એમનું પંચવટીમાં પેસવું અતિભયકારક છે. ત્યારે સીતા- ૨૦
દેવી હવે રામભદ્રની શી રીતે આશ્વાસના કરશે ?

તમ.—એ વિષે ભગવતી ભાગીરથીદેવીએ કહ્યું છે કે હું યજ્ઞ-
ભૂમિમુદ્ધૂતે વસે સીતે ! આજ તો ચીરંજીવી લવ કુશને
બાર વર્ષ યયાની જન્મગ્રંથિ બાંધવાનો દિવસ છે, તેથી તારા
પુરાતન શ્વશૂર, આજ સુધીના મનુરાજર્ષિ વંશના પ્રસવિતા ૨૫
સવિતા, જે સર્વ પાપના કાપનાર દેવ છે, તેમની તારે હાથે
ચુંદેલાં ફુલવડે પૂજા કર; તને ભૂતલ ઉપર ફરતાં અમારા
પ્રભાવથી વનદેવતા પણ દેખી નહિ શકે, તો માણસોનું

તો કેહુંજ શું? મને પણ આજ્ઞા કરી છે કે વત્સ જાનકી
વધૂ તારા ઉપર ખડું પ્રેમ રાખે છે, તેથી તુંજ એની સાથે
જા; તેથી હવે હું મારે કામે જાઉં.

૫ મુર.—હું પણ આ વૃત્તાન્ત ભગવતી લોપામુદ્રાને નિવેદન
કરું. મને લાગે છે કે રામભદ્ર પણ આવી પોહોચ્યાજ છે.

તમ.—અહો! આ ગોદાવરીના -હૃદમાંથી નીકળીને,

(વસંતતિલકા.)

૧૦ જેનું દીપે મુખ ફીકા દુખળા કપોલે,
ગુંથ્યાવિના શિશપરે છુટી વેણુ ઝુલે,
દીસે શરીરે થયલી વિરહવ્યથાશી,
આવે વને કંઠુમૂર્તિસમાન જાનકી.

૩.

મુર.—એનાં.

(લાવણી.)

૧૫ અહો! કરમાયાં લૂલાં અંગ,
થયાં સુકાઈ તેજહિણ ભંગ,
ઉખડિ પડિ દોટથી પીળી સુકાય,
કળી અતિ મૃગ્ય રમ્ય કરમાય,
દીર્ઘ, ત્યમ, દાડણ શોક અપાર,
હૃદયકુલ શોષી હરે તન આર
૨૦ શરદસમે નભમાં તપે રવિકરતાપે પ્રચંડ,
કેતકીંગરભે પત્ર લપાયું તે પણ સુકવે અખંડ,
ખંડ ત્યમ અંગ અરે ન અભંગ.—અહો

૫.

(બન્ને જાય છે.)

૨૫

॥ इति विष्कंभकः ॥

॥ તૃતીયોદ્ધઃ ॥

(નેપથ્યમાં.)

અરે કેઈ ધાઓ ! ધાઓ !

(પછી પુરુષ વીણવામાં ગુંથાયલી, તથા કુડણા અને ઉલ્કાંઠાથી આંબળતી સીતા પ્રવેશ કરે છે.) ૫

સીતા—અરે ! મારી પ્રિય સખી વાસંતી બોલતી હોય એમ લાગે છે.

(ફરીથી નેપથ્યમાં.)

(મંદાક્રાન્તા.)

દેવીએ, જે કરિશિશુ ધાણું શક્તિકીપત્ર ઘેલું,

૧૦

આપી પૂર્વે કરચી ચુંટીને પત્રઅગ્રો, ઉછેર્યું;

સીતા—તેનું શું થયું ?

(ફરીથી નેપથ્યમાં.)

પ્યારી સાથે રમતું જલમાં, આવી ત્યાં તેની સામે,

ગાંડો ગર્વે મદ્ બળભર્યા હસ્તિરાજન અડ્યો છે. ૧. ૧૫

સીતા—(ગભરાટથી હગલાં ભરતી) આર્યપુત્ર ! મારા પુત્રકની

વહારે ધાઓ, વહારે ધાઓ. (સંભારીને, ખેંદથી.) હા !

ધિક્કાર છે ! ધિક્કાર ! જે શબ્દો બોલવાની ઘણા વખત

સુધી ટેવ પડેલી તેના તેજ શબ્દો, અંચવટી દીઠાથી ફરી-

થી પણ મજા અભાગણીના મોંમાંથી નીકળી જાય છે. હા ! ૨૦

આર્યપુત્ર !

(મૂર્છા પામે છે.)

(તમસા પ્રવેશ કરે છે.)

તમ.—વત્સે ! શાન્ત થા, શાન્ત થા.

(નેપથ્યમાં.)

વિમાનરાજ ! અહીંયાંજ રાખો.

૨૫

સીતા—(શુદ્ધિમાં આવીને, ગભરાતી ગભરાતી ઉદ્ધાસથી)

અહો, ક્યાંથી આ જલપૂર્ણ મેઘની ગર્જના જેવો સ્થૂલ

અને ગંભીર શબ્દધ્વનિ ! જે કાને પડતાંજ મારા જેવી
મંદભાગિનીને પણ તરતજ શુદ્ધિમાં લાવી દેછે.

તમ.—(સોહનાં અશ્રુથી રોતી.) અરે વત્સે !

(અનુષ્ટુપ.)

૫ આખો ભાગો પડે કાને, ક્યાંથી આવ્યો ન તે સુએ,
એવો નાદ સુંણીને તું કેમ આવી પની દિસે ? ૨.
મયૂરી, મેઘની સુંણી ગર્જના, પનતી યથા,
ઉત્કંઠિતા, વળી ઘેલી, ખાવરી, ભડકી રહી. ૩.

સીતા—ભગવતિ ! આખો ભાગો એમ શીદ કહો છો ? મેં તો
૧૦ સ્વરસંયોગ ઉપરથી આર્યપુત્રજ ખોલે છે એમ ક્યારનુંએ
જાણેલું છે.

તમ.—સાંભળ્યું છે ખરું, કે તપ તપતા શૂદ્રને દંડ દેવાને, એ
એકવાકુ રાજા જનસ્થાનમાં પધાર્યા છે.

સીતા—ઈશ્વરની મોટી કૃપા, કે એ રાજા પોતાના રાજધર્મથી
૧૫ ભ્રષ્ટ થયા નથી.

(નેપથ્યમાં.)

(વસંતતિલકા.)

જ્યાંછે તકે, વળી મૃગો, વળી ખંધુ મારાં,
ગોદાવરીસમિપ આ ગિરિના તટોને,
૨૦ જેની ઘણી, ઝરણ પૂર્ણ ગુફા ઘટામાં,
હું પ્રાણપ્યારોસહ કાલ ઘણો વસ્યો છું. ૪.

સીતા—(જેતી.) હા ! પ્રભાત સમયના ચંદ્રમંડલ જેવા ફીકા,
તથા નિસ્તેજ, અને દુષ્પણા શરીરવાળા, ગંભીર અનુભાવ
માત્રથીજ ઓળખાતા શું એ આર્યપુત્રજ ! સખિ ! મને
૨૫ અંધારાં આવે છે, મને આલીસો.

(તમસાને ટેકો દેધને મૂઠાં પામ છે.)

તમ.—(અલતી) વત્સે ! શાન્ત થા ! શાન્ત થા !

(નેપથ્યમાં.)

આ પંચવટીને દેખતાંજ.

(ગીતિ.)

હૃદયલીન દુઃખાગ્નિ સળગનાર છે આજ ચંડ ભડકે,
 ધૂમરાશિ તેના સમ મોહ મને આ પ્રથમથી વીટી લે. પ. ૫
 હા પ્રિયે! જાનકિ !

તમ.—(મનમાં) ગુરૂજનો પણ આજ ચિંતા રાખતાં હતાં !

સીતા—(શુદ્ધિમાં આવીને) અરે ! આ કેમ થયું ?

(પુનઃ નેપથ્યમાં.)

હા દેવિ દણ્ડકારણ્યપ્રિયસખિ ! હા દેવિ વિદેહરાજ- ૧૦
 પુત્રિ ! (મૂર્છા પામે છે.)

સીતા—હા ધિક્કાર ! ધિક્કાર ! કે મને અભાગણીને સંભાર-
 તાંજ નેત્ર નીલોત્પલ મીચાઈ ગયાં, અને આર્યપુત્ર મૂર્છા-
 વશ થયા ! અરે ! શું, નિહત્સાહથી અશરણુ થઈ, ધરણી
 ઉપર ઢળી પડ્યા ! ભગવતિ તમસે ! ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! આર્ય- ૧૫
 પુત્રને જીવાડો. (પગે પડે છે.)

તમ.—

(ગીતિ.)

તુંજ, અરે કદયાણિ ! જીવાડ આજે ત્રિલોકના પતિને,
 આ જન જેપર બાંધ્યો, સ્પર્શ તેજ કરતણો ધણો પ્રિય છે. ૬.

સીતા—જે થનાર હોય તે થાઓ. આપની આજ્ઞા માથે ૨૦
 ચઢાવું છું. (ગાભરી ગાભરી જાય છે.)

(પછીથી જૂમિ ઉપર પડેલા, તથા સજ્જલ નયન સીતાના સ્પર્શવડે
 પ્રસન્ન થઈ સચેત થતા રામભદ્ર પ્રવેશ કરે છે.)

સીતા—(જરા હર્ષથી મનમાં) ત્રિલોકનાથનો જીવ પુનરપિ પાછો
 આવ્યો એમ લાગે છે ! ૨૫

રામ—અહો આશુ છે !

(વસંતતિલકા.)

નીચોવીંયા શું હુરિચંદન—પત્ર ચિત્તે !

નીચોબું ઇંદુકરકંદલ શું કુટીને !

કે તૃપ્તજીવિતતકે પરિતર્પણાર્થે

૫ સંજીવનૌષધિરસે મુજ ચિત્ત છાંટ્યું ! ૭.

છે સ્પર્શ આ પરિચિત પ્રથમેયકી તે;

છે એજ જીવન, વળી મનમોહ એછે;

સંતાપની પલકમાં હરિ સર્વ મૂર્છા,

આનંદની, ફરીથી, જે જડતા વધારે. ૮.

૧૦ સીતા—(ગાભરી ગાભરી જરા પાછી હઠતી) આટલુંજ મારે ખડુ છે.

રામ—(ખેઠાયતાં) પ્રેમાલ સીતાદેવીએ તો મારા ઉપર કૃપા નહિ કરી હાય !

સીતા—હા ધિક્ ! શું આર્યપુત્ર મને ખોળશે ?

૧૫ રામ—લાવ જોઈ.

સીતા—ભગવતિ તમસે ! આપણે જરા ઓસરી જઈએ. જો મને મહારાજ દેખશે તો, એમની આજ્ઞાવિના હું પાસે ગઈ તેથી, વધારે કોપ કરશે.

૨૦ તમ.—અરે વત્સે ! ભાગીરથીના વરદાનના પ્રભાવથી વનદેવતા પણ તને જોઈ શકે એમ નથી.

સીતા—હાં, ખરી વાત છે.

રામ—પ્રિયે ! જાનકિ !

૨૫ સીતા—(કોધથી ગદ્ગદ કંઠે) આર્યપુત્ર ! આ વૃત્તાન્તને એ વચન છાજતું નથી. (અશ્રુસમેત) અથવા મને અભાગણીને સંભારીને આ પ્રમાણે ખોલતા પ્રેમવત્સલ આર્યપુત્ર, જેનું દર્શન જન્માન્તરમાં પણ દુર્લભ છે, તેની સાથે વજના હૈયાની થઈ નિર્દય શાને થાઈ ? એમનું હૃદય હું બાણું છું, ને માંડે એ બાણું છે.

રામ—(આરેતરફ જોતો, નિવેદથી) અહા ! અહીંયાં કોઈએ નથી એ શું ! !

સીતા—ભગવતિ તમસે ! મારો એમણે આ પ્રમાણે અકારણ ત્યાગ કર્યો છે તોપણ, એમનું આવા પ્રકારનું દર્શન થતાં, મારા હૃદયમાં શું ચાલી રહ્યું છે તે હું સમજી શકતી નથી. ૫

તમ.—હું સમજી શકું છું વત્સે ! હું સમજી શકું છું.

(હરિગીત.)

છે આશ તણં પનીયું ઉદાસી, રોષ ભયું તજવા થકી,
જહભાવ ભયું આ દીર્ઘકાલવિયોગમાં મળવા થકી; ૧૦
પ્રીતિરસ પીધે સુપસન્ન, ભયું પ્રિયકુદનથી છાંડી આગથી.
આ કાણુ ગળ્યું તવ હૃદય રસમય પ્રેમ ઉદય થયા થકી. ૧૦.

રામ—દેવિ !

(ગીતિ.)

સેહરસે શીતલ, તુજ સ્પર્શ, પ્રેમતણી મૂર્તિ સમો હજુએ, ૧૫
નવરાવે પ્રીતિરસમાં મુજને, પણ ક્યાં ગઈ તું નન્દિની ! રો ૧૧.

સીતા—આજ એ અગાધ સેહ દર્શાવતા આનંદરસ ઝરાવતા,
આર્યપુત્રના ઉદ્ધાપ, જે અત્રે સંભળાય છે. એ ઉપરથીજ
મને નિશ્ચય થાય છે કે નિષ્કારણ ત્યાગરૂપી કાંટાથી વિંધા-
યહું પણ મારું જન્મ્યું સફલ છે. ૨૦

રામ—અથવા પ્રિયતમા ડ્યાંથી ! એતો નિરંતર પ્રિયતમાનીજ
ચિંતાના અભ્યાસથી રામભદ્રને ભ્રમ થઈ ગયો.

(નેપથ્યમાં.)

અરે કોઈ ધાઓ ! ધાઓ ! (દેવીએ જે કરિશિશુ વગેરે અર્ધુ ગાયઝે.)

રામ—(કડાણુ અને ઉત્કંઠાથી) એ ખાલનું શું છે ? ૨૫

(નેપથ્યમાં.)

(ખારી સાથે રમતું વગેરે ઉત્તરાર્ધ ગવાય છે.)

સીતા—અરે ! હવે કાણુ એની સહાયે જશે ?

રામ—વંદુ સાથે વિહાર કરતા પ્રિયાના પુત્રક ઉપર ચઢી આ-
વેલો એ દુરાત્મા ક્યાં છે ! (ઉભા થાય છે.)

(વાસન્તી પ્રવેશ કરે છે.)

વા.—(ગાભરી ગાભરી) શું, દેવ રઘુપતિ !

૫ સીતા—મારી પ્રિયસખી વાસન્તી ક્યાંથી !

વા.—દેવનો! વિજય થાયો.

રામ—(નિહાળતો) કોણ, દેવીની પ્રિયસખી વાસન્તી !

વા.—દેવ ! ત્વરા કરો, ત્વરા કરો, પણ, જય પર્વતની દ-
ક્ષિણે સીતાતીર્થ આગળ, ગોદાવરી ઉતરીને દેવીના પુ-

૧૦ ત્રકને, દેવ ! આદરપૂર્વક નિહાળો.

સીતા—હા તાત જય ! આજ તમારાવિના જનસ્થાન
સુનું છે !

રામ—અહહ ! આ સર્વ કથાના સંસ્કાર હૃદય મર્મને છેદી
નાંખે છે.

૧૫ વા.—આ માર્ગે, મહારાજ ! આ માર્ગે.

સીતા—ભગવતિ ! ખરે ખાત, મને વનદેવતા પણ નહિ દેખે ?

રામ.—અરે વત્સા ! મર્વ દેવતા કરતાં ગંગાદેવીનું ઐશ્વર્ય મોટું છે,
તેથી શંકા શાની કરે છે ?

સીતા—ત્યારે તો ચાલો એમની પાછળ પાછળ જઈએ.

૨૦ (પરિક્રમણ કરે છે.)

રામ—(પરિક્રમણ કરીને) ભગવતિ ગોદાવરિ ! નમસ્તે !

વા.—(નિહાળતી) દેવ ! દેવ ! સન્નેડ ઉભેલા પ્રિયાના વિજયી
પુત્રકને નિહાળી પ્રસન્ન થાયો.

રામ—ચીરંજીવ ! તારો વિજય વાધો.

૨૫ સીતા—અહા ! આ આવડો મોટો થઈ ગયો !

રામ—દેવિ ! ભાગ્યશાલી છે. જણે,

(મંદાક્રાન્તા.)

તાજ ખેડી-ખિસકલિસમા ખાલદંતાંકુરેથી
 ખેંચ્યાં તારાં, સુતનુ ! લવલીપલ્લવો કાનમાંથી,
 તે આ, આજે, મદ ટપકતા વારણો જીતનારો
 તાડણ્યે જે ઉચિત સુખ તે ભોગવે પુત્ર તારો. ૧૨. ૫

સીતા—હવે આ દીર્ઘાયુ આ સુંદર હાથણીથી કદાપિ વિપ્રુટો
 ન પડશે.

રામ—સખિ વાસન્તિ ! જો જો. મિયાનું મન હરણ કર-
 વાનું ચાતુર્ય પણ આ ખાલક શિખ્યો જણાય છે !

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

૧૦

ખોદું કંદ લીલાચી પંકજનું તે ખાઈ રહીને કર્યા,
 મોટાં અંબુજથી સુગન્ધિ જલના આઝા પ્રીતે, કોગળા;
 છાંટ્યું નીગળતી સુંદે જલ, વળી પ્રેમે વિરામે જતાં,
 સીધાનાલસમેતપદ્મલનું હાથે ધર્યું છત્ર આ. ૧૩.

સીતા—ભગવતિ તમસે ! આ આવડો થયો છે ત્યારે, હું ૧૫
 જાણું છું કે, પેલા લવ અને કુશ, આટલે દહાડે, કેવાએ
 થયા હશે !

તમ.—જોવો આછે, તેવા તે પણ થયા હશે.

સીતા—હું કેવી અભાગણો છું, કે મારે કેવલ આર્યપુત્રનોજ
 નિરંતર વિરહ છે એટલું નહિ, પણ પુત્રોનો એ વિરહ છે. ૨૦

તમ.—જેવું ભાગ્યમાં લખ્યું હોય તેમ થાય છે.

સીતા—અથવા મારો જન્મમારો એજેજ ગયો; કે એવા મારા
 પુત્રોના વિરલ, કેમલ, ધવલ, દંત તથા ઉજ્જવલ કપોલવાળા,
 મૃદુ મધુર ધ્વનિ ઉચરતા, તથા મંદ હાસ્યથી ખીલી રહેલા,
 અને કાકશિખંડથી શોભતા અમલ મુખપુંડરીકને ચુંખન ૨૫
 કર્યાનો આર્યપુત્રથી હજુ પણ લહાવો લેવાયો નથી.

તમ.—દેવતાના પ્રસાદવડે તપાસ્તુ.

સીતા—ભગવતિ તમસે ! આ એ બાલકોના સ્મરણથી મારાં
સ્તનમાં પાને ઉભરાઈ જાય છે તેથી, તથા એમના પિતા
મારી પાસેજ ઉભેલા છે તેથી, એક ક્ષણમાત્ર હું સંસાર
સુખમાં મહાલા રહી છું.

૫ તમ.—એમાં શું કેહેવું ? અપત્યપ્રસવ એ જોહની પરાકાષ્ટા છે,
એજ માખાપને અન્યોન્યશું વિશેષ કસી લેનાર પ્રેમબંધ છે.

(અનુષ્ટુપ.)

જોહાશ્રયથી ખંનેનાં અંતઃકરણતત્ત્વની,

આનંદગ્રંથિ ખંધાયે—એક આ છોકરાં રૂપી.—

૧૪.

૧૦ ઘા.—દેવ ! આતરફ પણ નિહાળો.

(વસંતતિલકા.)

ઉડે મનોહર નવાં મૃદુપિચ્છ ધીમે.

ઊંચી શિખા મણિમુકુટ સમાન શોભે;

તેઆ મયૂર મદતાણુવઉત્સવાન્તે

પોતે કદંબતટ પ્યાસીસહે ગળવે.

૧૫

૧૫.

સીતા—(ઓવારણાં લેતી અશ્રુસમેત) આજ એ.

રામ—વત્સ ! પ્રસન્ન હો, પ્રસન્ન હો.

સીતા—એમ થાઓ.

રામ—

(લાવણી.)

૨૦

સ્મરણતુજ ચિત્ત વિષે ધોળાય

નજર તે સમય ફરી ઉભરાય;

ફરે તુજ નૃત્યપુઠે, મલકાય,

નયનમંડલ સઘળું ધોળાય,

અતુર વળી ભર થનનથન થાય

૨૫

સરસ રમણીય શોભા નિરખાય;

એવી મુગ્ધાએ તને કરકલિએ દઈ તાલ

નચબ્યો પ્રેમે થનગન થનથન પોતાનો ગણી બાલ
હાલ મન વત્સલથી ન વિસરાય—સ્મરણુ તુજ. ૧૬.
વાહ ! જનાવર પણ પ્રીતિને નમે છે.

(વસંતતિલકા.)

થોડાંક પુષ્પ ભયું આ હતું જે કદંબ
તેને ઉછેયું ધરી પ્રેમ ધણો પ્રિયાએ;

૫

સીતા—(નિહાળીને અશ્રુસહિત) આર્યપુત્રે ભલું ઓળખી કાઢ્યું!

રામ— દેવીતણા સ્વજન જેવું વિચારી એને,
ધારે ગિરિમયૂર તેપર પ્રીત આવી !! ૧૭.

વા.—દેવ અત્રે આમનપરિગ્રહ કરો. ૧૦

(વસંતતિલકા.)

આ તેજ દેવ ! કદલીવનમાં પડેલી
ઠાન્તાસહે શયનકાજ શિલા તમારી;
ત્યાં ખેશી આપતી સીતા તૂણ પત્ર નિત્યે
તેથી ન છાંડી હરણાં હજી જાય જેને. ૧૮. ૧૫

રામ—એના તરફ તો જેવું પણ અશક્ય છે.

(ક્રોધન કરતો ખીજી હામ ખેસે છે.)

સીતા—સખિ વાસન્તિ ! આર્યપુત્રને તથા મને આ ખતાવીને
તે શું કયું !! હા ધિક્ ! એના એજ આ આર્યપુત્ર ! એનું
એજ આ પંચવટી વન ! એની એજ પ્રિયસખી વાસન્તી ! ૨૦
એના એજ નાનાપ્રકારના પ્રિયપ્રેમવિહારવિનોદના સાક્ષી
ગોદાવરી વનના પ્રદેશો ! એનાં એજ છોકરાં જેવાં મૃગ,
પક્ષિ, તકવરો ! તોય પણ મારી અભાગિણીની નજરે એ
ખંધાં તેનાં તેજ લાગતાં નથી, એવો મારો અવતાર ફરી
ગયો છે. ૨૫

વા.—સખિ સીતે ! શમની અવસ્થા કેમ જોતી નથી !

(હરિણી.)

સતત નિરખે ઇચ્છા થાતાં, તથા પણ દાખવે,
કુવલયદલશ્લિગ્ધાગ્નેથી નવી નવી ખૂંખી જે,
વિકલ દિલના, ફીકા તે આ, વિયોગથી દુખળા,
નજર રોઝવે, જે કે દીસે હતા ન હતા થયા. ૧૯.

સીતા—દેખું છું સખિ! દેખું છું.

તમ.—પ્રિયને દેખતીજ રેજે.

સીતા—હા દૈવ! એ મારા વિનાના, હું એમના વિનાની એવું તે
કેણે લખેલું હશે! જન્માન્તરને વિષે જાણે દર્શનનો લાભ
૧૦ થયો હોય એવું છે, તેથી લાવ એક મુહૂર્તવાર પણ વત્સલ
આર્યપુત્રને, ખરી જઘને ફરી આંસુ બહેવા લાગે તેવા તેવા
અન્તરમાં નિહાળી લેઉં. (અતિથય ઉઠ્યાથી નિહાળે છે.)

તમ.—(જોહનાં અશ્રુસમેત ભેટતી)

(માલિની.)

૧૫ વરસતી પૂર અશ્રુધાર જે હર્ષ-શોકે;
વિકસિત, વધી લાંબી દર્શનૌત્સુક્યથી જે;
પ્રીતિરસ ઝરતી, તે, ધોલો, ને મુગ્ધ તારી;
પ્રિયપતિ નવરાવે—દુગ્ધકુલ્યાશી દષ્ટિ. ૨૦.

વા.—

(હરિણી.)

૨૦ મધુથી નિગળે, વૃક્ષો તે, ઘો સુઅર્ધ્ય ફલે, કુલે:
વિકચ્છમલામોદે બહેકે, વનાનિલ તે વહો:
મધુર ચલવો લાંબી ઓકે પ્રીતિગીત પક્ષિઓ:
ફરિથી ઉતર્યા આ શ્રીરામ સ્વયં વન આ વિષે. ૨૧.

રામ—આવો સખિ વાસન્તિ! અહીંયાં ખેસો.

૨૫ વા.—(ખેસીને રોતી) મહારાજ! કુમાર લક્ષ્મણ કુશલ છે?

રામ—(ન સાંભળ્યું હોય એમ)

(માલિની.)

કરકમલથી આણી નીર ને ધાસ સામો,
તડ, હરિણ, ખગો જે મૈથિલીએ ઉછેર્યા;
દશદ પણુ ગલાવે તે સમો કો વિકાર,
નિરખિ નિરખિ તેને વ્યાપતો મુજ ચિત્તે. ૨૨. ૫

વા.—મહારાજ ! તું પુછું છું કે કુમારલક્ષ્મણ કુશલ છે ?

રામ—(મનમાં) અરે ! મહારાજ એવું સ્નેહવિનાનું લુપ્ત વિનય
માત્રનું સંબોધન કર્યું; વળી આસુથી આખા ભાગા ખોલે
સૌમિત્રીમાત્રનીજ કુશલતા પુછી; તે સર્વઉપરથી લાગે છે
કે સીતાની સર્વ વાત આ જાણે છે. (બહાર) હા કુમાર ૧૦
કુશલ છે. (ગયે છે.)

વા.—અરે દેવ ! તમે આટલા ખધા અતિરાય દાડણુ કેમ થઈ
ગયા છો.

સીતા—સખિ વાસન્તિ ! તું એમ શાને ખોલે છે ? આર્યપુત્ર તો
સર્વને પ્રિય થવાને યોગ્ય છે, વિશેષે કરીને મારી પ્રિયસખીને. ૧૫

વા.— વસન્તતિલકા.

તું જીવ, તું હૃદય છે મમ પ્યારી ! ખીલું;
તું કૌમુદી નયનની, તું સુધા મમાંગે;
એવાં હજાર વચને રોઝવી સુમુગ્યા,
તેનેજ;—શાન્ત, અથવા વડું શું વધારે ? ૨૩. ૨૦
(મૂઠી પામે છે.)

રામ—વાક્યનો વિરામ તથા મોહ ખે યોગ્યજ સ્થળે થયાં !
સખિ ! શાન્ત થા શાન્ત થા.

વા.—(શુદ્ધિમાં આવીને) ત્યારે તમે આ ન કરવા જેવું શું કર્યું ?

સીતા—સખિ વાસન્તિ ! જરા જંપ, જંપ. ૨૫

રામ—લોક સાંખતા ન હતા તેથી.

વા.—શા કારણથી સાંખતા ન હતા ?

રામ—જે કાંઈ હોય તે તેજ જાણતા હશે.

તમ.—લોકો એ ઠપકાને યોગ્યજ છે.

વા.—

(દ્રુતવિલંબિત.)

૫ યશ કહોર! તને પ્રિય હોય તો
અયશ આ થકી ઘોર ખીજ્ને કીયો?
હરિણલોચનીનું થયું શું વને
અરર નાથ! કહો મન શું સુઝે?

૨૪.

સીતા—સખિ વાસન્તિ! તુંજ ખરી દાડણ ને કહોર તો છે કે
બળતા આર્ય પુત્રને પણ ખાળે છે.

૧૦ તમ.—પ્રેમ અને શોક એમ બોલાવે છે.

સ.—સખિ! ખીજું શું ધારીએ

(વસંતતિલકા.)

૧૫ એ ત્રસ્તપાલમૃગશી ચલદષ્ટિવાળી
ભીતીથી ગર્ભ થયરચે ગતિ મંદ લેતી;
જ્યોત્સ્નામયી શું, મૃદુમુગ્ધ મૃણાલ જેવી
વ્યાઘ્રાદિએ હણીજ અંગનો વેલ તેની.

૨૫.

સીતા—આર્યપુત્ર! આ રહી હું.

રામ—હા પ્રિયે જનકિ! ક્યાં છે.

સીતા—હા ધિક્! આર્યપુત્ર પણ છુટે મોઢે શેવા લાગ્યા!

૨૦ તમ.—વત્સે! દુઃખી માણસોને પોતાના દુઃખનું નિવારણ કરવું
જરૂરનું છે; કેમ કે,

(ગીતિ.)

તરાગજલપૂર થાતાં, ઉપાય દેવો માર્ગ તરત જલને:
શોક થકી ઉભરાતું હૃદય શકે ટકી પ્રલાપમાત્રવડે.

૨૫ વિશેષે વળી રામભદ્રને તો ખડ્ડ ખડ્ડ જાતનાં સંસારમાં
કષ્ટ આવી પડેલાં છે;

(શિલ્પરિણી.)

વિધિપૂર્વે રક્ષા કરવી, મન ધાલી જગતની;
 સુકાવે શોકાગ્નિ જીવ, કુસુમને તાપ ધમકી;
 તજ હાથે, ક્યાંથી વિલપનવિનોદે સુખ મળે?
 જીવે અઘાપિં તે ગણું હું રહવે લાભ નિપજે. ૨૭. ૫

રામ—હાય હાયરે!

(હરિણી.)

હૃદય નપડે ફાટી દુઃખે, દળાઈ પૌડાય છે;
 શરીર સધળું બહેરૂં મોહ, ન શુદ્ધિ તથા તજે;
 અગન મનની ખાળે અંગો, ન ભસ્મ કરી મુકે;
 મરમ હણતો દેવે માઈ ન જીવિત કાપી લે. ૨૮. ૧૦

સીતા—એમજ છે.

રામ—રે પૌર મહાજનો!

(હરિણી.)

કર્યું ન તમને દેવીકેરૂં ગૃહે રહ્યું, કે તજ
 તૃણસમ વને શૂન્યે, પુટે ન શોક કર્યો જરી;
 ચિરપરિચિત સ્થાનાદિ આ ભમાવૌ મુકે મને,
 અશરણ રહું તેથી; સામું જીવ્યો હજીવ્યે તમે. ૨૯. ૧૫

તમ.—શોકસાગર અતિ ગંભીર ઊંડળાટે ચઢ્યો છે.

વા.—વાત વીતિ ગયે, હવે તો દેવે ધૈર્ય ધારવું જોઈએ. ૨૦

રામ—સખિ! આ પ્રસંગે ધૈર્ય તે આથી કેવું એક હાય?

(અનુષ્ટુપ.)

દેવીશૂન્ય થયું વિધ, વર્ષ પાર ગયાં વહી,
 નામે હુપ્યું સીતાકેરૂં, તોયે રામ મુવો નહિ. ૩૦.

સીતા—આર્યપુત્રનાં આવાં વચનોથી મને મોહ થાય છે. ૨૫

તમસા—એ પ્રમાણે, રે વત્સે!

(ગીતિ.)

સ્રેહશીતલ, વળી શોકે દાડણુ વાણી, ન પ્રેમમાત્ર ઝરતી;
ધારા મધુની વરસે તુજ પર આ વિષરસેથી પૂર્ણ ભરી. ૩૧.

રામ—અરે વાસન્તિ ! મેં

૫

(ઉપજાતિ.)

અંગારનો અંતર શલ્ય આડો
જડાય, કિંવા વિષદંશ લાગે;
તેવોજ તીનો હૃદિ શોક-શંકુ
છે મર્મછેદી પણ શું ન વેઠ્યો ! ૩૨.

૧૦ સીતા—એ પ્રમાણે આર્યપુત્રને પુનરપિ હું અભાગિણી દુઃખ
કર્તા થઈ પંડી છું.

રામ—ધણું નિશ્ચલ રહે એ પ્રમાણે હૃદયને થોભાવી રાખું છું
તોયપણ, આલી પેલી પરિચિત પ્રિય વસ્તુના દર્શનથી
આજ મને આવો આવેગ થઈ આવે છે, વળી,

૧૫

(મંદાક્રાંતા.)

લોલોલોલક્ષ્મિત કરણોદ્વેગ દેવા મટાડી,
જેજે માંડુ જ્યમ ત્યમ કરી યત્ન તેતે હઠાવી;
કો વિકાર, પ્રસરો, દિલમાં, રે' બલે પૂર્ણ વ્યાપી,
જેવો ગાંડો જલ-સમુદ્ધ વહે રેતનો સેતુ કાપી. ૩૩.

૨૦ સીતા—આર્યપુત્રના આ દુર્વાર દાડણુ દુઃખસોભથી પોતાનું
દુઃખ ઉભરાઈ આવ્યું હોય એમ મારું હૃદય કાંપે છે.

વા.—(મનમાં) દેવ તો મહાકષ્ટમાં આવી પડયા! તેથી લાવ
એમનું મન ખીન્નઉપર લગાડું. (જાહેર) ઘણા કાળ સુધીના
પરિચિત આ જનસ્થાનના પ્રદેશોને દેવ નિહાળીએ.

૨૫ રામ—ભલે. (હઠાને પરિક્રમણ કરે છે.)

સીતા—જે દુઃખને વધારે દીપાવનારાં છે, તેને પ્રિય સખી
વિનોદ કરાવનારાં ધારે છે!

વા.—(કડગૃથી) દેવ! દેવ!

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

આ તે, આજ લતાગૃહેથી નિરખી રસ્તો રહ્યા'તા તમે;

એ હંસોયકી કૌતુકે ચઢી રહી ગોદાવરી સૈકતે;

આવંતાં, મન શૂન્ય જેવું નિરખી, એણે, તમારૂં રચી ૫

અંખાઈ, અરવિંદકુડમલસમી મુગ્ધપ્રણામાંજલિ. ૩૪.

સીતા—ખડુ નિર્દય જણાય છે વાસન્તિ! ખડુ નિર્દય જણાય છે; કે હૈયાના હીરમાં ઢંકાઈ રહેલા કાંટાને હલાવી હલાવીને, મને અભાગિણીને તથા આર્યપુત્રને વારંવાર સંતાપ્યાં કરે છે. ૧૦

રામ—રે અણિડ જાનકિ! આમ તેમ દેખાય છે ત્યારે દયા કેમ લાવતી નથી?

(મંદાક્રાન્તા.)

મુઝાયેછે હૃદય અતિશે, દેવિ! ગાત્રો ગળેછે;

સંસારે સૌ ઉજડ દિસતો ચિત્ત માંડે ખળેછે; ૧૫

ધૂજતો આ ગહન તિમિરે ટુખતો જીવ જાય;

દુર્ભાગી હું કહું શું? સઘળે મોહ અંગે ભરાય. ૩૫.

(મૂછી પામેછે.)

સીતા—ધિક્કાર ધિક્કાર, આર્યપુત્ર પુનરખી મૂર્છાવશ થઈ ગયા.

વા.—દેવ! શાન્ત થાઓ, શાન્ત થાઓ. ૨૦

સીતા—હા આર્યપુત્ર! મજ અભાગિણીને લીધે તમસરખા સકલ સંસારના મંગલમય આધારનો જીવ વારંવાર સંસારમાં આવી પડે એવી દાડણ દશા! અરે! માંડું સર્વ ધૂળ-મજ્યું. હું મોઢાં! (મૂછી પામેછે.)

તમ.—વત્સે! શાન્ત થા શાન્ત થા. તારા કરનો સ્પર્શ એજ રખ રામભદ્રને ફરીથી જીવતા કરવાનો ઉપાય છે. ૨૫

વા.—શું અઘાપિ પણ શુદ્ધિ નથી આવતી! હા પ્રિયસખિ સીતે! ક્યાં ગઈ તારા પ્રાણનાથની પાસે આવ.

સીતા—(ગાભરી ગાભરી પાસે જાય છે ને હૃદયે તથા લલાટે હાથ ચ્ચરાડે છે.)

વા.—સદ્ધાગ્યે રામભદ્રને શુદ્ધિ આવી.

રામ— (વસંતતિલકા.)

૫ લીપે શકે સુરસચ્ચમૃતલેપનાથી
અંતર્બહિરપિ શરીરની ધાતુને જે
સંસ્પર્શ તે ફરીથી જીવ મુકી અકસ્માત્
આનંદનાથી મનમોહ જુદો પમાડે. ૩૬.

(આનંદથી નયન ઝેકાઠ જાય છે) સખિ વાસન્તિ! પ્રભુનો પાડ માન.

૧૦ વા.—દેવ! કેમ વારં?

રામ—ખીજું શું હોય જાનકી ફરીથી મળી.

વા.—અરે! દેવ રામભદ્ર! ક્યાં છે?

રામ—(સ્પર્થ સુખનો આભનય કરતો) જ્ઞે આ સામેજ રહી.

વા.—અરે હૈયાનું હીર ખાળી નાંખતા આવા દાર્કણ પ્રલાપ

૧૫ વડે કરીને પ્રિય સખીના દુઃખથી ખળી રહેલી અભાગિ-
ણીને ફરીથી શીદ ખાળોછો?

સીતા—મને અહીંથી ઓસરી જવાનું મન છે; પણ દી-
ર્ઘકાળના દાડણ સંતાપને પણ એકાએક શમાવી દેતા
આર્યપુત્રના, અચ્ચલ અનુરાગથી સુખકર અને શીતલ
૨૦ સ્પર્શથી કરીને, વજ્રલેપે જરાઈ ગયો હોય એમ પરસેવે
નવાઈ જતો અને જડ થઈ ગયેલો મારો હાથ પરવશ
જેવો થઈ ધૂજ રહ્યોછે.

રામ—સખિ! પ્રલાપ કેવા!

(શિલ્પરિની.)

૨૫ ગૃહ્યો મેં જે પૂર્વે લગનસમયે કંકણધર્યો,
વળી વારે વારે અમૃતશિત સ્પર્શ મન વસ્યો,

સીતા—આર્યપુત્ર! હજુ પણ તેના તેજછો.

રામ— મીઠો, એનો તે આ, હિમકરકશો, કેમલ ઘણો,
મને લાઘ્યો પાણિ, લલિત લવલીઅંકુર સમો. ૩૭.

સીતા—હા ધિક્! આર્યપુત્રના સ્પર્શથી ભાન ભુક્તીને મારાથી
ચૂક થઈ ગઈ.

રામ—સખિ વાસન્તિ! આનંદથી મારી સર્વ ઈન્દ્રિય ભાન ભુક્તી ૫
જડ થઈ દહેરાય છે, ને હર્ષથી ગાંડો થઈ હું હાયથી ગયા
જેવો થયોછું માટે તું એને પકડી રાખ.

વા.—હાય! હાય! ગાંડાખળજ તો!

સીતા—(ગાભરી ગાભરી ખેંચીને ખસી જાય છે.)

રામ—હા ધિક્! ચુક્યો! ચુક્યો!

૧૦

(ગીતિ.)

કરપક્ષવ તે એનો, જડ થયરતો, લીસો સ્વેદ જલથી,
સહસા સરકી પડ્યો, હા! જડ, કંપિત, મુજ સ્વેદ ભીના કરથી. ૩૮.

સીતા—હા ધિક્! હજુ પણ એમનો જીવ ઠેકાણે આવતો નથી;
એને નયન, ધડીમાં ચંચલ ચમકી રહે છે, ધડીમાં ઠરી ૧૫
જાય છે, ધડીમાં મૂઠ ખની જોઈ રહે છે, ને ધડીમાં ઝાકા
યાં જાય છે!

રામ.—(સેહ તથા હાસ્ય એને કૌતુકથી નિહાળતી.)

(ઉપજાતિ.)

સસ્વેદ રોમાંચિત કંપિતાડી,
થઈ પ્રિયસ્પર્શસુખેથી ખાલા;
વાયુ વહે, વારિ નહું સિંચાયે,
ખીલે કળી જેમ કદંબ ડાળે. ૩૯.

૨૦

સીતા—(મનમાં) અહો આ મારા પરવશ થયેલા આત્માને
લીધે ભગવતી તમસાએ મને લાજથી નીચું જોવરાવ્યું; ૨૫
એ શું ધારશે કે આ તારો તિરસ્કારપ પરિત્યાગ, એને
આ તારા હૈયાનો ઉમળકો!

રામ—(ચોતરફ જોતો) હા! શું નથીજ! રે નિર્દય વૈદેહિ!

સીતા—ખરે ખાત હું નિર્દયજ છું, કે તમને આવા દેખતી
છતાં પણ જીવું છું.

રામ—દેવિ! ક્યાં ગઈ! કૃપા કર, દયા કર મને આ પ્રમાણે
૫ તજ જવો એ તને છાજતું નથી.

સીતા—અરે આર્યપુત્ર! આતો વિપરીત જેવું આપ જોલો છો.

વા.—દેવ! પ્રસન્ન થાઓ; શાન્ત થાઓ; તમારા લૌકિક ધૈ-
ર્યથીજ પ્રિયાના વિયોગના શોકથી અત્યંત મુઝાતા હૈયા
ઉપર કબજે રાખો. મારી પ્રિય સખી તે અહીંયાં ક્યાંથી હોય?

૧૦ રામ—ખુદલુંજ છે કે નથી, નહિતો વાસન્તી પણ તેને ન
દેખે. શું આતે સ્વપ્ન હશે? હું ઊઘ્યો તો છું નહિ; અ-
થવા રામને સ્વપ્ન શાનું? સર્વથા એનો એજ, અનેક વાર
પરિકલ્પનાએ નિર્માણ કરેલો, ભગવાન વિપ્રલંબજ પુનઃ
પુનર્ મારી પુઠે ભમે છે.

૧૫ સીતા—મેં નિર્દયેજ આર્યપુત્રને વિપ્રલંબમાં નાંખ્યા.

વા.—દેવ! જુઓ જુઓ, આ

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

ભાંગ્યો શ્યામ જટાયુષે રથ પર્યો પૌલસ્ત્યનો લોહનો,
આ અગ્રેજ પિશાચમૂખ ખરનાં કંકાલ સુકાં જુઓ

૨૦ ખજે છેદી જટાયુપાંખ અહિંથી સીતા જવલન્તી હરી
અંતર્ધાકુલવિદ્યુદ્ગમો આકાશ ઉડ્યો અરિ. ૪૦.

સીતા—(ભયથી) આર્યપુત્ર! તાતને મારી નાંખે છે. મને હરી
જાય છે; ધાઓ ધાઓ.

રામ—(ક્રોધથી ઉભો થતાં) રે તાતના પ્રાણને ને સીતાને હરી
૨૫ જનાર પાપી! ઉભો રેહે.

વા.—અરે દેવ રાક્ષસકુલપ્રલયધૂમકેતો! હજુ પણ એના
ઉપર તમારો રોષ તેવાને તેવાજ તીખો છે.

સીતા—અહો હું ઉન્મત્ત ખની રહી છું.

રામ—અધુના જે પ્રલાપ થાય છે તે સાર્થકજ છે.

(શિશ્વરિણી.)

ઉપાયો હોવાથી અવિરતવિનોદ રસિક જે,—

વૌરેનાં સંગ્રામે જગત ભરતો અર્હુતરસે;—

હતો હા! મુગ્ધાક્ષીવિરહ—રિપુના ધાત લગો તે, ૫

ન આરો કે રસ્તો કયમ કરી સહુ આ વણ રહે? ૪૧.

સીતા—ન આરો કે ન રસ્તો! અરે! હું કરમકુટી મોઢજ.

રામ—અરે દુઃખ,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

છે જ્યાં વ્યર્થ કપીંદ્રમૈત્રિ, હરિનું જ્યાં વીર્ય આલે નહિ, ૧૦

બુદ્ધિ નક્ષત્રાં તને ન, ગતિ જ્યાં ના વાયુના પુત્રની,

જ્યાં સુધી નવ વિશ્વકર્મસુતથી રસ્તો શકાયે રચી;

સૌમિત્રીશરનોય પાત નવ જ્યાં, તે ઠામ ક્યાં તું વસી? ૪૨.

સીતા—એ પૂર્વનો વિરહ બાહુ ભારે હતો એમ માણું મન માને છે.

રામ—સખિ વાસન્તિ! હવે રામનું દર્શન મિત્રોને દુઃખ મા- ૧૫

તજ ઉપજવનારું થયું છે; તમને હું યાં સુધી રહાવ્યાં

કરીશ? માટે મને જવાની રજા આપો.

સીતા—(ઉદ્વેગ અને મોહથી તમસા ઉપર ટેકો દેઈને) ભગ-

વતિ તમસે! શું આર્યપુત્ર જાયછેજ!

તમ.—વત્સ! ધીરજ ધર, ધીરજ ધર. આપણે પણ આયુ- ૨૦

ખ્યાન કુશ લવને ખાર વર્ષ થયાની જન્મગ્રંથી બાંધવાસાં

ભાગીરથીના ચરણારવિંદ સમીપજ જનારાં છીએ.

સીતા—ભગવતિ! કૃપા કરો; એક ક્ષણમાત્ર પણ દુર્લભ જ-

નનું દર્શન કરી લેજાં.

રામ—વળી હવે તો અશ્વમેધમાં છે મારી સહધર્મચારિણી પણ— ૨૫

સીતા—(કાંપતી) આર્ય પુત્ર! કેઈ?

રામ—સીતાની સુવર્ણમય મૂર્તિ,

સીતા—(ધડકતે હૈયે અશ્રુસમેત) આર્યપુત્ર ! હવે આપનું રૂપ પ્રકાશ્યું; અહો ! મારા પરિત્યાગની લાજનો કાંટો આર્યપુત્રે ઉખાડી નાંખ્યો.

રામ—તેને પણ નિહાળીને આંસુ ભયાં નયન ઠારું.

૫ સીતા—ધન્ય છે એને, જેને આર્યપુત્ર ખડુ મોટી ગણે છે, અને જે આર્યપુત્રને વિનોદ કરાવતી સર્વ જગત્ની આશાનું જડીયું થઈ પડી છે.

તમ.—(મંદ હસતી હસતી, એહનાં આંસુથી ભેટતી) રે વત્સ ! એવી તું પોતાનીજ સ્તુતિ કરે છે.

૧૦ સીતા—(લાજથી નીચું ધાલતી, મનમાં) ભગવતીએ મને હસી કાઢી.

વા.—આપના આ મેલાપથી અમારી ઉપર મોટી કૃપા થઈ છે. જવાવિષે તો, આપના કાર્યને હાનિ ન પોહાએ તેમ થવા દો.

સીતા—વાસન્તીએ આજ મારી દુશ્મનની ગરજ સારી.

૧૫ તમ.—વત્સે ! ચાલ જઈએ.

સીતા—(દુઃખી થતી) ચાલો.

તમ.—અથવા તારાથી કેમ જવાશે, જેના

(અનુષ્ઠુ.)

રૌપાયાં નાથમાં જાણે તૃષ્ણાથી દીર્ઘ અશ્રુઓ,
૨૦ ઉખડે તે હૃદયે ના મર્મચ્છેદક યત્નથ. ૪૩

સીતા—અપૂર્વ પુણ્યથી જેનાં દર્શન થયેલાં છે એવા આર્યપુત્રના ચરણકમલને નમસ્કાર. (મૂર્છા પામે છે.)

તમ.—વત્સ ! શાન્ત થા, હૈયું ઠેકાણે રાખ.

સીતા—(શુદ્ધિમાં આવી) અથવા મેઘનાં ટોળાંથી વીટાઈ રહેલા
૨૫ પૂર્ણિમા ચંદ્રનું દર્શન તે કેટલી ધડી હોય !

તમ.—અહો રચના !

(વસંતતિલકા.)

આ એકલો રસકંઠે નિમિત્તભેદે,
 દેખાય ભિન્ન સમ, ભિન્ન વિવર્ત પામે,
 આવર્ત બુદ્ધ્યુદ્ધ તરંગ રૂપી વિકારે
 ભાસે યથા સલિલ, છે જલ તોય સર્વે.

૪૪. ૫

રામ—વિમાનરાજ! આ તરફ આ તરફ.

(સર્વે હે છે.)

તમ.—વાસ—(સીતા અને રામ પ્રતિ.)

(માલિની.)

અવનિ, અમર સિંધુ, મુજ જેવા પીન્નં વા,
 કુલપતિ વળી પોતે આદિછન્દ્રપ્રયોક્તા;
 મુનિ નિજ સતી પત્નિ સાથ પોતે વશિષ્ઠ,
 પુજપર વરસાવો ભદ્ર સૌ મંગલાર્થ.

૧૦

૪૫

(સર્વે જાય છે.)

इति छायाणाम तृतीयोऽङ्कः समाप्तः

(બે તાપસ પ્રવેશ કરે છે.)

૧૦૦. —સૌ! ધાતકિ ! ધણાક અતિથિઓને નોતર્યા છે તેથી આજ ખુબ ધામધૂમ ચાલી રહેલું વાદ્મીકિનું આશ્રમસ્થાન તો જો. વળી,

૫

(શાર્દૂલ વિક્રીડિત.)

નીવારૌદન—મંડ ઉણુ મધુક, સુવાવડી પ્યારિને
પીતાં જે વધ્યું તે તપોવનતણે પ્રેમે પૌંચે આ મૃગ;
રાંધેલા ધૂતસાથ ભાતની ઝીણી સુગન્ધ જેમાં મળી,
કર્કન્ધૂકલમિશ્ર શાક તળતાં ઉડી રહી વાસના. ૧

૧૦૧. —સૌ.—કેઈ પણ રીતે ટાળી ન શકાય એવું ધોળાં ડાઢાંવાળાને અનર્ધયાય કારણ ઠીક આવી પડ્યું.

પ્રથમ.—(હસતો) સૌ! ધાતકિ ! ગુરૂપ્રતિ તો કેઈ જુદીજ નતનું ખટ્ટુ મોટું માન રાખવું જોઈએ.

૧૦૨. —સૌ.—અહ્યા ભાણુયન ! વૃદ્ધજનોની આ મોટી પોઠનો નાયક આ ચીરધારી અતિથિ આવ્યો છે, તેનું નામ શું?

મા.—ધિક્કાર છે તારા હસવાને ! એમ લવારો શું કરે છે ! એ તો અપ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી અકન્યતીપ્રમુખ મહારાજ દશરથની દારાને લઈને, ભગવાન વશિષ્ઠ આવેલા છે.

સૌ.—વશિષ્ઠ !

૧૦૩. —મા.—હા.

સૌ.—મેં તો જાણ્યું જે એ તો વાધ કે વડ છે.

મા.—અરે ! શું લવે છે !

સૌ.—કેમકે એ આવ્યો કે તરતજ પેલી ખિચારી વાછડીને મરમડાવી ગયો.

૧૦૪. —મા.—સમાસોમધુપર્કઃ એ શ્રુતિને માન આપનારા ગૃહસ્થોએ શ્રાવિય અભ્યાગતને માટે, વાછડી કે મોટો ખળદ કે મોટો બકરો મારવો, એવો ધર્મસૂત્રકારોનો અભિપ્રાય છે.

સૌ.—ઉભો રહે, તારા ખોલવામાં વિરોધ છે.

મા.—કેમ વાર્ ?

સૌ.—કે વશિષ્ઠાદિ પધાર્યા ત્યારે વાછડી મોકલી, અને આજ આવેલા જનક રાજર્ષિનો મધુપર્ક તો વાછડીને મુકીને માત્ર દહીં અને મધવડેજ ભગવાન વાલ્મીકિએ પતાવી દીધો !

મા.—જેણે માંસભોજન ન વળ્યું હોય તેને માટે ઋષિઓએ ૫ એ વિધિ કહ્યો છે. પણ શ્રીજનકે તો માંસાહાર તજ્યો છે.

સૌ.—શા માટે એમ કયું હશે ?

મા.—સીતાદેવીનો દૈવ ક્રોધો સાંભળીને તરતજ એમણે વાન- પ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરેલો છે, ને આજ કેટલાંક વર્ષ થયાં અં- દ્રદ્વીપ તપોવનને વિષે તપ તપ્યાં કરે છે. ૧૦

સૌ.—ત્યારે આવ્યા છે કેમ ?

મા.—પોતાના ભુના પ્રિયસુહૃદ વાલ્મીકિને મળવાને આવેલા છે.

સૌ.—ત્યારે એમનો ને એમનાં વેવાણનો મેલાપ થયો કે નહિ ?

મા.—હવણાંજ ભગવાન વશિષ્ઠે, તમારે જાતે જઈને વિદેહરા- ૧૫ જને મળ્યું જોઈએ એમ કેહેવા માટે ભગવતી અકન્ધતીને ઈશદયાદેવીની પાસે મોકલ્યાં છે.

સૌ.—એ બધાં ઘરડાં એકેકને મળીને ખેસશે, ત્યારે આપણે પણ આવ બધાં છોકરાંને ભેગાં કરી ખેલતા ફરવામાં આ- જની છુટીનો ઉપભોગ કરીએ. ૨૦

(પરિક્રમણ કરે છે.)

મા.—જો આ પ્રાચેતસ અને વશિષ્ઠમુનિની ઉપાસના કર્યા પછી પ્રહ્લવાદી વૃદ્ધ રાજર્ષિ જનક, આશ્રમ બહાર વૃક્ષની છા- યામાં બેઠા છે. એ

(અનુષ્ઠુ.)

૨૫

હૃદયે નિત્ય લાગેલા સીતાશોક વડે તપે:

અન્તરશ્નિવડે જોવો બળ્યાં જાય વનસ્પતિ.

૨.

(બંને જાય છે.)

॥ ચતુર્યોદ્ધઃ ॥

(જનક પ્રવેશ કરે છે.)

જનક—

શિશ્વરિણી.)

- ૫ થયું આહું પુત્રીતાણું દુરિત જે તીવ્ર, વસમું,
 દમે શારી હૈયું, તરત મનમાં તેથી ઉપજ્યું—
 પદ્મ, ધારાવાહી, નવિન સરખું આજ પણ તે—
 તથા મર્મચ્છેદી—ક્રકચ સમ, આ ક્રોધ ન શમે. ૧.

- હાય ! જરાથી અને દુઃસહ દુઃખથી તથા વારંવાર આચરેલાં
 ૧૦ પરાક સાન્તપન આદિક તપથી સૂકાઈ ગયેલો આ મારો બળ્યો
 બળ્યો દેહ હજી સુધી પણ પડતો નથી ! જે આત્મધાત કરે છે
 તેને, પોતાના પાપનો ક્ષય થતા સુધી, આંધળા કરી નાંખે એવા
 અંધકારથી પૂર્ણ અસૂર્યનામના નરક લોકમાં રહેવું પડે છે, એમ
 ઋષિઓ વદે છે. કાણે કાણે મનમાં ઘોળાઈ રહ્યાથી સ્પષ્ટ થઈ
 ૧૫ સ્કુરી રહેલો, અને તાન્ત્રજ હાય એમ દાકણ દમતો, આ મારા
 દુઃખનો ધા અનેક વર્ષ વીતી ગયાં તો પણ રૂઝાતો નથી. અરે
 માડી દેવવજનસંભવે સીતે ! તારા ભાગ્યમાં એવું લખાઈ આવ્યું
 કે જેને લીધે લાજના માર્યા મન મુકીને રડી પણ શકાતું નથી.
 રેરે પુત્રિ !

૨૦

(માલિની.)

નિત નિમવિણુ કેવે ને હસે તેથી શોભે,
 જહિં દશન-કળીનાં કુમલાં અગ્ર શોભે,
 તુટી કુટી, અખડાતા ખોલતું ખોલ કાલા,
 વદન-કમલ નાનું સાંભરે તારું ખાલા !

૨.

- ૨૫ ભગવતિ વસુન્ધરે ! ખરે તું બહુ કઠણ કાળજની છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

તું, વન્દિ, મુનિયો, વશિષ્ઠગૃહિણી, ગંગા, બધાં એ તણો,
 જાણો છો મહિમા, રઘુકુલગુકે પોતે રવિ જાણતો;

વિધા ભારતીએ તથા જણી તમે, જે સૌસમી દેવતા,
તેવી પુત્રીતણા વિવાસ ક્યમ રે સાંખી શકી દાડણા ! ૩.

(નેપથ્યમાં.)

આ માર્ગે ભગવતિ ! આમ મહાદેવિ ! આમ.

જનક—(જોતો) અહા ગૃધ્રી કંચુકી ભગવતી અઙ્ગન્યતીને તેડી ૫
લાવે છે. (ઉઠીને) પણ મહાદેવી કહીને કોને ખોલાવે છે !
(નિહાળતો) અરેરે ! શું મહારાજ દશરથનાં ધર્મપત્ની મારી
પ્રિયસખી કૌશલ્યા ! અરે આજ કૌશલ્યા એમ તે કોણ કહે !

(વસંતતિલકા.)

લક્ષ્મીસમાં દશરથપ્રિયપત્તિ પહેલાં, ૧૦
લક્ષ્મીજ વા અધિક શું ઉપમાન એમાં;
તે દુઃખરૂપેજ કોઈક અન્યશાં, હા !
છે દૈવયોગથી દશા વિપરીત શી આ ! ૪.

આ વળી ખળતામાં ધી હોમાયું,

(અનુષ્ટુપ.)

૧૫

હતાં એ મુજને પૂર્વે મૂર્તિરૂપ મહોત્સવઃ
લૂણ ધામાં પડે તેણું, થયું તેનુંજ દર્શન ! ૫.

(પછી અઙ્ગન્યતી, કૌશલ્યા અને કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

ખ.—તમારે જાતે જઈને વિદેહરાજને મળવું જોઈએ એવી
તમારા કુલગુરુની આજ્ઞા થયેલી છે, ને મને તે સાંજે મો- ૨૦
કલેલી છે; ત્યારે આમ ડગલે ડગલે અચકાઓ છો શું ?

કં.—દેવિ ! તમારું હૈયું કબજે રાખો, ને ભગવાન્ વશિષ્ઠની
આજ્ઞા પ્રમાણે કરો એમ મારી વિનતી છે.

કૌ.—આવે વખતે મિથિલાધિદેવને મળવું ! બધાં દુઃખ એકી
વેળેજ આવી પડે છે ! મૂળમાંથી ઉખડી પડતા આ મારા ૨૫
હેયાને ધારણ રેહતી નથી.

મહ.—એમાં શો સંદેહ છે.

(ઉપજાતી.)

ધારા રૂપે નિત્ય વહુ જનોનાં
સદ્બન્ધુવિયોગ દુખો, તથાપિ,
દીઠે જન પ્રિય ખની સુદુઃસહ,
હજાર સ્રોતઃસમ ઉછળે છે.

૫

૬.

કૌ.—વત્સ જાનકી વધૂનું આમ થઈ ગયે એ રાજર્ષિને આ-
પણે શું મો ખતાવીશુ ?

ખ.—

(અનુશ્રુપ્.)

આ તવ શ્લાઘ્ય સંખંધી, જાનકોના કુલોદ્ધૃત,

૧૦

યાજ્ઞવલ્ક્યે કર્યો જેને પ્રભુનો ઉપદેશ છે. ૭.

કૌ.—મહારાજના હૃદયના આનંદ અને વત્સ જાનકી વધુના
પિતા રાજર્ષિ આ રહ્યા. ધિક્કાર છે કે આજ સર્વ આનંદો-
ત્સવ અસ્ત થયેલા દિવસે મને એ મળ્યા ! રે દૈવ ! સર્વે
હતું ન હતું થઈ ગયેલું છે !!

૧૫

જન.—(પાસે જતા) ભગવતિ અકન્ધતિ ! સીરધ્વજ વૈદેહ
તમને અભિવંદન કરે છે.

(હરિગીત.)

નિધિ તેજ પુણ્ય પવિત્રના ગુહ પૂર્વગુહ સહુના વળી,

પણ જાત પુણ્યપુનિત ગણતા નાથ તવ તમને મળી;

૨૦

ત્રણ લોક મંગલલહર કરતાં વન્ધ વળી સહુ વિશ્વને,

હે ઉપસ દેવી સમાન ભગવતિ ! વન્દુ ભૂમિ શિશ નામિને. ૮.

અર.—તમને પરમાત્મજ્ઞાન સિદ્ધ થાયો, અને રજ્જેશુણ વિ-
મુક્ત શુદ્ધ સત્વસ્વભાવ આ દેવ જે તપ તપે છે તે તમને
પાવન કરો.

૨૫

જન.—આર્ય ગૃહિ ! પેલા પ્રજરંજનતત્પરરાજનાં માતૃશ્રી
કુશલ છે ?

કં.—(મનમાં) અરે જટલું મરાય એટલું કઠણ મેહુંલું માયું.

(જાહેર) રાજર્ષે ! આના આજ ક્રોધને લીધે દીર્ઘકાળથી
રામભદ્રના મુખચંદ્રનું દર્શન જોણું તજ્યું છે, એવાં અતિ-
દુઃખિત દેવીને આ પ્રમાણે દુઃખ દેવું તમને ઘટવું નથી.
ચોતરફ ખીભત્સ ગપાટા ચલવી રહેલા ટુંકી પુષ્પિના પુર-
વાસિજનો અગ્નિશુદ્ધિને પણ પ્રમાણુતા નથી એમ જાણીને ૫
રામભદ્રે પણ અતિદાકુણ કાર્ય કર્યું.

જન.—આહ ! અગ્નિ તે કોણ અમારી પ્રસૂતિનું પરિશોધન
કરનાર? અરેરે ! રામથી તિરસ્કાર પામી રહેલા છતાં પણ,
એમ ખોલનાર જનોથી અમે વધતો તિરસ્કાર પામીએ છીએ.

ધન.—(નિશ્વાસ નાંખતી) એમજ છે. અગ્નિ એ ખોલ વત્સા ૧૦
પ્રતિ હલકો પડે છે, સીતા એજ યથાર્થ છે. હા વત્સે !

(શિખરિણી.)

શિશુ વા, શિષ્યા વા, મમ તું જ્યમ છે તે રહી ભલે,
મહા શુદ્ધિનાથી તુંપર મમ ભક્તિ ઠરી રહે;
શિશુ હો કે સ્ત્રી હો, પણ તું જગમાં વન્ધ સહુની: ૧૫
ગુણીનાં પૂજ્યે ગુણ, ન વય જાતિ નવ કદી. ૯.

કૌ.—અહો મારી વેદનાઓ હાલી ઉઠે છે !

(મૂછો પામે છે.)

જન.—અરે ! આ શું ?

ધ.—રાજર્ષે ખીજું શું ? ૨૦

(શિખરિણી.)

અહા તે રાજા, તે સુખ, શિશુજનો તે, દિવસ તે,
સ્મૃતિ એ સર્વેની ઉઘડી નિરખી મિત્ર ! તમને;
દશા આવી ઘોર પ્રિયસખી લહી, મૂર્છિત થયાં:
પુરન્ધ્રીનાં હોયે કુસુમસરખાં ચિત્ત કુમળાં. ૧૦. ૨૫

જન.—હાયા ! હાયા ! હું સર્વથા રાક્ષસ ખની રહ્યો છું, કે દીર્ઘ કાલે
મળેલાં પ્રિયમિત્રનાં પ્રિયપત્નીને મીઠી આંખે જોતો નથી.

(શિશ્વરિણી.)

સગા માગ્યા જેવા, મુજ પ્રિયસખા તે, હૃદય તે,
સદાનંદપ્રીતિમુરતિ, સહુ જીવિત ફલ તે.

૫ હતા દેહ, પ્રાણ, પ્રિય અધિક તેથી પણ પ્રિય,
મહારાજ શ્રીમાન્ શું શું મુજ હતા ના દશરથ ? ૧૧.
અહો! એજ આ કૌશલ્યા !

(શિશ્વરિણી.)

થતો એનાથી કે પતિથી વિજને વાંક અદકો,

૧૦ તદા ખત્રે જુદાં મુજપર મુકે દ્વાપ અવગો;
પ્રસાદ કે કોપે પછી થતું મમાધીન સધળું,
ન વા સંભાયું તે ધટિત, દિલ જે ખાળી મુકતું. ૧૨.

ખ.—હાય હાય ! દીર્ઘકાળથી ત્રાસ ખંધ થવાને લીધે એમનું
કાળજી ટાહું પડી ગયું છે.

જ.—રે ! પ્રિયસખિ ! (કમણ્ડલુમાંથી જલ છોટે છે.)

૧૫ કં— (દ્રુતવિલંબિત.)

પ્રથમ મિત્રસમાન સુખિ કરી,

પ્રકટી નિત્ય અનુકૂલતા પુરી;

પછી અકારણ દાડણ દીસતો,

વિધિ અહો ! ચિતવ્યાધિ વધારતો. ૧૩.

૨૦ કૌ.—(શુદ્ધિમાં આવીને) રે વત્સે જાનકિ ! ક્યાં છે ? વિવાહ
લક્ષ્મીમાત્રનાજ આભૂષણથી શોભી રહેલું, શુદ્ધ હાસ્યથી
ખીલી રહેલું તારું નાનું મુખપુંડરીક મને સાંભરે છે; આવ
માડિ ! પૂર્ણ પ્રકાશથી અમકતા ચંદ્રના તેજ જેવાં સુંદર અંગો
વડે ફરીથી મારા ખોળાને પ્રકાશિત કર; મહારાજ રોજ કેહ-

૨૫ તા કે આ રઘુકુલના મહાન્ પૂર્વજોને મન વહૂ છે પણ અ-
મારી તો જાનકના સંખંધે કરીને પુત્રીજ છે.

કં—દેવીએ યથાર્થ કહ્યું.

(ઉપજાતિ.)

રાબ્બજીને પાલક પાંચમાંથી,
હતા ખડુ પ્રિય સુખાહુ-રાત્રુ;
ચારે વડૂમાંથી સીતા વધારે,

શાન્તા તનૂજ સમ વહાલી તેને. ૧૪. ૫

જ. — રે પ્રિયસખા મહારાજ દશરથ ! એમ તમે સર્વ પ્રકારે
હૃદયંગમ હતા, તે તે કેમ વિસારે પડી શકે ?

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

કન્યાનાં જન પૂજતાં પ્રીતિ થકી જામાતૃના પાપને,
તે રીતિ વિપરીત મુજ તમમાં સંબંધનાથી થઈ; ૧૦
એવા કાલ મુખે પડ્યા; વળી ગયું સંબંધનું ખીજ તે,
ત્યારે પાપીનું ઘોર વિધનરકે ધિક્કાર માંડે જીવ્યું ! ૧૫.

કૌ. — વત્સે જાનકિ ! દૃઢ વજ્રોપથી જરી લીધો હોય એમ
મારો પાપી જીવ મને અભાગિણીને તજીને જતો નથી.

ખ. — રાજપુત્રિ ! શાન્ત થાઓ. આંસુ પણ એકાન્તમાં ઢાળવાં ૧૫
જોઈએ. વળી તમારા કુલગુકે અપ્યશૃંગના આશ્રમમાં
જે ખોલ્યા છે તે શું તમને નથી સાંભરતું ? આ તો
થનાર થઈ ગયું પણ પરિણામ કલ્યાણકારી થશે.

કૌ. — ભગવતિ ! મને હવે આશા નથી.

ખ. — ત્યારે શું રાજપુત્રિ ! એ જીવું ખોલ્યા હતા એમ તમે ૨૦
ધારો છો ? રે સુક્ષત્રિયે ! એ વાણીવિષે અન્યથા ધારવુંજ
નહિ. એ વાણી ફલવીજ જોઈએ.

(શાલિની.)

સિદ્ધજ્યોતિપ્રહ એ પ્રાહ્મણીની,
વાણી વિષે ના તમે વહેમ લાવો; ૨૫
સાચી સિદ્ધિ વાણી એમાં વસે છે,
ના તે વાચા વ્યર્થ ખોલે કદાપિ. ૧૬.

(નેપથ્યમાં કલખલાટ થાય છે.)

(સર્વે સાંભળે છે.)

- જ.—આજ શિષ્ટજનોને અનધ્યાયનો દિવસ છે એટલે ઉદ્ધત ખેલ કરતાં છોકરાંનું એ કોલાહલ છે.
- ૫ કૌ.—ખાલાપણમાં સર્વ સુખ સુલભ હોય છે. અહા એમનામાંનો આ એક, ભરેલાં, મનોહર, તથા મૃદુ અંગવાળો, રામભદ્રના જોવો રૂપાળો, આપણી આંખોને ટાઢી કરે છે તે કોણ હશે?
- ૧૦ બહ.—(આહું નેધને હર્ષનાં અધ્રુ સમેત) ભાગીરથીએ કહેલું પેલું ગુહ્ય કર્ણામૃત તે આજ, પણ મને ખપર નથી કે આયુષ્માન્ કુશ અને લવમાંનો આ કીયો.

જ.— (હરિણી.)

- કુવલયદલસ્નિગ્ધરયામ, પ્રસન્ન શિખંડકે
અમલવપુના રૂપે સાજે ખંધા ખટુસાથને;
૧૫ ફરિયી શિશુતા પામ્યા બતે શકે રઘુનંદન,
નજર પડતો તેવો આક્રો સુધા નયને ભરે. ૧૭.

કં.—એ ખાલ ક્ષત્રિયપ્રહ્લચારી છે એમ હું ધારું છું.

જ.—એમજ છે, કેમકે,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

- ૨૦ ચૂડાચુંખિતકંકપત્ર રારના ભાથા પુઠે ખે કસી,
ભસ્મે છાતિ પવિત્ર લાંછન કરી, એટલી ત્વચા કૂંડેની;
ખાંદ્યું ઘોતોયું કેડમાં ભગવં આ મૂર્વીતણા સૂતરું,
હાથે પીપળ દંડ માળ જપની ને ચાપ છે શોભતું.

ભગવતિ અકન્થતિ ! તમે શું ધારો છો ? આ ખાલક કોનો હશે?

- ૨૫ બ.—અમે તો આજજ આવીયાં.

જ.—આર્ય ગાદિ ! મને ખાહુજ કૌતુક થઈ આવેલું છે માટે

ભગવાન્ વાલ્મીકિનેજ પુછી આવો; અને એ ખાલકને કહો
કે પેલા કોઈક ધરડીઆ તને જોવાની ઈચ્છા રાખે છે.

કં.—જેમ આજ્ઞા. (જાય છે.)

કૌ.—શું તમે ધારો છો કે એમ કહેશે એટલે આવશે ?

અ.—અથવા આવા રૂપને ઉચિત સદ્વૃત્તિથી ડગશે ? ૫

કૌ.—(જેતી) શું ગૃહિણી વચન સાંભળતાંજ ખીન્ન કષિ ખા-
લકને છોડીને અતિ વિનયથી આ તરફજ એ ખાલક
આવવા લાગ્યો !

અ.—(ધણા વખત સુધી જોઈ રહીને) અહો મને કાંઈક થાય છે ?

(શિશ્વરિણી.)

૧૦

શિશુત્વે ને મૌઘ્યે વિનય થકો મીઠો અધિક જે,
માહિમા આનો તે નિપુણ વણુ ના અન્ય સમજે;
હરે માંડે ચિત્ત સ્થિર પણ ખળે પ્રેમ સળક્યો,
યથા લહો ધાતુને લધુ પણ અયસ્કાન્ત કડકો. ૧૮.

(લવ પ્રવેશ કરે છે.)

૧૫

લવ.—જેનાં નામ ક્રમ અને કુલ હું જાણતો નથી એવાં આ
મારાં પૂજ્યને પણ હું મારી મેળે શીરીતે વંદન કરું. (વિચા-
રતો) તોપણ વૃદ્ધ જનો પાસેથી સાંભળવામાં આવેલું છે કે
આ રીતિ સર્વને સામાન્ય છે. (વિનયપૂર્વક પાસે જઈને) આ
લવ તમને મારું નમાવીને પ્રણામ કરે છે. ૨૦

અ. જ.—કલ્યાણિન્ ! આયુષ્માન્ થા.

કૌ.—ખેટા ! ચિરંજીવ.

અ.—આવ ખેટા. (લવને ખોળામાં ખેસાડી આડું જોઈને) અહો
ઈશ્વર કૃપાએ મારો ખોળોતો શું પણ મનોરથે સંપૂર્ણ થયો.

કૌ.—ખેટા ! આમ પણ આવ. (છાતીસરસો ચોંપીને) અહો ૨૫
જરાક ઉધડેલા નીલોત્પલના પત્ર જેવી જરાક શ્યામ અને
ઉજલી આની દેહુ રામભદ્રને મળતી આવે છે એટલુંજ
નહિ, પણ અરવિંદનાં કેસર ખાઈ ખાઈ ને મધુર થયેલા કં-

ઠવાળા કલહંસના જેવો અતિ દીર્ઘ અને મધુર સ્વર પણ
 શમભદ્રના જેવોજ છે, વળી પ્રફુલ્લ કમલના ગર્ભ જેવો
 એના શરીરનો સ્પર્શ પણ એવોજ કોમલ છે, ખેટા ! જોઈ
 તારું મુખચન્દ્ર ! (દાઢી ઊંચી કરી જોતાં અશ્રુસમેત)
 રાજર્ષે ! તમે જોતા શું નથી, આ ખાલકનું મોં સૂક્ષ્મ રીતે
 તપાસી જોતાં વત્સ જાનકી વધૂના મુખચન્દ્રને બરોબર
 મળતું આવે છે.

જ.—જોઈ જોઈએ, સખિ !

કૌ.—અહો મારું હૃદય છેક હાથથીજ ગયું હોય એમ કંઈ કંઈ
 ધારે છે, ને ખડુ લવે છે.

જ.— (શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

પુત્રીની રઘુનાથની પણ ખધી આ ખાલનામાં દિસે,
 સંપૂર્ણપ્રતિબિંબમાં જ્યમ પડી, તે આદૃતિ, કાન્તિ તે,
 તે વાણી, રીતિ તેજ, આ સહજ તે પુણ્યાનુભાવાત્મતા,

૧૫ હા ! હા ! દૈવ ! શું ચિત્ત ચંચલ ધસે આરા ઊંધા માર્ગમાં. ૧૯.

કૌ.—ખેટા ! તારે મા છે ? અથવા તને તારા પિતા સાંભરે છે ?

લ.—ના.

કૌ.—ત્યારે તારાં માખાપ કોણ ?

લ.—ભગવાન વાલ્મીકિ.

૨૦ કૌ.—અરે બહાલા ! કેહેવાનું કેહે.

લ.—હું એટલુંજ જાણું છું.

(નેપથ્યમાં.)

રે રે સૈનિકો ! કુમાર ચન્દ્રકેતુ આજ્ઞા કરે છે કે કોઈએ આ
 આશ્રમારણ્ય ભૂમિમાં પ્રવેશ કરવો નહિ.

૨૫ બ. જ.—વાહ ! મેઘ્યાશ્વની રક્ષાપ્રસંગે આવી પહોચેલા વત્સ
 ચન્દ્રકેતુને આજ મળવું જોઈએ. અહો ધન્ય ધરી ! ધન્ય
 દહાડો !

કૌ.—વત્સ લક્ષ્મણનો પુત્ર આજ્ઞા કરે છે એ બોલ તો કાનમાં અમૃતનાં ટીપાંની પેઠે પડે છે.

લ.—આર્ય ! એ અન્દ્રકેતુ કોણ છે ?

મ.—દશરથના પુત્ર રામ લક્ષ્મણને ઓળખે છે ?

લ.—એજ રામાયણની કથાના નાયકો છે.

૫

જ.—ત્યારે એટલું કેમ જાણતો નથી કે એજ લક્ષ્મણનો પુત્ર આ અન્દ્રકેતુ.

લ.—ત્યારે તો ઉર્મિલાનો પુત્ર અને મિથિલાધિપતિ રાજર્ષિનો દૌહિત્ર.

ખ.—(હસતી) કુમારે પોતાનું કથાપ્રાવિણ્ય દેખાડવા માંડ્યું. ૧૦

જ.—જ્યારે તું કથામાં આટલો ખવો પ્રવીણ છે, ત્યારે અમે પુછીએ તેનો જવાબ દે કે દશરથના એ બધા પુત્રોને શાં શાં છોકરાં કેઈ કેઈ પત્નીઓથી થયેલાં છે ?

લ.—કથાનો એ વિભાગ અમે અથવા ખીજા કોઈએ આગળ સાંભળેલો નથી.

૧૫

જ.—શું કવિએ રચ્યો નથી ?

લ.—રચ્યો છે પણ પ્રકટ કર્યો નથી. તેમાંનો કોઈ એક ભાગ અન્ય પ્રખંધરૂપે અતિ રસપૂર્ણ અને ભજવા ખતાવાય એવો રચેલો છે. તેને પોતાને હાથેજ લખીને, નૃત્યગીતવાદાત્મકતૌર્યત્રિકના પ્રથમ સૂત્રકાર ભરતમુનિ પાસે ભગવાન વાલ્મીકિએ મોકલ્યો છે.

જ.—શા માટે મોકલ્યો હશે ?

લ.—એ મુનિ એને અપ્સરાઓ પાસે ભજવાવે તેટલા સાઈં.

જ.—એ બધું અમને તો બહુ કુતુહલ ઉત્પન્ન કરવાવાળું છે.

જ.—વળી તે ઉપર તો ભગવાન વાલ્મીકિની બહુ મોટી આ- ૨૫
સ્થા છે. કેટલાક શિષ્યો સાથે એ પુસ્તક ભરતાશ્રમમાં મોકલેલું છે, અને કોઈ પણ આવી પડતું વિદ્ધ દૂર કરવા સાઈં હાથમાં ધનુષ્ લેઈને, મારા ભાઈને તેમની સાથે મોકલેલા છે.

કૌ.—તારે ભાઈ પણ છે કે ?

લ.—કુશનામના એક છે.

કૌ.—તારાથી મોટો છે નહિ ?

લ.—હા, પ્રસવક્રમપ્રમાણે એ મારાથી મોટો છે.

૫ જ.—આયુષ્માન્ જીવે અવતરેલા હશે ત્યારે ?

લ.—હા જી.

જ.—કેહે કે કથાપ્રબંધ ક્યાં સુધી આવેલો છે ?

લ.—પુરવાસિઓના જુઠા ગપાટાથી ખેદ પામીને, રાજાએ વનવાસ કાઢેલાં, પૃથિવીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સ્ત્રીતા દેવીને

૧૦ અરણ્યનેવિષે પ્રસવવેદનામાં એકલાંજ મુકીને લક્ષ્મણ પાછા વળ્યા ત્યાં સુધી.

કૌ.—હાય વત્સે ! મુગ્ધચન્દ્રમુખિ ! દુષ્ટ દેવના યોગે કરીને તુજ એકલીના શરીર કુસુમનું હવે શું થયું હશે !

જ.—રે વત્સે !

૧૫

(વસંતતિલકા.)

આવી અકીર્તિ ખમી ધોર નવી જર,

વેઠી વ્યથા પ્રસવકાલની તુજ ઉર;

વીંટી વળ્યાં સરવ હિંસક પ્રાણી ત્યારે,

‘રે તાત ! ધાઓ,’ રડી ત્રાસી તું વાર વારે !! ૧૯.

૨૦ લ.—(અહન્યતીને) આર્યે ! આ કોણ છે ?

અ.—આ કૌશલ્યા, આ જનક.

લ.—(પાહુ માન અને ખેદથી નીહાળી રહે છે.)

જ.—શી એ પુરવાસિઓની અમર્યાદતા ! શી રામરાજની પણ ઉતાવળ !!

૨૫

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

આવું ધોર વિવાસવળ ઉતર્યું, સંભારી તે સર્વદા,

ક્રોધાગ્નિ ધખવા પ્રસંગ દ્વીસતો આપેથી, શાપેથી વા;

કૌ.—ભગવતિ ! સહાય કરો. રીસાયલા રાજર્ષિને મનાવો.

ધ.— (અનુષ્ટુપ.)

માન ભંગેથી માનીનું ખાડુધા મન આમ રે;
રામ છે ખાલ રાજા પાલવા દૌન લોકને. ૨૦.

જ.—રોએ વા રુદ્રનંદનેથી અજગાં એ પુત્ર મારા સમા,
ઝાઝા પ્રાહ્મણપાલવૃદ્ધવિકલસ્ત્રીયુક્ત લોકો રહ્યા. ૨૧. ૫
(ગભરાટથી દોડતાં ખાલકો પ્રવેશ કરે છે.)

ઘા.—કુમાર! અશ્વ અશ્વ એવું કોઈ એક જાતનું પ્રાણી સાંભ-
ળવામાં આવ્યું છે; તે આજ અમે નજરે જોયું.

ઙ.—અશ્વ તો પશુસમાજાયે સાંપ્રામિકેચપઠ્યતે તેથી કહો
કે કેવી જાતનો છે. ૧૦

ચા.—સાંભળ, (મંદાક્રાન્તા.)

કેડે જાડી પૂંછડો લટકે વાર વારે હલાવે,
લાંબું ડોકું, વળી ખરી દિસે ચારની ચાર એને;
મુકે કેરીસમી લીંટી ઘણી ખાયછે ધાસ તોયે,
શું વા ખોલું ઝડપથી તું ચાલ એ દૂર નાસે. ૨૨. ૧૫
(પાસે આવેલ મૃગચર્મ તથા હાથ ઝાલીને અંચે છે.)

ઞ.—(કૌતુક, આજ્ઞાકારીત્વ અને વિનયથી) આર્ય! જુઓને
આ મને તાણી જાય છે. (ત્વરાથી પરિક્રમણ કરે છે.)

ધ.—જ.—જ, ખુશીથી જી.

કૌ.—ભગવતિ! જાણે એને જોયાવિના તો જીવ જતો ૨૦
રહેશે, માટે અહીંયાંથી ખીજે ઠેકાણે જઈને એ દીધાયુષને
નિહાળીએ.

ધ.—એ અંચલ છોકરો ક્યાંનો ક્યાં નીકળી ગયો તે કેમ દેખાય?
(કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

કં.—તમને મારે કાંઈક કેહેવું છે એમ ભગવાન વાલ્મીકિએ ૨૫
કહાવ્યું છે.

જ.—એ કાંઈક ખાડુ ગંભીર વાત હશે. ભગવતિ અકન્ધતિ!
સખી કૌશલ્યે! આર્ય ગૃષ્ઠે! ચાલો આપણે જઈને ભગવાન
પ્રાચેતસને મળીએ.
(વૃદ્ધજનો જાય છે.)

બાલકો.—કુમાર ! જુઓ, પેલો રહ્યો !

લ.—દીઠો. એ તો અશ્વમેધનો ઘોડો છે.

બા.—કેમ જાણ્યું ?

લ.—અરે મુખાઓ ? તમારે પેલા કાણુડમાં આવીજ ગયું છે.

૫ શું દેખતા નથી ? બપુતર ધારણ કરેલા, દણુડ આલનારા,
ને ધનુષ્ પાણુ તાણનારા પ્રત્યેક સો સો રક્ષણ કરનારાઓની
સેના એની પાછળ છે. જો મારા કેહવાપર વિશ્વાસ ન
આવતો હોય તો પુછી જુઓ.

બા.—ત્યારે આ ઘોડાની કેડે આમ માણસો શા માટે ફરતાં

૧૦ હશે વાં ?

લ.—(હોંસથી મનમાં) અહો ! અશ્વમેધ એ તો વિશ્વવિજયી
ક્ષત્રિયોના વીર્યની પરીક્ષાનું, અતિ બલવાનું, સર્વ ક્ષત્રિય મા-
નનો પરાભવ કરવાવાળું, અને મોટું સ્થાન છે.

(નેપથ્યમાં.)

૧૫

(અનુલુપ્.)

અશ્વ છે આ, પતાકા આ, અથવા વીર્યખ્યાપના

સપ્તલોકેકશૂરા તે દશાસ્યકુલ-રીપુની.

લવ.—(અકળાઈને) અહો ! ખોલ તો માથું ફેરવી નાંખે
એવા છે !

૨૦ બા.—શું કહે છે ? ખરેખાત કુમાર હોશીઆર તો ખરા.

લ.—રે ! રે ! ત્યારે શું પૃથિવી નક્ત્રી થઈ ગઈ છે કે આમ
ખોલો છો ?

(નેપથ્યમાં.)

અરે ! મહારાજના આગળ કોણ ક્ષત્રિય છે ?

૨૫ લ.—ધિક્કાર છે તમારા જેવા નીચ જનોને !

(અનુલુપ્.)

હોય તો તે ભલે ખેઠા, અહીં શો ભય દાખવે !

ખોલવે શું ? પડી સામો પતાકા હરું તારો ડું.

રે ખાલકો ! પથરા ને કાકરાથી મારતા મારતા એ અશ્વને નસાડી
મુકો, પેલાં રોહિત મૃગો સાથે એ ખીચારો ભલે ચરે.

(ક્રોધ અને ગર્વ ભર્યો એક પુરૂષ પ્રવેશ કરે છે.)

પુરુષ—ધિક્કાર છે તારા અટકચાળાપણાને, તું શું બકી ગયો !

ધણા પ્રચંડ અને કઠિણ હૃદયના શસ્ત્રધારી યોદ્ધાઓ ખાલ- ૫
કની પણ ગર્વવાણી સાંખી રેહેશે નહિ. મનોહર પૂર્વાચરણ
નિહાળવાના કુતુહલથી રોકાઈ રહેલા, અરિ વિમર્દન, રાજ
પુત્ર અંદ્રકેતુ આવતા સુધીમાં આ આડની ગુફાઓમાં થઈને
ઉતાવળો દોરી જા.

જા.—કુમાર ! મુઓ એ ઘોડો ! આયુધધારીઓની ટુકડીઓ ૧૦
પોતાનાં શસ્ત્ર ચમકાવી ચમકાવીને તમારા તરફ ડોળા કાઢી
રહી છે ! આગ્રમ તો અહિંથી દૂર છે ! તેથી ચાલો હરિણની
પેઠે દોરી જઈએ.

જા.—(હસતો) શું શસ્ત્રો ચમકવા લાગ્યાં ! (ધનુષ્ ચઢાવતો.)

(લાવળી.)

૧૫

ચાપ મુજ ધર્ધર્ ધોર કરાલ,

રહો થઈ ચંડ પ્રચંડ વિશાલ,

પણ છ રૂપ ભૂમથો જેના અંત,

વીટ્યા તીણા જ્યમ દીપે દંત,

કરે ધનગર્જિત ધર ધર ધોષ, ૨૦

ધણણ ધણ રિપુપર ધરતું રોષ,

વિશ્વ સર્વ સંહારવા હસતું ચમમુખ્યન્ત,

તેમ વિશાલ કમાન ગોલ અતિ ઊંડી ઉગ્ર પચંડ,

ખંડવા દર્પ વીર્ય વિકરાલ,—ચાપ મુજ ૦ ૨૪.

(સર્વે જાય છે.) ૨૫

॥ इति कौशल्याजनकयोगो नाम चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

પંચમોઽઙ્કઃ ॥

(નેપથ્યમાં.)

રે રે! સૈનિકો! આપણને વહાર મળી મળી !

(વસંતતિલકા)

૫ હાકે ત્વરાથકો સુમંત્ર અગાડો તેથી,
 ઘોડા વહે જવથી, તે રથમાં ખિરાજ;
 હેલાથી કાષ્ઠધ્વજ ધૂજતી તેમ, આવે,
 સુંણી તમારું લઢવું, અહીં અંદ્રકેતુ. ૧

(પછી સુમન્ત્રસારથીએ હાકેલા રથમાં બેઠેલો, હાથમાં ધનુષ
 ૧૦ ગ્રાહીને આશ્વર્ય, હર્ષ અને ગભરાટમાં પડેલો અંદ્રકેતુ પ્રવેશ કરેછે.)

ચંદ્ર.—આર્ય સુમન્ત્ર ! જુઓ જુઓ.

(માલિની.)

વદન લગીર કેપે રત્નકાન્તિ ભરાતું,
 સમરમુખ ઉભેલો ચોટલી પાંચવાળો;
 ૧૫ ધણુ ધણુ ધણુ ગાજે કોટિ એવા ધનુથી,
 ચમુપર વરસાવે ખાણુ કો વીરખાલ ! ૨.

અહો આશ્વર્ય !

કરિ શિશ કૂટ ફોડી ઘોર ટંકાર ગાજે,
 જ્વલિતશર હજારો ફેંકતો સર્વ સૈન્યે;
 ૨૦ નવ, રધુકુલકેરો અપ્રસિદ્ધપ્રણેહ,
 કુતુહલ ઉપજાવે આ મુનિખાલ એક !! ૩.

સુમ.—આયુષ્મન્ !

(વસંતતિલકા.)

૨૫ ઓપે પ્રભાવ સુરદાનવનાથી જોનો,
 એવો નિહાળી તવ રૂપસમાન ખાલ;
 કૌશિક યશ નડતા રિપુ રોળનારા,
 મુને ધનુર્ધર રધુવર સાંભરે છે. ૪.

ચન્દ્ર.—આના એકલાના ઉપર આટલા બધાએ તૂટી પડ્યું
એથી હૃદય લાજે છે.

(શારૂલવિક્રીઢિત.)

જેના હાથવિષે કરાલ ઝલકે શસ્ત્રાસ્ત્ર સંગ્રામનાં,
સોનાની ધુધરીથી ઝંઝન થતા દોડે રથો જેહમાં; ૫
જેમાં મેગળમેઘમાલયી વહે વર્ષા મદસ્તાવની,
એવું આ અગણિત સૈન્ય ફરતું પુઠે શિશુ એકની! ૫.

સુ.—વત્સ! એ એટલા બધાને પણ ગણકારતો નથી તો
એકેકનું તો કેહેવુંજ શું?

ચ.—આર્ય! બહેલા થાઓ! જલદી કરો! આણે તો આપણા ૧૦
આશ્રિતજનોનો મોટો કચ્ચર ધાણ વાળવા માંડ્યો.

વળી,

(કટાવ.)

વાગે હુંદુભિ ઊંચે શખ્દે તેનાથી પણ અધિક વધીને
પણછતણો આ ઘોષ ઘોર બહુ, ગિરિ ગબહરમાં
હસ્તિ કેરાં ગાજે ટોળાં તેના કાને પૌરા પમાડે,— ૧૫
એવો આ કે વીર ધીર એ, આલંતામાં ધડ થકી
પાડ્યાં શીશ ભયંકર વીરતણાં જે તેથી છાઈ
ભૂમિ ખની છે, તૃપ્ત થયેલા કાળતણા મુખ
કરાલમાંથી ચાવી ખાતાં કડકા પરતા તેથી
છવાઈ એવી ભયંકર.—વાગે હુંદુભિ ૬. ૨૦

સુ.—(મનમાં) આવાની સાથે ખાલક ચન્દ્રકેતુને દ્વંદ્વયુદ્ધ કર-
વાનું હા ક્યમ કેહેવાય? (વિચાર કરતો) અથવા આપણે
ઈક્ષ્વાકુને ઘેરજ મોટા થયેલા છીએ એટલે જાણીએ છીએ
કે આવી પડે ત્યારે એ વિના ખીન્ને રસ્તો નથી.

ચ.—(વિસ્મય, લજ્જા, ને ગભરાટથી) ધિક્કાર છે! મારું સૈન્ય ૨૫
ચોતરફ પાછું હઠી જાય છે!

સુ.—(રથ દોડાવતો હોય એમ) આ એ વીર તમારું કેહેવું સાં-
ભળે એટલો પાસે આવ્યો.

ચ.—(ભુલી ગયો હોય એમ) આર્ય ! આખ્યાયકોએ એનું શું
નામ કહ્યું છે ?

સુ.—લવ.

ચ.— (અનુષ્ટુપ.)

૫ રેરે લવ મહાખાહો ! સૈનિકો સાથ શું લહે !
આ રહ્યો હું અહીં આવો તેજમાં તેજ છો રામે. ૭.

સુ.—કુમાર ! જુઓ જુઓ.

(વસંતતિલકા.)

૧૦ પાછો નિમંત્રણ તમે કર્યું તેથી આવે,
આ ખાલવીર મથવો મુકી સર્વ સેના;
જેવો વળે દ્વિરદસાય વિદારવાથી,
ગર્વિષ્ટ સિંહશિશુ ગર્જિત મેઘનાથી. ૮.

(પછી ત્વરાથી ઉદ્ધત પગલે આલતો લવ પ્રવેશ કરે છે.)

૧૫ લવ—વાહ રાજપુત ! ધન્ય છે ! તું ખરો ઐક્ષવાકુ વંશનોજ છે;
માટેજ હું પાછો આવ્યો છું.

(નેપથ્યમાં ઘણું કોલાહલ થાય છે.)

લવ—(ઝપાટાથી અવગો ફરીને) અરે ! ભોંયભેગા કરી નાં-
ખેલા પણ પાછા હીંમત ધરીને યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા રાખી
હજી પણ અમૂપતિઓ મારા ઉપર પ્રહાર કરવા આવે છે !

૨૦ (લાવણી.)

અરે ધિક્ ! નીચ જનો ધિક્કાર !

કરૂં કલકલ સઘળો સંહાર !

શૈલ આઘાતવડે ઉભરાય,

તરત વડવામુખ અગ્નિ છવાય;

૨૫ ક્રોધતણી તેવી અણુ મુજ આળ,

પડો ત્યાં ભોગ થઈ તતકાળ;

ચારપાસ ઉભરાય જે સેના કત્તકલ ધોર,

પ્રલયપવનથી ઉભરાયેલા જલધિ તાણા કલોલ,
લોલ તેસમ થાજે સંહાર.—અરે ધિક્ ! ૯.
(પરિહાસ કરે છે.)

ચ.—રેરે કુમાર !

(વસંતતિલકા.)

૫

ઝાઝા ચમત્કૃતિભર્યા ગુણનાથી બહાલો
તું છે સખા મમઃ થયું મૃજ સર્વ તારું;
ત્યારે તું આ પરિજનો નિજને દમે કાં ?
આ તુજ ગર્વની કસોટી હું અંદ્રકેતુ. ૧૦.

લ.—(હર્ષથી પાછો ફરીને) અહો ! સૂર્યવંશના આ મહાતુલાવ ૧૦
કુમારની મધુર અને તીખી શી વીરવચનયુક્તિ ! ત્યારે
આમને જવા દેધને એનેજ ભેટું.
(ફરીથી નેપથ્યમાં કલકલ થાય છે.)

લ.—(ક્રોધ અને ધિક્કારથી) આઃ ! આ વીરની સાથે સંવાદ
કરવામાં આ પાપીઓ તો મહાવિદ્ધ પાઠી પીડવા લાગ્યા ! ૧૫
(તેમના તરફ કરે છે.)

ચ.—આર્ય ! જુઓ જુઓ. આ જોવા જેવું છે.

(વસંતતિલકા.)

અહ્લેષ ગર્વથી કરી મમ સામી દટિ,
સેના પુઠે પડી, ધસ્યો ધનુને ઉગામી;
ધારે, દ્વિધા મહતનાથી ચઢ્યા હિંદોળે,
એ, ઈન્દ્રઆપધરમેધની રમ્ય લક્ષ્મી. ૧૧.

સુ.—કુમારજ એને જુઓ. અમેતો વિસ્મયથી ભાનજ
ભૂલી ગયા છીએ.

ચ.—રેરે ! રાજઓ !

૨૫

(મંદાક્રાન્તા.)

ઝાઝાઓએ ગજહયરથે ખેડી, પાળાની સામે,
પહેરી અંગે કવચ, ધરતા ચર્મ આ પૂજ્ય સાથે,

મહોટાઓએ કુમળી વયના રમ્ય આ બાલ સામે,
ખાંધી યુદ્ધે કમર સહુએ ધિક્ તમોને અમોને ! ૧૨.

જ,—(અકળાઈને) શું મારી દયા લાવે છે ! (વિચારીને) ભલે.
જાઓ કાલક્ષેપ ન થાય માટે થોડી વાર લગી આ સૈન્યને
૫ સુવાડી દેઉં. (ધ્યાન ધરે છે.)

સુ.—આપણા સૈન્યનો શબ્દ કેમ એકદમ શાન્ત થઈ ગયો ?

જ.—હવે એ કુલાઈ રહેલાને જોઈ.

સુ.—વત્સ ! મને લાગે છે કે આ કુમારે જૈનમ્ભકાસ્ત્રને ખોલાવ્યાં.

જ.—એમાં શો સંદેહ છે ?

૧૦

(માલિની.)

તિમિર વિજળીનો શું ધોર આ યોગ ભાસે,

મિચી જઈ ઉઘડીને આંખ દેખે ન, દુષ્ટે;

દિસતું સકળ ચિત્રે ચિત્રે ચિત્રે તેણું સૈન્ય,

અજિત બલથી ઉડે સત્ય આ જૈનમ્ભકાસ્ત્ર ! ૧૩.

૧૫ આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

(શાદૂલવિક્રીડિત.)

પાતાલે ઊંડી કુંજમાં તમ રહ્યું ભેગું થઈ ધોર જે,

તેના તુલ્ય વિશેષ શ્યામ દિસતી જેની પ્રભા ચંડ તે,

ઉના પીતળના દિસે રસસમાં જે પીતળ્યોતે ભયાં,

૨૦ એવાં જૈનમ્ભકાસ્ત્ર આ નભવિષે દીસે છવાઈ રહ્યાં; ૧૪

તે જાણે જગદંતકાલ અવળો જે ધોર વાયું વહે,

તેણે વિન્ધ્યગિરીશનાં શિખરને છાઈ દીધા છે નભે,

જે દિસે શિખરો પીળાં, ઝળકતાં, કાળાં, પ્રચંડકૃતિ,

ગાજે મેઘ ગુફાવિષે ચમકતી વિદ્યુલ્લતા તે થકી. ૧૫.

૨૫ સુ.—પણ એનીપાસે જૈનમ્ભકાસ્ત્રે ક્યાંથી આવ્યાં હશે ?

જ.—ધારીએ છિએ કે ભગવાન પ્રાચેતસ પાસેથી મળ્યાં હશે.

સુ.—વત્સ ! એમને અસ્ત્રનો ને વિશેષે કરી જૈનમ્ભકોનો તો
પરિચયજ નથી. કેમ કે,

(અનુષ્ટુપ.)

કૃશાશ્વતનયો છે એ, ત્યાંથી વાહમીકને મળ્યાં,
સમ્પ્રદાયથી તે આજે રામભદ્રે ઠરી રહ્યાં. ૧૬.

ચ.—ખીજ અતિ ઉચ્ચ સત્વપ્રકાશવાળા મન્ત્રદષ્ટાઓ પણ એ-
મને એમ જાણી શકે છે. ૫

સુ.—વત્સ! સાવધાન થાઓ. એ વીર પાછો આવે છે.

કુમાર—(અન્યોન્યને) અહો કુમારને જોતાંજ પ્રેમ ઉપજી
આવે છે. (જોહાનુરાગથી જોતા)

(લાવણી.)

હૃદય રસમય યોગળતું જાય,
પ્રીતિ પરિચયથી પૂર્ણ છવાય, ૧૦

અકારણ મળવાયકી શું આમ !

દેખો રમણીય પ્રીતિકર ગુણગ્રામ !

કે પછી પૂર્વજન્મસંબંધ !

ગાઢપ્રીતિપરિચયનો શું બંધ ! ૧૫

અથવા મમ સંબંધ કે વિધિવશ ને આજુબાજુ,

જે થકી એ મુજ દષ્ટે પડતાં હૃદય એકરસધ્યાન,

ભાન નવ એ વિણ અન્ય જણાય.—હૃદય. ૧૧.

સુ.—કોઈની કોઈના ઉપર રસમય પ્રીતિપ્રવૃત્તિ થવી એટો ધણું
કરીને પ્રાણીમાત્રની પ્રકૃતિજ છે; એનેજ લોકો તારામૈત્રક, ૨૦
ચક્ષુરાગ એમ કહે છે, ને તેનેજ કાંઈ હેતુવિના ઉત્પન્ન
થયેલો અવર્ણ્ય સ્વભાવનો પ્રેમ માને છે.

(અનુષ્ટુપ.)

અકારણ પ્રીતિ તેને વારી વારી શકાયના,

એજ છે સ્નેહતંતુ જે લે ખેનાં અંતરો સૌવી. ૧૮. ૨૫

કુમાર—(અન્યોન્યને.)

(તસંતતિલકા.)

આ રાજપદસમ કેમલ રમ્ય અંગે,
છોડાય એક પણ સાયક કેમ આજે ?
જેને મળી પ્રીતિ કૃતાર્થ થયાની આશે,
૫ આ અંગ અંગ થઈ રોમ ઉભાં રહે છે. ૧૮.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત્.)

તોયે યુદ્ધની કેડ ખાંધી વળતી શસ્ત્રો વિના શું વળે ?
શસ્ત્રો તે નહિ કામનાં, નવ પડે જે વીર આવા પરે;
ખેચ્યું આયુધ તોય હું વિમુખ છું, ખોલે રખે શું હવાં !
૧૦ ભારે દાડણુ રીત વીરતાણી તે પ્રીતિ ન દે વાધવા. ૨૦.
સુ.—(લવને જોઈને અશ્રુસમેત મનમાં) હૃદય ! શાં ગાંઠાં
કાઢે છે ?

(અનુષ્ટુપ્.)

મનોરથનું જે ખીજ, દૈવે તે પૂર્વથી હાણ્યું,
૧૫ લતા પૂર્વે કપાઈ ત્યાં પુષ્પનો અવકાશ ક્યાં ! ૨૧.
ચ.—આર્ય સુમન્ત ! હું રથમાંથી ઉતરું છું.
સુ.—શા માટે ?
ચ.—આ વીર પુરુષને એટલું માન આપવું જોઈએ માટે. વળી
આર્ય ! ક્ષાત્રધર્મપણ પાળ્યો જોઈએ, કેમકે રથમાં બેઠેલા,
૨૦ પાળા સાર્યે યુદ્ધ કરતા નથી એમ શાસ્ત્રકારો પણ કહે છે.
સુ.—(મનમાં) આ તો મહાસંકટ આવી પડ્યું:—

(અનુષ્ટુપ્.)

કેમ મારા સમો રોકે ન્યાયપૂર્વક કાર્ય આ ?
કેમ દે વા થવા આવી સાહસૈકરસક્રિયા ? ૨૨.
૨૫ ચ.—પૂજ્ય પિતાજી આદિ ખીન્નઓ પણ ધર્મસંશયને પ્રસંગે
પિતાના પ્રિયમિત્ર આપનેજ પૂછે છે, ત્યારે હાલ આપ શું
વિચારો છો ?

સુ.—આયુષ્મન ! જેમ ધર્મ છે તેમજ તમે ધારો છો,

(અનુષ્ટુપ.)

ન્યાય એ, યુદ્ધ કેરો છે, એજ ધર્મ સનાતન,
એજ છે રઘુસિંહોની વીરચરિત્રપદ્ધતિ. ૨૩.

ચ.—આર્યે યથાર્થ કહ્યું.

૫

(અનુષ્ટુપ.)

ઈતિહાસ પુરાણો ને ધર્મનાં વચનો તથા,
રઘુવંશ તણી જાણો તમેજ સ્થિતિ સર્વથા. ૨૪.

સુ.—(સોહનાં અશ્રુસમેત ભેટતાં)

(વસંતવિલકા.)

૧૦

જે ખાલ, ઈન્દ્રજિતને પાણુ રહેજ જીત્યા,
કાલેજ વત્સ ! જનમ્યા તવ તે પિતા છે,
તેના સુપુત્ર પાણુ વીરચરિત્ર પાળે,
પામ્યું પિતામહતાણું કુલ સુપ્રતિષ્ઠા ! ૨૫.

ચ.—(ખેદથી)

૧૫

(અનુષ્ટુપ.)

પ્રતિષ્ઠા કુલની શાની રઘુજયેષ્ઠ અપુત્ર છે,
દુઃખ એવાથી દાઝે છે તણે તાત ઝીજ મમ. ૨૬.

સુ.—હાય ! અન્દ્રકેતુનાં આ વચનો કાળજી કાપી નાંખે
એવાં છે ! ૨૦

લ.—અહો ! રસનું પાણુ મિશ્રણ થયું જણાય છે !

(શિલ્પરિણી.)

યથા ઈન્દુ ઉગ્યે પ્રીતિથી મલકે છે કુમુદિની,
તથા એશું દષ્ટિ મુજ ; કલહ આ તોય ઈચ્છતો,
અણત્કારકૂરંધવનિતગુણથી ગાજતું ધનું, ૨૫
પ્રીતિ ધારે તે શું, વિકચ વીર ખાલુ ઉછળતો ! ૨૭.

ચ.—(ઉતરતાં) આર્ય ! સૂર્યકુલનો અન્દ્રકેતુ અભિવંદન કરે છે.

સુ.—

(ગીતિ.)

અજિત, પવિત્ર અખંડિત, મહાતેજ નૃપ કુકુત્સ્થપરિમાણ,
વિજયાર્થે તવ કરન્ને, નિત્ય દેવ જે વરાહ ભગવાન. ૨૮.

વળી,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

૫ રાખો ગોત્રપિતા પ્રવીર્ય સવિતા સંગ્રામમાં આપનું,
વાઙ્મે હર્ષતણી વશિષ્ઠ કરો જે પૂજ્ય સૌના ગુરુ,
વિષ્ણુ, ઈન્દ્ર, ઝકંડ, અગ્નિ સરખું વાયુ સમું રો' ખલ,
ને વાધો વળી રામલક્ષ્મણધનુર્જ્યાધોપમંત્રે જય. ૨૯.

લ.—કુમાર ! રથમાં ખેઠાથી કાંઈ નાનમ આવવાની નથી માટે
૧૦ વિનય જવા દે.

ચ.—ત્યારે તું પણ ખીજ રથને શોભાવ.

લ.—આર્ય ! રાજપુત્રને રથમાં પાછા ખેસાડો.

સુ.— તું પણ અંદ્રકેતુનું માન રાખ.

લ.—પોતાના સાહિત્યવિષે વિચાર કેવો ? અમે તો અરણ્યમાં

૧૫ ફરવાવાળા છીએ તેથી રથમાં ખેરી જાણતા નથી.

સુ.—વત્સ ! ગર્વને ને સાલસાઈને ઘટે તેમ વર્તતાં તને ઠીક
આવડે છે. જે તારા જેવા આવા શાણાને ઈક્ષ્વાકુ કુસના

૧ રાજ રામભદ્ર દેખે તો એમનું હૃદય એહમાં ગળીજ જાય.

લ.—આર્ય ! એ રાજર્ષિ ખડુ રૂઠા સજ્જન છે એમ સંભળાય છે,

૨૦

(લજવાતો હોય એમ.)

(હરિણી.)

નથી નથી અમે સાચે આવા કૃતુપ્રતિપક્ષના,

અધિક ગુણ એ રાજનના નમે નહિ કોણ વા ?

તદપિ ઉકળી વૃત્તિ મારી, તુરંગમરક્ષિની

૨૫ અસહ સુણતાં વાણી ક્ષત્રી બધા તુછકારતી. ૩૦.

ચ.—(હસતો) શું આપનાથી પિતાના પ્રતાપનો ઉત્કર્ષ પણ
ખમાતો નથી ?

લ.—ખમાઓ કે ન ખમાઓ, પણ હું એક વાત એમ પુછું છું કે એ રથુરાજ નિરહંકારી છે, અને પોતે જાતે ગર્વ કરતા નથી, તથા તેમની પ્રજા પણ ગર્વ કરતી નથી એમ અમે સાંભળીએ છીએ; ત્યારે એમના માણસો આવી રાક્ષસી વાણી કેમ બોલે છે? ૫

ऋषयोराक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदमयोः ।

સાયોનિઃસર્વૈરાણાંસાહિલોકસ્યનિક્રંતિઃ ॥ ૩૧°

એમ એવી વાણીની ઋષિઓ નિન્દા કરે છે, અને એથી ઉલટીને વખાણે છે:—

કામાન્દુર્ધેવિપ્રર્ષલક્ષ્મીમ્ ।

૧૦

કીર્તિસૂતેદુઃકૃતંયાહિનસ્તિ ॥

તાંચાપ્યેતાંમાતરંમજ્જલાનામ્ ।

ધેનુંધીરાઃસુનૃતાંવાચમાહુઃ ॥

૩૨†

સુ.—અતિ પરિપૂત સ્વભાવવાળો આ પ્રાચેતસ ઋષિ પાસે રહેનારો કુમાર આર્ષસંસ્કારસહિત બધું બોલે છે! ૧૫

લ.—વળી અંદ્રકેતો! તું જે કહે છે કે શું તારાથી પિતાના પ્રતાપનો ઉત્કર્ષ પણ ખમાતો નથી તેવિષે એટલુંજ પુછવાનું કે શું ક્ષાત્રધર્મ એમના એકલામાંજ આવી રહ્યો છે?

સુ.—ઈક્ષ્વાકુકુલના રામચન્દ્ર દેવને તું હજી જાણતો નથી તેથી એટલેથીજ રહેવા દે. ૨૦

*

(અનુષ્ટુપ.)

ઋષિઓ રાક્ષસી કે' છે વાણી ઉન્માદ ગર્વની,

મૂલ એ ક્લેષ સર્વેનું અલક્ષ્મી એજ લોકની.

૩૧

†

(શાલિની.)

દેહે ઇચ્છાદૂધ, યાજે અલક્ષ્મી; કાપે પાપો ને જણે મત્વકીર્તિ; ૨૫
વાણી એને મીઠી માઝૂંદયમાતા કે' છે ધીરા, કામ વિનું વળી કે', ૩૨.

(અનુષ્ટુપ્.)

રૈનિકોને મથી આપે સત્ય છે વીર્ય દાખવ્યું!

પરશુરામ દમ્યા જોણે તેશું ના ગર્વથી વદો. ૩૩.

લ.—(હસતો) આર્ય! એ રાજાએ જામદગ્ન્યને નમાવ્યા

૫ તેમાં આટલી ખધી ખરાઈ શી? એ તો સિદ્ધજ છે કે,

(શાલિની.)

વાણીમાં છે વીર્ય તે પ્રાક્ષણીનું,

ખાહુંનું જે વીર્ય તે કાત્રિયોનું,

આલ્યા શસ્ત્રો જામદગ્ન્યે દ્વિજે રે!

૧૦ તેને દાખી આવડી શી રતુતિ છે!! ૩૪.

ચ.—(અકળાઈને) આર્ય! આર્ય! જવાખ સવાસ ખડુ થયા.

(વસંતતિલકા.)

આ આજ કે નવિન છે પુરુષાવતાર!

જેને ન શ્વાધ્ય ભગવાન્ ભૃગુપુત્ર તે એ!

૧૫ જેથી મળ્યું અભયદાન ત્રિલોક સૌને

એવાં ન જે પુનિત તાતચરિત જાણે! ૩૫.

લ.—રઘુપતિનાં ચરિત અને મહિમા કોણ નથી જાણતું, કે
કાંઈ કેહેલું પડે? અથવા થોડામાંજ ઠીક છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

૨૦ તારે વૃદ્ધજનો તાણું ન કર્યુંએ વણ્યું અરે જોઈએ!

કાંકે વૃદ્ધચરિત ખાલજનને વિચારવાં ના ઘટે;

જે કે સુન્દતણી વિશેષ કરીને નારી હણી તારકા,

તોયે ખંડિત ના થયો યશ, વળી લોકે થયા તે વડા! ૩૬.

ધાયો રાવણદૂત દષણખર વ્યાકુલ વિંધાયલો,

૨૫ ત્યારે જે ત્રણ પાદ ઓસરો ગયા દાખ્યાવિના પુઠ તે,

ને વાળી, સુતઘન્દ્રનો, હણી દોધો જે પૂર્ણ ચાતુર્યથી—

તે તે પૂર્ણ પ્રસિદ્ધ વાત સઘળે જાણે ખધાયે જન. ૭૩ •

ચ.—અરે પૂજ્ય તાતની નિન્દા કરનાર અમર્યાદ! આઝો
બકબકાટ ન કર.

લ.—અહો ! મારા સામોજ આંખ ફેરવીને ખોલવા લાગ્યો !

સુ.—આ ખેનો ક્રોધ હવે ઉઠળી ઉઠ્યો છે, કેમકે

(લાવળી.)

૫

છક્યો શો ક્રોધ ચઢ્યો ઉભરાય !

હૃદય અતિ આકુલ વ્યાકુલ થાય,

ધૂંજે રિપુ દમવા સધળી કાય,

શિખા શિશપર ઊંચી નિચી થાય,

મૂલથકો રક્તકમલસમ લાલ,

૧૦

થયો ખાટું રક્તનયનનો તાલ,

ચઢે વળી વાંકી ટેઠી કમાન

ભમર તણી ક્રોધ કરાળ સમાન.

ચંદ્રવિષે ઝળકી રહ્યું ઝગઝગ શ્યામ કલંક,

કમલપુઠે જ્યમ શ્યામ ભ્રમર ભમી રે'તો ખાટું નિઃશંક, ૧૫

લંક ત્યમ ભમરે મુખનો થાય.—છક્યો શો ૩૮.

કુમાર—(અન્યોન્યને) ત્યારે આવી જા. અહીંયાંથી સંગ્રામ
કરવા યોગ્ય ખીજ ભૂમિઉપર ઉતરીએ.

(મર્વે જાય છે.)

इति कुमारविक्रमो नाम पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः

૨૦

(પછી ઉજ્જવલ વિમાનમાં ખેડેલું વિદ્યાધરનું જોડું પ્રવેશ કરેછે.)

વિદ્યાધર.—અહો ! સૂર્ય વંશના આ ખે કુમારોને અકસ્માત્
પ્રમણ્ડ કલહ મચી રહ્યો છે ! એમના મોં ઉપર ક્ષત્રિય તેજ
ઝળકી રહ્યું છે ! એમનાં આવાં પરાક્રમ જોઈને દેવ દાનવ
૫ સર્વે વિસ્મયથી દિડ્મૂઠ જવા થઈ રહ્યા છે ! વળી પ્રિયે !
જે, જે.

(કટાવ.)

અણ્ઠાણ્ઠાણ્ઠા અંઠાણ વાજે કંકણ હાથે ધર્પા રૂંડાં તે સાથે
૧૦ શ્રીણા નાદ નીકળે નાની નાની ધુધરી ધમકે એવી રીતે
ધોર ધોષથી ગાળું રહેલું ધનુષ્ ખેંચીને પાણ્ઠતાણા ટંકારવ.
સાથે છેડામાંથી કરાલ કોલાહલથી ગાજતા ધનુષથી
છોડે સરસર શર પાહુ, ઉપરાઉપરી
પડે તડાકા, ખેડ વીર શિર શિખા ઉછળે વીર ધૂંજરે,
એમ યુદ્ધ આ વિચિત્ર ચાલે, સપ્તભુવનમાં ભીમ ભયાનક
૧૫ શૈલ વીરમય પળે પળે અધિકાધિક વધતું,
વધતું ચાલે.—અણ્ઠાણ્ઠાણ્ઠા.

૧.

(અનુસ્રુપ.)

ખેડેના મહુલાર્થે આ, દેવલોકતાણાં ધણાં,
ધન ગભીરસમાં ગાજે કુંડમાયિત કુંડુભિ. ૨.

૨૦ ત્યારે એમના ઉપર સ્વર્ગવૃક્ષની તાણ ખેડેલી મણિ સ-
માન કળીઓથી સુગંધીમય થઈ રહેલાં પુષ્પનો વર્ષાદ વર-
સાવી મુકે. એમના ઉપર સુન્દર તથા ઉઘડેલાં કાન્યન
પદ્મના ઢગલેઢગલા ઉપરા ઉપરી નાખ્યાંજ નજ્યો !

વિદ્યાધરી.—એટલામાં, આકાશ, અકસ્માત્ અમકી રહેલી વિ-
૨૫ જળીઓના અમકારાથી પીણું થઈ ગયું હોય એવું ફરીથી
કેમ દિસવા લાગ્યું ?

વિદ્યાધર—આજે,

(અનુષ્ટુપ.)

ત્વદ્વયન્ત્રે ચઢાવેલા સૂર્યતેજ સમું તપે,
એવું શું ઉઘડ્યું ત્રીજું નીલલોહિતચક્ષુ એ !

(વિચારતો) અહો ! સમન્નયું, સમન્નયું; એ તો વત્સ અંદ્ર-
કેતુએ અગ્ન્યસ્ત્ર મુક્યું; તેમાંથી આ અગ્નિ વર્ષા રહ્યો છે. એથી ૫

(વસંતતિલકા)

દાઝી થયાં શખલ ચામર કેતુ તેથી,
નાઠાં વિમાન સઘળાં દૂર આ સ્થલેથી,
અંકુશરૂપ ધ્વજના પટ-અંત દીસે,
જવાલાથી કુંકુમભર્યા નજરે ધડીક.

૪. ૧૦

આશ્ચર્ય! વજના કડકા ઉડતા હોય એવા અતિ ભયંકર ત-
ણખા નાંખતો, ઊંચી નીચી લપક લપક ધમકી રહેલી જવાલા-
એથી ભય ઉપજવતો, આ અગ્નિદેવ સર્વદામ ઉછળી રહ્યો છે!
એનો પ્રચ્છાદ તાપ ખમી શકાતો નથી, તેથી પ્રિયાને છાતી સ-
રસી એાંપી લેઈને દૂર જતો રહું. (તેમ કરે છે.) ૧૫

વિદ્યાધરી—ઈશ્વરનો મોટો પાડ કે વિમલ મોતીની લટ જવા
નાથની દેહના શીતલ અંતે સુંવાળા સ્પર્શથી મારાં લોચન
આનંદથી મંદ થઈ જઈ ઘેરાતાં ઘેરાતાં ઢળી જાય છે, ને
આ તાપ તો જણાતો પણ નથી.

વિદ્યાધર—ખરે એમાં મેં શું કર્યું! અથવા

૨૦

(અનુષ્ટુપ.)

કરે ના કાંઈએ તોયે દષ્ટેદષ્ટ મળે સુખી;
તે તેને મન છે કાંઈ જે જેના મનમાં વસે. ૫.

વિદ્યાધરી—એટલામાં વળી ઉપરાઉપરી અતિચપલ ચમકતી ચ-
પલાના વિલાસથી શોભી રહેલાં મત્તમયૂરના ગળા જેવાં ૨૫
શ્યામ વાદળાં આકાશમાં ઝ્યાંથી છવાઈ ગયાં !

વિદ્યાધર—પ્રિયે ! એતો કુમાર લવે મુકેલા વાડણાસ્રનો પ્ર-

તાપ ! અહો ! ઉપરાઉપરી વારિધારના વર્ષાદથી પાવકાસ્ત્ર
શમી ગયું !

વિદ્યાધરી—ઠીક થયું.

વિદ્યાધર—અરે રે ! સર્વે થોડા સો મીઠા ! જો તો ખરી કે

- ૫ પ્રખલ વાયુના અપાટથી ગંભીર ગુણગુણાટ કરી રહેલાં વાદ-
ળાંથી અંધાર મીણમાં અથડાતાં માણીમાત્ર, એકજ સપાટે
આખા વિશ્વને ગળી જવા માટે પોહાળી થઈ રહેલી કાલ-
કણ્ઠના કણ્ઠની વિકરાલ ગુફામાં ગોથાં ખાતાં હોય એમ,
અથવા, પ્રલયકાળે દેહનાં સર્વ દ્વાર રૂંધીને યોગનિદ્રામાં પ-
૧૦ ડેલા નારાયણની કુખમાં પેશી ગયાં હોય એમ, થરથર ધૂણ
રહ્યાં છે !! વત્સ અન્દ્રકેતો ! ધન્ય છે તને ! યોગ્ય પ્રસં-
ગજ વાચન્યાસ્ત્ર મુકયું ! કેમકે.

(અનુષ્ટુપ.)

- મરૂતે જ્ઞાન જેવાએ હજારો પાણ મેધનો,
૧૫ વિ-વર્તાનો યથા પ્રલે, ક્યાંએ જો લય છે કર્યો ! ૬.

વિદ્યાધરી—નાથ ! ઉતાવળથી ઊંચા કરેલા હાથવડે દુપટ્ટાના
છેડાને હલાવી રહેલા, વેગળે રહે રહે પાણ મધુર વચન-
વડે યુદ્ધને શમાવી દેતા, આ બે કુમારની વચનમાંજ પો-
તાનું વિમાન ઉતારે છે તે કોણ હશે ?

- ૨૦ વિદ્યાધર—(જોઈને) એતો શમ્ભૂકને મારીને પાછા આંબ્યા
તે રદ્ધપતિ.

(વસંતતિલકા.)

- મોટા મહાપુરુષને સુણી શબ્દ બેનું,
પ્રીતિથી આદરથી તર્તજ યુદ્ધ વામ્યું;
ટાઢો પડ્યો લવ, રહ્યો નમ્રો અન્દ્રકેતુ,
૨૫ કલ્યાણ થાઓ સુતસંગથી ભૂપકેરૂં ૭.
ત્યારે અહીંથી હવે જઈએ. (બન્ને જાય છે.)

॥ इति विष्कम्भकः ॥

॥ પછોડ્ઢુઃ ॥

(પછી રામ, લવ, અને નમી રહેલો ચંદ્રકેતુ પ્રવેશ કરે છે.)

રા.—(પુષ્પકમાથી ઉતરતા.)

(માલિની.)

દિનકરકુલકેરા ચંદ્ર હે ચંદ્રકેતુ !
રસભર અતિ હર્ષે ધાઈને ભેટી લે તું;
હિમશકલસમાં આ તુજટાઢાં શુભાંગે,
મમ હૃદય તણોએ દાહ વહેલો વિરામે. ૧.

(ઉઢીને સ્નેહથી ભેટી) દિવ્યાસ્ત્રોથી પરિરક્ષિત તું કુશલ છે ?
ચન્દ્ર.—અતિ અર્હુત પરાક્રમ કરતા લવના ઉદયથી કુશલ છું; ૧૦
તેથી તાત ! વિજાપના કરૂં છું કે આપ એ મહાવીરપ્રધા-
નને મારા સમાનજ ગણી લેજો; અથવા મારા કરતાં પણ
વધારે મીઢી આંખે એને નિહાળજો.

રામ—(લવને નિહાળતાં) અહો ! વહાલાનો મિત્રતો અતિ
ગમ્ભીર આકૃતિવાળો જણાય છે ! ૧૫

(મંદાક્રાંતા.)

પાલી લેવા જગત ધરિ શું કાય આ અસ્ત્રવેદે !
ક્ષત્રીધર્મે શરીર ધર્યું શું વેદના રક્ષણાર્થે,
સામઢ્યનો સમુદય શકે, પુંજ વા સૌ ગુણોનો,
મૂર્તિધારી સરવ જગના, રાશિ એ, પુણ્ય કેરો ! ૨. ૨૦

લ.—અહો ! આ મહાપુરુષનાં અનુભાવ અને દર્શન પવિત્ર
દીસે છે.

(ગીતિ.)

પ્રીતિ કૃણાભીની વૃત્તિ તે તણી વળી ગઈ સિમાજ આ જનમાં,
મૂર્તિરૂપ ધરી આવું પરમધર્મ વસી રહ્યો શું એ જગમાં ! ૩. ૨૫

આશ્ચર્ય !

(શિલ્પરિણી.)

વિરેધે સૌ વામ્યો, નિવૃત્તિધન છાયો રસ ખધે !

ગયું ઝોદ્ધત્યે ક્યાં ! વિનય નમવાની મતિ કરે !

દીઠા આને કે હું પરવશસમો કેમ ? અથવા,

બુદ્ધિ થાયે વૃત્તિ તીરથ રૂપ મોટા નિરખતાં ! ૪.

- ૫ રા.—ત્યારે આને જોતાંજ મારું દુઃખ શમી જાય છે, ને મારા અંતરાત્મામાં કોઈક પણ કારણથી ઉમળકો ઉભરાઈ આવે છે એ શું ? અથવા સ્નેહ, અને તેની ઉત્પત્તિ વળી કોઈક કારણને આધીન, એ કલ્પનાજ વિરૂદ્ધ છે. કેમકે.

(માલિની.)

- ૧૦ મનમહિ કંઈ હેતુ પ્રીતિ સૌને કરાવે,
નહિ નહિ કદિ ખાહ્યકર્ષણે પ્રેમ આવે,
દિનકર ઉદયેથી પદ્મ પામે વિકાસ,
શિતકર ઉદયેથી જો દ્રવે ચન્દ્રકાન્ત ! ૫.

લ.—ચન્દ્રકેતો ! આ કોણ ?

- ૧૫ ચન્દ્ર—પ્રિય મિત્ર ! પૂજ્ય પિતાજી.

લ.—તું મને પ્રિય મિત્ર કહીને જોલાવે છે ત્યારે, મારા પણ ધર્મ પ્રમાણે એ પિતાજી થયા, પરંતુ તારે એમ કહીને જોલાવવા યોગ્ય તો રામાયણકથાના ચારે નાયકો છે, તેથી વિશેષ જોલ.

- ૨૦ ચ.—એ મારા મોટા પિતાજી.

લ.—(આનંદથી) શું રઘુનાથ ! આજ રૂઠો દહાડો કે એ દેવનું દર્શન થયું ! (વિનય અને કૌતુકથી જોતો) તાત ! પ્રાચેત-સનો શિષ્ય લવ નમસ્કાર કરે છે.

- ૨૫ રા.—આયુષ્મન્ ! આમ આવ. (સ્નેહથી આલિંગન દેતા) રે વત્સ ! થયું થયું, હવે ઝાઝો વિનય જવાદે, અને મને ગાઠ આલિંગન દે.

(દિગ્દેશી.)

ખીલ્યું કઠોર કમલ દીસતું લગાર,
ચીકણું, પીન ગર્ભપત્ર સુકુમાર,
તે સમ અંગ તુજ અડકતાં મમાંગે,
અંદનશૌતલ, અંદકિરણ મોદ વ્યાપે.

૬. ૫

લ.—(મનમાં) આમનો મારા ઉપર કંઈ પણ હેતુ સિવાય આ-
ટલો બધો શ્રેષ્ઠ જણાય છે, અને મેં તો મુખાંધથી એમ-
નીજ સાથે વેર માંડ્યું હતું! તે પણ વળી એટલે સુધી કે
છેવટે શસ્ત્રો ચલવવા વેળા આવી! (પ્રકાશ) તાત! લાવની
છોકરવાદી સામું જોશો નહિ.

૧૦

રા.—તે શો અપરાધ કર્યો છે?

ચન્દ્ર.—અશ્વની સાથેના સૈનિકો પાસેથી આપના પ્રતાપોત્કર્ષનું
વર્ણન સાંભળીને એને શૂર ચઢી આવ્યું.

રા.—વાહ! એ તો ક્ષત્રિયોનું ભૂષણ છે.

(શિલ્પરિણી.)

૧૫

શકે ના તેજસ્વી પરનું દિપતું તેજ છંદવી:
પડી એવી વૃત્તિ પ્રકૃતિ થકી તે કૃત્રિમ નહિ;
કરી તાતાં કીર્ણ દિનકર યદા તાપયી ધીકે,
તદા અગ્નિગ્રાવો પરિભૂતસમા કાં બળી ઉઠે?

૭.

ચન્દ્ર.—એવું ન છરવવાપણું પણ એના જેવા વીરનેજ શોભે, ૨૦
તાત! પ્રિયવયસ્યે મુકેલાં જામ્ભકાશ્વથી બધું સૈન્ય જડ
થઈ સ્તબ્ધ થઈ રહેલું છે, તે જુઓ.

રા.—(જેતાં) વત્સ લાવ! અસ્ત્ર પાછું ખેંચી લે. તું પણ, અન્દ્ર-
કેતો! આમ બંધાઈ જવાથી લજવાઈ ગયેલા સૈન્યનું,
સમાધાન કર.

૨૫

લવ.—જેવી આપની આજ્ઞા. (ધ્યાન ધરે છે.)

ચન્દ્ર.—આપના હુકમ પ્રમાણે કરું છું. (જાય છે.)

લ.—તાત ! અસ્ત્ર શમી ગયું.

રા.—વત્સ ! રહસ્યમંત્ર વડેજ આ અસ્ત્રનાં પ્રયોગ અને સંહ-
રણ થઈ શકે છે તેથી તે ગુરુપદ્દેશવિના સિદ્ધ થતાં નથી.

(હરિગીત.)

૫ પ્ત્રહ્લાદિ સર્વે પૂર્વ—ગુરુએ વેદમંત્ર સુરક્ષવા,
તપ વર્ષ એક હજારથી પણ અધિક સુધી આરાધિયાં,
ત્યારે દ્વીઠાં જ્યઅસ્ત્ર આ નિજ તેજથી ઝળહળ થતાં,
નિજ ઉચ્ચતપતાણું તેજ ધરી રૂપ ને ઉભું શું સમીપમાં. ૮.

એ અસ્ત્રના મન્ત્રોપનિષ્પત્તનો ઉપદેશ, ભગવાન્ કૃશાશ્વે એક
૧૦ હજારથી પણ વિશેષ વર્ષ સુધી શિષ્ય થઈ પાસે વસતા
કૌશિક વિદ્યામિત્રને કરેલો, અને તે પૂજ્ય ભગવાને મને
તેનો ઉપદેશ કર્યો છે, એમ ગુરુપરંપરાથી એ અસ્ત્રોનો
ઉપદેશ આપ્યો આવે છે, ત્યારે કુમાર તને કીયા ગુરુએ
ઉપદેશ કરેલો તે કહે.

૧૫ લ.—અમને એ અસ્ત્રો સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

રા.—(વિચાર કરતા) હોય, શું ન સંભવે ! કેઈ તેવા મહાપુણ્ય-
નું ફલ એવું પણ હોય ! બહુવચન કેમ વાપર્યું વારં ?

લ.—અમે સાથેજ થયેલા બે ભાઈ છીએ.

રા.—ત્યારે બીજાનું નામ શું ?

૨૦

(નેપથ્યમાં)

ભાણુડાયન ! ભાણુડાયન !

(વસંતતિલકા.)

દીર્ઘાયુઞ્જાત લવનું નૃપસૈન્ય સાથે
સંગ્રામ ચાલતું, સખા ! કહ્યું સત્ય તે શું !

૨૫

તો આયમો ભુવનથી અધિરાજશબ્દ,
શસ્ત્રાગ્નિ ક્ષત્રિયતણે શમિ જાઓ આજ

૯.

રા.—

(દિણ્ડી.)

નવિન નીલજલદ્ધીર ગર્જનાથી,
તરત કળી ખીલે કદંબવૃક્ષ કેરી,
મમ ખનાંચું તેમ, સહજ શબ્દમાત્રે,
પુલકયુક્ત સર્વ અંગ ગાત્ર ગાત્રે;

૧૦. ૫

એ પ્રભાવ યુક્ત કોણ આ રૂપાળો ?
દીપિત ઈન્દ્રમણિસમાન સહજ કાળો,
વિકલ, ચંડ, રૂપ, ક્રોધથી કરાલ,
પ્રીતિ કરાવતો કુલીન કવણ ખાલ ?

૧૧.

લ.—એ મારા મોટા ભાઈ આર્ય કુશ, ભરતાઅમમાંથી પાછા આવે છે. ૧૦

રા.—(કૌતુકથી) વત્સ ! એ આયુષ્માન્ને આમ ખોલાવ.

લ.—ઠીક. (પરિક્રમણ કરે છે.)

(પછી કુશ પ્રવેશ કરે છે.)

કુશ—(અર્જુન હર્ષ, ધૈર્યથી ધનુષ્ ચઢાવતો.)

૧૫

(લાવળી.)

ધન્ય મુજ ધન્ય આપ અવતાર !

ધન્ય તુજ પણછતણો દંકાર !

દીધી નિત્ય સૂર્યપુત્ર મનુથીજ,

અભય દાનની સુરપતિને રીજ;

૨૦

તપે દમવા નિત્ય દર્પ કરાલ,

ક્ષત્ર—શુર—અગ્નિઝાળ વિકરાળ;

પ્રતાપો એ રૂવિકુલના ભૂપ,

સર્વ ત્રિભુવન અતિ વીર્ય અનૂપ,

ભૂપ તે કુલના સહ જે હાલ,

૨૫

યુદ્ધ મયો રે' મુજ ચંડ કરાલ,

અગક અગક અગકી રહે શસ્ત્રશિખાઅંખાર,

તેથકી ચમકે તેજભરી તુજ પણછ ઉત્ર આકાર,
પાર તુજ ભાગ્યતણો નવ ધાર,—ધન્ય મુજ ૦ ૧૨.
(વિક્રમ પરિક્રમણ કરે છે.)

રા.—અહો આ ક્ષત્રિય ખાલકનામાં શું પૌત્ર છે !

૫

(વસંતતિલકા.)

દહી ગણે તૃણ ત્રિલોકનું સત્ત્વ સર્વે;
ધીરોદ્ધતા ગતિ શકે ભૂમિને નમાવે;
કૌમારમાં પણ ગિરિસમ શો ગભીર !
આવે શું ગર્વે ૫, કે રસ હોય વીર ! ૧૩.

૧૦ લ.—(પાસે જઈને) આર્યનો વિજય થાયો.

કુ.—આયુષ્મન્ ! યુદ્ધ યુદ્ધ એ શું સંભળાય છે ?

લ.—કાંઈ નહિ. આપ ઉદ્ધતાઈ છોડી દેઈને આમના પ્રતિ
વિજયથી વર્તો.

કુ.—કેમ ?

૧૫ લ.—એ દેવ રઘુપતિ; આપણા ઉપર એ ખડુ પ્રીતિ રાખે છે
અને તમને મળવા ઈચ્છે છે.

કુ.—(વિચારતો) એ તો રામાયણકથાના નાયક અને પ્રહ-
કેશનું રક્ષણ કરનારા !

લ.—હા.

૨૦ કુ.—એ મહાત્માનું પાવનકારી દર્શન તો કરવું જોઈએ, પણ
આપણે એમને શા ઉપચારથી મળવું એ સમજાતું નથી.

લ.—એ આપણાથી મોટા છે, તેથી તેમને ઘટતા ઉપચારપૂ-
ર્વક જઈને મળવું.

કુ.—એ તો ઠીક, પણ તારે એમનો પ્રસંગ ક્યાંથી થયો ?

૨૫ લ.—ઉર્મિલાનો પુત્ર અન્દ્રકેતુ ધણા મોટા મનનો અને સારા
સ્વભાવનો સજ્જન છે; તે મને પ્રિયવયસ્ય કહીને ખોલાવે છે,
એટલે એ સંબંધથી એ રાજર્ષિ આપણા પણ ધર્મપિ-
તાજ થયા.

કુ.—ત્યારે તો એ રાજા પ્રતિ વિનય દાખવ્યો ન્નેઈએ.

લ.—જુઓ, જુઓ, આકાર અને અનુભાવની ગંભિરતાથી,
લોકોમાં પ્રખ્યાત થયેલાં એ મહાત્માનાં વિવિધ ચરિતોના
પ્રતાપનું અનુમાન થઈ આવે છે !

કુ.—(જે તો) (ગીતિ.)

૫

પ્રસાદ આ રૂપ કેરો, પાવન કરતો પ્રભાવ શો ગાઝી !

રામાયણકવિએ છે વાણીદેવીને ઉચિત કાર્ય સોંપ્યું ! ૧૪.

(પાસેજઈને) તાત ! પ્રાચેતસનો શિષ્ય કુશ અભિવન્દન કરે છે.

રા.—આમ આવ, આયુષ્મન્ !

(અનુષ્ટુપ.)

૧૦

જલથી પૂર્ણ જમૂત તેસમા સ્નિગ્ધ અંગને,

ભેટવા મન ધારે છે વાત્સલ્યે થકો આ જન. ૧૫.

(ભેટીને મનમાં) આ કેનો ખાલક હશે ?

(મંદાક્રાન્તા.)

શું આ મારો ઝરો જઈ ઉભો દેહનો સ્નેહસાર ! ૧૫

કે ઉભું શું નિકળો સઘળું મુજ ચૈતન્ય ખહાર !

આનન્દેથી રસ થઈ ગળ્યું ચિત તેનો ખન્યો એ !

જે ભેટચાથી અમૃતરસ શું અંગઅંગે ભરે છે. ૧૬.

લ.—તાત ! સૂર્યના તાપથી લમણા શેકાઈ જાય છે, માટે આપ

આ સાલની છાયામાં એક મુહૂર્તમાત્ર વિશ્રામ કરો. ૨૦

રા.—જેમ તારી મરજી.

(સર્વે પરિક્રમણ કરીને ખસેછે.)

રા.—(મનમાં) (અનુષ્ટુપ.)

અહા વિનયસંપંધે ગતિસ્થિત્યાસના-દિક—

ભાવ, રાજત્વ દાખે છે લવના કુશના ખધા ! ૧૭.

(માલિની.)

૨૫

શરીર પ્રકૃતિનાથી સિદ્ધલક્ષ્મીવિલાસે,

જનમન હરનાડું કાન્તિ-વાણું દીપે છે;

મનહર કિરણોથી ઉજળાં રત દીપે,
અમલ કમલ દીપે ખિન્દુ જેવાં મધુને. ૧૮.
વળી મને રઘુકુળના કુમારોની ઘણી ખરી છાયા આ
ખાલકોમાં ભાસે છે.

૫

(દિગ્દી.)

જ્યમ કપોત વૃદ્ધ કણ્ઠઝલક શ્યામ,
શરૈર તે સમાન શોભતું તમામ;
શુભ સ્કન્ધ ખાંધ વૃષભની સમાન;
સરવ પૂર્ણ અનત અંગ અંગ વાન. ૧૯.
૧૦ મિહ શાન્ત ગંભીર વીરધીર ભાળે,
દોષિત દષ્ટિ તે સમાન છે કરાલ;
ગંભીર ધોર મંગલાર્થ જે મૃદંગ,
સ્વર સુધીર તે સમાન છે અભંગ. ૨૦.

(સૂક્ષ્મ જ્ઞેતાં) અરે! અમારી આકૃતિને મળતા આવે છે
૧૫ એટલુંજ નહિ,

(માલિની.)

પણ જનક સુતાનુ જુગલું રૂપ તે તે,
સ્કુટ અહિં શિશુ ખેમાં ધારી જ્ઞેતાં જણાયે;
કરૌંથી જ્યમ ઉભું તે આવીને આંખ સામું.
૨૦ નવ કમલની લક્ષ્મીપૂર્ણ મોહું પ્રિયાનું! ૨૧.

(ઇન્દ્રવજ્રા.)

મુક્તાસમા દંતની આ છખી તે !
તે ઓષ્ઠમુદ્રા, વળી કર્ણ આ તે !
જે કે દૌસે આંખડી રક્ત કાળી,
૨૫ આનંદ આપે પણ તેહ નો તે ! ૨૨.

વળી જ્યાં દેવીને તણ દીધી છે તેજ આ વાલ્મીકિતપોવન;
આ આ ખે ખાલકોની આકૃતિ, અમને અન્નો સ્વતઃ સિદ્ધ છે

એમ જે કહે છે તે વિષે પણ ધારૂં છું કે પેલું ચિત્ર જોવાને
 વખતેજ એ જ્ઞાન થયેલું છે, કારણ કે પૂર્વકાલમાં પણ કોઈને
 એ જ્ઞાન ગુરુઉપદેશ વિના થયેલું સાંભળ્યું નથી; ઉપરાંત વળી
 આ મારા હૃદયમાં સુખનો ઉભરાટ ઉભરાઈ રહ્યો છે, તેમાંજ હું
 ૫ ગળી ગયો છું, એથી પણ મને વિશ્વાસ આવે છે, દેવીના ગર્ભમાં
 જીવવાનાં ખાલક છે એમ પણ વળી મેં ખાલુવાર કળેલું છે:

(દિણ્ડી.)

પ્રથમ પ્રેમ પુનિત મિષ્ટ જે જરાયો,
 વધી વિરોધ પરિચયેથી તે છવાયો,
 ૧૦ તદ્દપિ ખેલતાં વિહાર વિજન રાચી,
 સહજ લાજ લહી નયન દેતી ઢાળી; ૨૩.
 રતિવિલાસ એમ ખેત્રતાં હજાર,
 કળથી હાથ શરોર ફેરવી ખાલુ વાર,
 ખેવડી મેંજ ગર્ભગાંઠ પ્રથમ જાણી,
 ૧૫ રસિલીએ તો દિવસ કેટલે પિછાણી ! ૨૪.
 (રેતા) ત્યારે શો ઉપાય કરું અને આમને શું પુછું ?
 લ.—તાત ! આ શું ?

(અનુષ્ટુપ.)

અશ્રુવર્ષાથકી દીસે જગન્મહાલમુખડું,
 ૨૦ અવશયાયજ્જલે છાંટયા પુરુહરીકસમું રૂડું. ૨૫.
 કુ.—અરે ભાઈ !

(શિલ્પરિણી.)

વિના સીતાદેવી શું શું ન દુખ વેઠે રઘુપતિ ?
 પ્રિયાનાશો સહજે જગત વગડો રે' બધું ખની;
 ૨૫ પ્રીતિ એવી ઊંડી, વિરહ પણ આરા વણુ રહ્યો !
 પુછે છે શું એમાં નવ તું જ્યમ રામાયણ ભણ્યો ! ૨૬.
 રા.—(મનમાં) અરે રે ! આ ખે છોકરાંની વાત તો કંઈ પરવા
 વિનાની છે, ત્યારે હવે પુછવાનું શું પ્રયોજન રહ્યું ! રે ખળી

૫ રહુલા હૃદય ! તું એકાએક આ શા વિકારમાં ઘેરાઈ ગયું !
આમ મારા હૃદયનું દુઃખ દેખાઈ આવવાથી આ છોકરાં
મારા ઉપર દયા લાવે છે ! હશે, હોય ! લાવ હવે એ વાત
ઉડાવી દેજો. (જાહેર) ખાલકો ! રામાયણ એતો ભગ-
વાન્ વાલ્મીકિની વાણી છે અને આદિત્યવંશનું વર્ણન છે
એમ સંભળાય છે. તેમાંનું થોડુંક સાંભળવાનું મને ખડું
મન છે.

કુ.—એ આખો ઇતિહાસ અમે ભણી ગયા છીએ; હાલ તો
ખાલચરિતના છેલા અધ્યાયના આ બે શ્લોક મને યાદ છે.

૧૦ રા.—ખોલ જોઈએ.

કુ.— પ્રકૃત્યૈવપ્રિયાસીતારામસ્યાસીન્મહાત્મનઃ ।
પ્રિયભાવઃસતુતયાસ્વગુણૈરેવવર્ધિતઃ ॥
ધૈવરામઃસાતાયાઃપ્રાણેભ્યોઽવિપ્રિયાઽભવત્ ।
હૃદયંત્વેવજ્ઞાનાતિપ્રીતિયોગંપરસ્પરં* ॥

૧૫ રા.—અરે ! હૈયાના હીરમાં કળીજતો આ ધા ધણો કારી છે !
હા દેવિ ! તે દિવસે એમ હતું !

અહો ! સસારનાં સર્વ વૃત્તાન્તો દશા ફરી જવાથી થતા
શોકને સમયેજ પરિપક્વ થઈને કડવાં ઝેર જેવાં ખની જઈ
અતિશય મે છે.

૨૦

દ.)

ટળવળે, પ્રાણ હવે શું વિચાર ! ધ્રુવ૦
જ્યાં તે પ્રેમ ઉમળકે વાંધી,
આનંદપ્રીતિધાર !—ટળવળે૦ ૨૯.

*

(અનુષ્ટુપ્.)

૨૫

પ્રકૃતિથી હતાં બહાલાં સીતા રામ મહાત્મને,
પ્રિયભાવ ગયો વાળી સીતાના સ્વયણોવડે; ૨૭.
તેમ રામે સીતાજીને હતા આલુચકી પ્રિય,
ચિત્તમાત્રજ એ જાણે પ્રીતિયોગ પરસ્પર. ૧૮.

ડ્યાં અન્યોન્યનું મન સમજ ને,
 ખોલ ઝિલ્યા શત વાર !—ટળવળે ૦ ૪૦.
 ગહન પ્રીતિકૌતુકરસ ઊંડા,
 ખુટી ગયો ભંડાર !—ટળવળે ૦ ૩૧.
 સુખ દુઃખમાં પણ એકનું એકજ, ૫
 ડ્યાં તે હૃદય આ વાર !—ટળવળે ૦ ૩૨.
 એમ ગયું સવળું અવળું થઈ,
 પાપી ! તને શી વાર ?—ટળવળે ૦ ૩૩.

અરેરે !

(ગીતિ.)

પ્રિયા તણા ગુણ અગણિત મન સાંભરત! સહજજ ઉભરાવે, ૧૦
 તેથી ન જે હૃંરવાયે, તેજ કાલનું સ્મરણ કરાવ્યું મને ! ૩૪,

શિખરિણી.

તદા ધીમે ધીમે વધી ધન થતાં કાળ વધતાં,
 કુરંગ્ગાક્ષીકેરાં સ્તનયુગ જરા હેપડી રહ્યાં,
 યુવાસેહાકૂતે મદન ધન તે કાલ ઉછળે, ૧૫
 વસે ચિત્તે ઊંડો શરોર પર તો મુગ્ધજ રમે. ૩૫.

કુ.—મન્દાકિની અને ચિત્રકૂટ વનના વિહાર વેળે સીતાદેવી
 પ્રતિ રઘુપતિએ કહેલો આ એક શ્લોક છે:—

ત્વદર્શ્યમિવવિન્યસ્તઃશિલાપટ્ટોડયમગ્રતઃ ।

યસ્યાયમભિતઃપુષ્પૈઃપ્રવૃષ્ટદ્વકેસરઃ ॥ ૨૦

રા.—(નીચું જોઈ જરાક હસતા અને પ્રેમની કંઠણથી ભર્યા.)
 છાકરાં અકલ વિનાનાંજ હોય, તેમાં વળી વગડામાં રેહેના-
 રાંનું તો કેહેવુંજ શું ! હા દેવિ ! તે પ્રસંગના નાનાવિધ
 વિલાસના સાક્ષી તે પ્રદેશો તને સાંભરે છે ? અરે રે !

*

(અનુષ્ટુપ.)

૨૫

તુજ મોટે શકે ઢાળી આ શિલા પ્રયત્નયત્રી,
 જે પુડે બહુલે જાણે વૃષા પુષ્પ તણી કરી.

૩૬.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

- ટાહું સ્વેદ જલેથી, મન્દ ઢળતા મન્દાકિની વાયુથી
 ઉડેલા અલકે છવાઈ શશિશી જેની લલાટશ્રુતિ,
 જેના ગાલ કલંક કુંકુમવિના છે ઉજળા, કર્ણ છે
 ૫ આભાણા વિણ રમ્ય સુંદર, રહું તે મુખરૂં સાંભરે. ૩૭.
 (અટકી ગયા હોય એમ ઉભા રહીને કઢણાથી) અહો !

(શિખરિણી)

- ખહું ધાર્યાથી જે રૂપ ધરી રહું આગળ તરી,
 પ્રવાસેએ મૂર્તિ પ્રિયજનતણી શોક હરતી !
 ૧૦ શમ્યો એ વિચાર, પ્રકટ જગ વેરાન ઉધડ્યું,
 કુક્ષાન્ને પુંજે હૃદય પડ્યું રંધાય પછી શું ! ૩૮.

નેપથ્યમાં

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

- કૈાશલ્યા વળી વાલ્મીકિ જનક ને આવે વશિષ્ઠે મળી,
 ૧૫ સાથે લેઈ અકન્ધતી, કલહ સૌ આ ખાલનો સાંભળી;
 ભીતીપૂર્ણ, જરાથી અંગ લયડે દૂરાશ્રમેથી ખધાં,
 મોહાં ચિત્ત ત્વરા કરે પણ થયાં, થાકે જરાઈ ગયાં. ૩૯.
 રા.—શું પૂજ્ય અકન્ધતી અને વશિષ્ઠ, તથા માતૃત્રી અને
 જનક ખધાં આહીયાંજ છે ! અરે રે ! હવે એમને કેમ મોહું
 ૨૦ ખતાવારો ! (કઢણાથી જોતા) અહ હ ! જનક તાત પણ
 આમજ આવે છે ! મારા અભાગિયાના ઉપર આજે વજ
 તુટી પડ્યું !

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

- સંબંધ સ્પૃહણીય જાણી પ્રીતિથી દીધો વશિષ્ઠે કરી,
 ૨૫ મોટી ખાલવિવાહઉત્સવ સમે મેં તાતમૈત્રી દીધી,
 તે આજે અતિ ઘોર કષ્ટ નિપજ્યે આવા પિતામિત્રને,
 ભાગી ફાટું મહસ્ત્રધા ન કયમ ? વા, શું શમથી નાખને ? ૪૦.

(નેપથ્યમાં.)

હાય હાયરે !

(વસંતતિલકા.)

છે કાન્તિ માત્ર અનુભાવ વિષે રહેલી,
 એવા નિહાળી સહસા રઘુનાય આજ,
 રહેલે થઈ જનકને વળી તર્ત મૂછે,
 શોકે બળી તદનુ મૂર્છિત થાય માતા.

૫

૪૧.

રા.—હા તાત ! હા માતા ! હા જનક !

(ગીતિ.)

જનક અને રઘુકુલના ગોત્રતાણું જે મંગલમય ઠામ. ૧૦
 તેણું ન કડેણા એવા પાપી મુજપર વૃથા દયા નામ. ૪૨.
 લાવ એમને મળું. (ઉભા થાય છે.)

કુ. લ.—તાત ! આમ ચાલો, આમ.

(કડેણાથી વ્યાકુલ થઈ પરિક્રમણ કરીને સર્વે જાય છે.)

इति कुमारप्रत्यभिज्ञोनाम षष्ठोऽङ्कः समाप्तः

૧૫

॥ સપ્તમોઽઢ્ઢઃ ॥

(લક્ષ્મણ પ્રવેશ કરે છે.)

લક્ષ્મણ—આજ ભગવાન્ વાલ્મીકિએ પ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય તથા
 પુરવાસિ અને ગ્રામ્ય જનો સમેત સર્વ પ્રજાને અમારા સુધાં
 ૫ નોતરી છે; વળી સુર અસુર તથા પશિવર્ગ અને નાગલોકના
 અધિપતિના મંડલ સમેત સર્વ સ્થાવર જંગમ ભૂતમાત્રને
 પણ પોતાના પ્રભાવથી આણી ખેસાયા છે. મને આર્ય
 આજ્ઞા કરી છે કે, વત્સ લક્ષ્મણ! પોતાના રચેલા પ્રખંધનો
 અપસરાઓ પ્રયોગ કરનાર છે તે જોવા માટે ભગવાન્ વા-
 ૧૦ લ્મીકિએ આપણને નોતર્યા છે, તેથી ભાગીરથીના તીર
 ઉપર મનોરમણીય સ્થલ શોધી કાઢીને ત્યાં સમાજ મેળવ.
 એ આજ્ઞા પ્રમાણે મેં પણ મર્ત્ય, અમર, તથા બીજાં ભૂત-
 માત્ર સર્વને યથાયોગ્ય સ્થાને ખેસાયા છે. હવે આ,

(અનુષ્ઠુપ.)

૧૫ રાજ્યાશ્રમ વિષે રે'તા તોયે કષ્ટ મુનિવ્રતી,
 એવા આર્ય અહીં આવે માન વાલ્મીકિનું ગણી. ૧.

(પછી રામ પ્રવેશ કરે છે.)

રા.—વત્સ લક્ષ્મણ! સર્વે રંગપ્રેક્ષકો પધાર્યા છે ?

લ.—હા.

૨૦ રા.—આ કુશ અને હવ ખે કુમારને પુત્ર અન્દ્રકેતુને ખેસાડે
 તેજ સ્થાને ખેસાડજે.

લ.—મહારાજનો સ્નેહ જોઈને પ્રથમથીજ તેમ કરેલું છે. આ
 આપને સાં રાજસન મુકેલું છે તે ઉપર આર્ય ! બિરાહ્યે.

રા.—(ખેસે છે.)

૨૫ લ.—રે ! ચલાવો.

(મૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.)

સૂત્ર.—સ્ત્રાર્યને પ્રકાશ કરનારા ભગવાન્ વાત્મીકિં સર્વ સ્થાવર જંગમ જગત્ને આપ્યા કરે છે કે આ અમે અતિ પાવન કરનાર, અને કુતુહા તથા અદ્ભુત રસે ભરેલું કાંઈક અમારાં આર્ષ ચક્ષુથી જો-
ધને જોડી કાઢ્યું છે; તેના તરફ માનની નજરથી સર્વે લક્ષ આપો. ૫

રા.—કેહું જોઈએ કે મહર્ષિઓને તો વસ્તુતત્ત્વનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન હોય છે, તેથી તેમની અમૃત જેવી સત્ત્વગુણમય ખોધશક્તિ કદાપિ પણ અન્યથા હોય નહિ એટલે તે ઉપર શંકા થા-
યજ નહિ.

(નેપથ્યમાં.)

૧૦

હા આર્ષપુત્ર! હા કુમાર લક્ષ્મણ! હું કમંકુડી એકલી અને અશ-
રણુ આ અરણ્યમાં પ્રસવવેદનાથી પીડાઈ છું! હાય! હાય! મારી
આગળ પાછળ આ મુઆં વાઘ વર વીંટાઈ વળ્યાં! શું કરું! મારા
ખળ્યા ઝળ્યા જીવને લેધને ભાગીરથીમાં પડવું નાંખું.

લક્ષ્મણ—(મનમાં) રે! આ તો કાંઈક બીજુંજ જણાય છે! ૧૫

સૂત્ર.— (અનુષ્ટુપ.)

વિશ્વંભરાત્મજ દેવી રાજ્યે તઁ મ્હાવને,
તેથી પ્રસવકાલે તે ગંગાદેવી વિષે પડે.

૧.

(ભય છે.)

રા.—રે દેવિ! દેવિ! લક્ષ્મણ! જો, જો. સંભાળ. ૨૦

લ.—આર્ય! આ તો નાટક છે.

રા.—હા દેવિ! દુણ્ડુકારણ્યવાસપ્રિયસખિ! રામને લીધે આ
તારી દુર્દશા!

લ.—આર્ય! પ્રપન્ધની ચતુરાઈ તો જુઓ.

રા.—હું વજ જેવો તૈયારજ છું. ૨૫

(પછી ઝાળામાં એકેક બાલક લેધને ભગવતી પૃથ્વી
અને ભાગીરથી સ્ત્રીતાને લેધને પ્રવેશ કરે છે.)

રા.—વત્સ લક્ષ્મણ! કેઈ વાર ન દીઠેલા એવા અંધારામાં હું
અકસ્માત્ આંધળો ભીંત ખની રહ્યો છું, તેથી મને ગ્રાલીલે.

દેવીઓ—

(અનુષ્ટુપ.)

શાન્ત થા રે તું કલ્યાણિ ! વૈદેહિ ભાગ્યશાલિ ! તે

રઘુવંશધુરંધારી સુત ખે જલમાં જણ્યા.

૨.

સીતા—(શુદ્ધિમાં આવતી) આહો ખે બાલકોનો પ્રસવ થયો! હા આ-
૫ ર્યપુત્ર ! (મૂછાં પામે છે.)

જ.—(પગે પડીને) આર્ય ! ઈશ્વરની કૃપાથી રઘુવંશનું કલ્યાણ
થયું. (નિહાળતાં) હા ! ઉપરાઉપરી ખરતાં આંસુથી વ્યા-
કુળ થઈને શું આર્ય મૂછામાં પડી ગયા છે ! (વા નાખે છે.)

પૃથ્વી—વત્સે ! ધીમી પડ, ધીરજ ધર.

૧૦ સી.—(શુદ્ધિમાં આવીને) ભગવતિ ! તમે તથા આ કોણ છો ?

પૃથ્વી—આ તારાં સાસરાનાં દેવી ભાગીરથી.

સી.—ભગવતિ ! તમને નમસ્કાર કરું છું.

ભાગીરથી—તારાં સહર્મથી સંમિત થયેલી કલ્યાણસમ્પત્તિ તને પ્રાપ્ત
થાઓ.

૧૫ જક્ષ્મણ—અમારા ઉપર અનુગ્રહ થયો.

ભાગી.—આ તારાં માતા વસુંધરા.

સી.—હા માડિ ! તે મને આ વેળે જોઈ !

પૃથ્વી—આવ ખેટા ! આવ પુત્રિ !

(સીતાને આલિંગન દેતાં મૂછાં પામે છે.)

૨૦ જક્ષ્મણ—(હર્ષથી) સહ્યાગ્યે પૃથ્વી અને ભાગીરથી આર્યાની
સહાયે આવ્યાં છે !

રા.—(જેઈને) આ તો કાળજી કાપી નાંખે એવું જણાય છે !

૨૫ ભાગી.—વિશ્વંભરા પણ સુત્રાય છે ત્યારે અપત્યસ્નેહજ મોટા કહેવો
જોઈએ; અથવા કોઈ પણ ચેતનવાળાં પ્રાણીએ છુટી ન શકાય
એવો મોહમાયાની ગાંઠથી ધીંગો થયેલો, અંતઃકરણમાં રહેલો એ
સંસારતંતુ સર્વને સાધારણજ છે. વત્સે વૈદેહિ ! દેવિ વિશ્વંભરા !
હો, ધીમાં પડો.

પૃથ્વી—(શુદ્ધિમાં આવતાં) સીતા જેવી પુત્રીને જણીને ધીમી તે જ્યાં
પડું ! એકતો,

(ઈંદ્રવજ્રા.)

લાંબો થયો રાક્ષસધેર વાસાં ને આ બીજો દુઃસહ કરૂં ભાગા !
માર્ગી.—તૈયાર દેવા ફલ હોય દેવ, તો દ્વાર તેનાં ન કરાય બંધ. ૩.

પૃથ્વી—ભાગીરથીના જેવુંજ ખોલ્યાં! અથવા રામબદ્રને તો આટલું
કેહવુંજ જોઈએ કે એ ખાલકે,

૫

(મીતી.)

ખાલાપણમાં જાણ્યો હસ્ત ગણ્યો નવ લગાર તે મનથી,
કે, હું, અખિ, જનક, વા, ગર્ભદુઃખ નવ, સૌતા ન વન બટકી! ૪.

સી.—હાય હાય ! મને આર્યપુત્ર સંભારી આપ્યા !

પૃથ્વી—બેશ બેશ, જોયા તારા આર્યપુત્ર!

૧૦

સી.—(લજવાતી અને રોતી) હાજ તો, તમે કહો તે ખરું.

રા.—હે પૃથ્વીમાતા ! આ રહ્યો હું મને ફરીથી જુઓ.

માર્ગી.—બગવતિ વસુન્ધરે! ક્ષમા કરો, તમેતો બધા સંસારનું શરીર
છો, ત્યારે નજાણતાં હો એમ જમાઇના ઉપર અકળામ્મો છો શું!

(મંદાકાન્તા.)

૧૫

સોકે વાધ્યો અપયશ; કરી વનિહનાથી વિશુદ્ધિ
લંકાદ્વીપે, યમકર્શે અહીં તે જનો લે સ્વીકારી ?
ધક્ષાદ્રુનું કુલધન ઈર્ષ્ય જે પ્રજા રંજવાનું,
જાણો માડિ! ગહન બહુ તે, ત્યાં કરે ખાલ એ શું? ૫.

જ.—દેવતાઓથી કોઈનાં અંતઃકરણ ઢાંક્યાં રેહેતાં નથી વિશેષે ૨૦
કરીને ગંગાદેવીથી, તેથી હું દેવિ ! તમને આ નમસ્કાર
કરું છું.

રા.—હે માતા ! ભાગીરથીના વંશ ઉપરતો તમારી મૂલથીજ
કૃપા છે.

પૃથ્વી—હું નિત્યે તમારા ઉપર પ્રસન્નજ છું, પણ મારી લાડકડીનું દુઃખ ૨૫
મારાથી જોઈ શકાતું નથી. રામબદ્રને એના ઉપર કેવો પ્રેમ હશે
તે તો હું જાણતી નથી, કેમ કે,

(गीति.)

દેવચોગથકુંડી પુત્રી તહું મમ, મનમાં પંડાય બહુ પોતે,

લૌકિક ધીરજ ધરીને, પ્રજાપુણ્યપર તથાપિ પણ જીવે !

1

રા.—પોતાનાં છોકરાંઉપર માખ્યાપને વિશેષ દયા આવેજ.

૫ સી.—(રોતી, નમન કરીને) માતા! મને તમારામાં સમાવી દા.

રા.—આથી શું પીણું ખાલે !

ભાગી.—અમા કરે તને, વાલુ સમાયે હજાર વર્ષ સુધી જીવતી રહે.

પૃથ્વી—પુત્રિ ! તારે તારા પુત્રની સંભાળ લેવાની છે.

સી.—હું અનાથ એમને શું કરું ?

૧૦ રા.—અરે હૃદય ! વજ્રમયજ છે.

ભાગી.—તારે નાથ છતાં તું અનાથ ક્યાંથી થઈ ?

સી.—હું કર્મકુટી કેવી એક સનાથ છું તે તો જાણાય ત્યારે !

देवीओ— (अनष्टप.)

જગન્મંગલ આત્માને હલકો કયમ તું ગણે !

૧૫ વધે છે જે તણા સંગે અમારીએ પવિત્રતા.

2.

જ. — આર્ય ! સાંભળો.

તા.—લોકોને સંભળાવ.

(નેપથ્યમાં ગડબડાટ થાય છે.)

રા.—કાંઈક અર્જુન ચમત્કાર છે !

૨૦ સી.—અહા ! આપું અંતરીક્ષ સુખગવા ક્યમ લાગ્યું !

देवीभो—सुमन्त्रपुः,

(गीति.)

ક્રશાશ્વ, કૈાશિક, ત્યાંથી રામ, એમ જ તણા ગુરૂકમ છે,

જાનકાજી મહ શસ્ત્રો તેનાં તે ફરી પ્રકટ અહીં થાય.

4.

૨૫ (નેપથ્યમાં.)

(अनुष्टुप.)

નમા દવિ સીતે । તારા પુત્ર પુઠે ધ્યાં અમ,

મિત્ર જોતાં કહેણું છે દયે ને રધુનદને.

4.

સી.—અહો સહભાગ્યે આ તો અચ્ચદેવ ઋણકી રહ્યા છે!

જ.—આર્યે કહ્યું હતું ખરું કે એ હવે સર્વથા તારી સન્તતિની
સેવામાં રહેશે.

દેવીઓ— (ગીતિ.)

નમોઽમિ પરમાત્માને શાધવકર દિપ્તિ રહ્યાં પવિત્ર તમા,

ધ્યાન ધર્મે ઋટ ધાન્યો બાલક બેને, તમારું ભદ્ર થવો. ૧૦.

૫

રા.— (ગીતિ.)

પ્રમોદ વિસ્મયનાથી મિશ્ર કંઠશુરસર્ગર્ભે રહ્યાં ઉછળી,

દશા ખની કરી મારી તેથકી તે નવ શકું લગાર કળી. ૨.

દેવીઓ—વત્સે! હવે તારા હૈયાનો શોક દૂર કર. તારા બે પુત્રો રામ- ૧૦
ભદ્રના નેવાજ થયેલા છે.

સી.—ભગવતિ! ઐમને ક્ષત્રિયોચિત સંસ્કાર કોણ આપશે?

રા.— (ગીતિ.)

શશિષ્ઠ શુક પરિરસિત રઘુકુલકેરી વૃદ્ધિકરી તેને,

હાય! હવે સીતાને સંસ્કર્તા નિજ પુત્રતણો ન જડે! ૩. ૧૫

મા.—પુત્રિ! તેની શીકર કરીશ મા. આ બે બાલકોને ધાવણુ મુકાવ્યા
પછી ભગવાન્ વાલ્મીકિને સોંપી આવીશ, તે ઐમના ક્ષત્રિયોચિત
સર્વ સંસ્કાર કરશે.

(અનુષ્ટુપ.)

અંગિરા ને શશિષ્ઠાદિ, તેવા છે કષિ વાલ્મીકિ,

જનકા ને રઘુઝ્માનાં કુલના શુક મૂલથી.

૨૦

૧૧.

રા.—ભગવતીએ ઠીક વિચાર કર્યો.

જ.—આર્ય! ખરેખાત જેમ જેમ વધારે સાંભળતો જાઉં છું
તેમ તેમ કુશ અને હાવજ મનમાં રમી રહેતા જાય છે.

(અનુષ્ટુપ.)

જન્મથી સિદ્ધ છે અસ્રો, વીર એ વાલ્મીકિ થકી

પામ્યા છે શુદ્ધ સંસ્કાર, વય છે વળી બારની.

૨૫

૪.

રાં.—વત્સ! એજ વિચારમાં મારું મન પણ ઘોળાયાં જાય છે,
તથાપિ કાંઈ સુજ પડતી નથી.

પૃથ્વી—આલ પુત્રિ! સ્નાતલને પાવન કર.

રાં.—હા પ્રિયે! ક્યાંની ક્યાં ગઈ!

૫ સી.—માતા! મને તમારામાં સમાવી દો, હું આવી અવતાર કાઢી
શકનારી નથી.

રા.—જેઈએ પૃથ્વી શું કેહે છે ?

પૃથ્વી—વત્સે! ધાવણ મુકતા મુધી તો આ પુત્રોની સંભાળ રાખ
એવી મારી આમા છે, પછી તારી મરજીપ્રમાણે કરીશ.

૧૦ ગંગા—હા, એમજ.

(પછી, ગંગા, પૃથ્વી અને સીતા જાય છે.)

રા.—શું વૈદેહિ સમાઈજ ગઈ! હા દેવિ દુણ્ડકારણ્યવાસપ્રિય-
સખિ! દેવતાતુલ્ય ચરિત્રવાળી! લોકાન્તરમાંજ જઈ વસી ?
(મૂઠ્ઠા પાતે છે.)

૧૫ લ.—ભગવન્ વાલ્મીકે! ધાઓ, ધાઓ! આ તે તમારો
કાવ્યાર્થ કેવો ?

(નેપથ્યમાં.)

હવે રંગભૂમિનો પ્રયોગ બંધ કરો! રે રે સ્થાવર જંગમ જૂતમાત્ર
અમૃત મર્ત્યજનો! ભગવાન્ વાલ્મીકિની આમાથી યત્ન આશ્ચર્ય જુઓ.

૨૦ લ.—(જોતો.) (ગીતી.)

મથન કર્યા થકી ઉછળે ત્યમ જલ ભાગીરથીનું ઉભરાય!
દેવ ઋષિગણનાથી અંતરીક્ષ ખંધું છવાઈ આ જાય! ૫
પવિત્ર ગંગા પૃથિવી લેઈ દેવતા ઉભય નિજસાથે,
અર્કુત! જલ થકી નિકળે આર્યા દેવી સીતા ઉપર આજે! ૬.

૨૫ (કૂરી નેપથ્યમાં.)

(અનુષ્ટુપ.)

અરેન્ધતિ! જગદ્ધે! ગંગા પૃથ્વી અમે છીએ;
વર્મશીલ વધૂ સીતા તમને સોંપીએ અમે.

૧૨.

જ.—આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! આર્ય! જુઓ જુઓ! (જોઈને) હા!
અદાપિ પણ આર્યને મૂઠા વળી નથી!

(પછી અકન્ધતી અને સીતા પ્રવેશ કરે છે.)

અર.— (ગીતિ.)

ચાલ ચાલ ઝટ ઝહેલી, તજ તુજ મન થકી તમામ લજ્જાને, ૫

હંવાડ વત્સ તું મારો, ફેરવો કર અતિ મિઠો શરીર એને. ૬.

સી.—(ગાભરી ગાભરી પાસે જઈ રામનાઉપર હાથ ફેરવતી)
આર્યપુત્ર! ઉઠો.

રા.—(શુદ્ધિમાં આવીને, આનન્દથી) અહો આ શું!! (જોઈને,
હર્ષ અને આશ્ચર્યથી) અહો દેવી અકન્ધતી, તથા અપ્ય- ૧૦
શૃંગ અને શાન્તા સહવર્તમાન સર્વે ગુરુજનો ક્યાંથી!

અર.—વત્સ! આ પ્રસન્ન થયેલાં ભગવતી ભગીરથગૃહદેવતા
ગંગા.

મા.—જગત્પતે રામભદ્ર! હે માતા! સીતાને પુત્રી અકન્ધતી
જેવી ગણીને એનું કલ્યાણ કરવામાં સર્વદા તત્પર રહેજો, ૧૫
એમ ચિત્તદર્શન સમયે તેં મારાપ્રતિ કહેલું તે વિચારી જો.
આ એ ત્રણમાંથી હું મુક્ત થઈ.

અર.—આ તમારાં સાસુ ભગવતી વસુન્ધરા.

પૃથ્વી.—પુત્રીનો ત્યાગ કરતી વખતે આયુષ્માને કહેલું હતું કે
ભગવતિ વસુન્ધરે! શ્વાધ્ય દુહિતા જાનકીની સંભાળ ૨૦
રાખજો, તે હવે મેં તમારું વચન રાખ્યું.

રા.—અહો! મારા જેવા મહા અપરાધ કરનારા ઉપરપણુ
તમે ખત્રે દેવતા દયા લાવ્યાં! (પ્રણામ કરે છે.)

અર.—રે રે પૌરમહાજનો! આ સૂર્યકુળની વધૂ દેવયજ્ઞનસંભવા
સીતાદેવી ભગવતી જાનહવી અને વસુન્ધરાએ પ્રસ્તુત ૨૫
પ્રભાવપૂર્વક મને અકન્ધતીને સોંપી છે, વળી એની પવિત્ર-
તાનો નિર્ણય ભગવાન વૈશ્વાનરે પણ આગળ કરેલો છે;
પ્રહ્લાદિસર્વ દેવો એની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે, ત્યારે એનો

અમે આજ અંગીકાર કરીએ છીએ તે વિષે તમારો શો અભિપ્રાય છે ?

૫ જ.—આ પ્રમાણે આર્યા અકન્ધતીએ જરા ખખડાવેલી સર્વ પ્રજા સહિત બધું ભૂતગ્રામ આર્યાને નમન કરી રહ્યું છે, અને દેવતા તથા સપ્તર્ષિઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહ્યા છે.

ખ.—જગત્પતે રામભદ્ર !

(ગીતિ.)

સૂર્વાર્ણ-મય મૂર્તિની પુણ્યપ્રકૃતિ ધર્મચારિણી પ્રિયા,
યથાધર્મ ગૃહિ તેને, યજ્ઞવિષે તુજ સાથ રાખ તું હવાં. ૭.

૧૦ સી.—(મનમાં) સીતાનું દુઃખ વિસરાવવાનું તો આર્યપુત્રને શિખવવું પડે તેમ નથી.

રા.—જેવી ભગવતીની આજ્ઞા.

જ.—હવે મને ટાઢક વળી.

સી.—મારા જીવમાં ફરી જીવ આવ્યો.

૧૫ જ.—આર્યે ! આ લાજવિનાનો લક્ષ્મણ પ્રણામ કરે છે.

સી.—વત્સ ! એવોજ તું ચિરંજીવ.

ખ.—ભગવન્ વાલ્મીકે ! સીતાની કુખમાં પાકેલાં રામભદ્રનાં પેલાં કુશ અને હવ રત્ન લાવો. (વાલ્મીકિ જાય છે.)

રા. લક્ષ્મ.—પ્રભુકૃપાએ પેલું એમજ જણાય છે !

૨૦ સી.—(રડતી સાભિપ્રાય) મારા પુત્ર ક્યાં છે !

(પછી વાલ્મીક અને કુશ, હવ પ્રવેશ કરે છે.)

વા.—વત્સ કુશહવ ! આ તમારા પિતા રઘુપતિ, આ તમારા નાના કાકા લક્ષ્મણ, આ તમારા માતૃશ્રી સીતા, અને આ તમારા માતામહુ રાજર્ષિ જનક.

૨૫ સી.—(હર્ષ અને કંઠણથી આશ્ચર્યપૂર્વક જોતી) શું તાતપણ અહીંજ છે !

કુ. હવ.—હા પિતા ! હા માતા ! રે માતામહુ !

રા.—(હર્ષથી ભેટતાં) અરે પુત્રો ! મારાં પુરાં પુણ્યે તમે પ્રાપ્ત થયા છો !

સી.—આવ ખેટા કુશ! આવ પા લવ! આમ આવો. આ તમારી નવે અવતાર આવેલી જનેતાને ખુબ ભેટી પડો.

કુ. લવ.—(તેમ કરતા) અમારૂં ધન્ય ભાગ્ય!

સી.—ભગવન્ ! પ્રણામ કરું છું.

વાલ્મીકિ.—આ તારૂં સૌભાગ્ય ચિરકાલ રહો.

સી.—આહો પિતાજી, કુલગુરુ, આર્યા, ભર્તાસહિત ખેલેન શાન્તા તથા લક્ષ્મણસહિત સુમત્ર આર્યપુત્રના ચરણારવિંદ, ને વળી કુશ અને લવ, એ બંધાને જોઈને મારો આનંદ ઉભરાઈ જાય છે !

(નેપથ્યમાં કોલાહલ થાય છે.)

વાલ્મી.—(ઉઠીને જોતા) લવણનો સંહાર કરનાર મધુરેશ્વર પધારે છે.

લ.—ઉપરાઉપરી આનંદજ થતો ચાલે છે !

રા.—આ સર્વ નજરે દેખતાં છતાં પણ મારૂં મન માનતું નથી, અથવા અભ્યુદયનો એ સ્વભાવજ છે.

વાલ્મી.—રામભદ્ર ! આ ઉપરાંત ખીલું શું પ્રિય કરું તે કહો.

રા.—આથી પ્રિય તે શું હોય? તથાપિ આટલું થાયો,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

ઠાળો પાપ, સુવૃદ્ધિ શ્રેયની કરો, આ તે કથા રામની,
મંગલ્યા, સુમનોહરા, જગતની માતાશી, ગંગાસમી,
ભાળો માનથી પહોંતો, અભિનયે જે આ દીસે દીપતી,
શબ્દપ્રભાવિભાણ પૂર્વકવિની પુદ્ગિભરી ભારતી.

॥ इति सम्मेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ॥



॥ इति श्रीकृष्णकुलदीपकभवभूतिविरचितं उत्तररायचरितं
नाटकं समाप्तम् ॥

ટિપ્પણ.

૧. ૨. માલતી માધવ પા. ૧. જુઓ.

૧. ૪—૭. વાદ્મીકિઆદિકવિ કેહેવાય છે; મોટેજ પૂર્વકાલે એટલે ધણા જુના વખતમાં થયેલા પૂર્વયુગ ગણાય છે; જુઓ પા. ૨૫. વ્યાસ પણ અદારે પુરાણના કર્તા તથા બ્રહ્મસૂત્રના રચનાર પૂર્વયુગ ગણાય છે. એવા પૂર્વ કવિજનોને નમન કરીને ભવજૂતિ પોતાની વાણીમાં રસિકતા, વિશદત્વાદિક માગી લે છે, તેમજ વાદ્મીકિ રામાયણના પ્રથમ રચનાર છે, અને ભવજૂતિ પણ રામનીજ ઉત્તર કથાનું વર્ણન આદરે છે, મોટે તેમની આશિષ્ યાચે છે. સરસ્વતિને બ્રહ્મનો અંશ, કહેલી છે તે વિષે વિષ્ણુપુરાણમાં પણ એવીજ કથા છે, જેમાં શબ્દને વિષ્ણુનું ૩૫ ગણ્ય છે. કાવ્યાલાપાશ્રયેકેચિદ્વ્રતિકાન્ય-
 ચિલાનિચ । શબ્દમૂર્તિધરસ્યેતદ્વર્ણવિષ્ણોર્મહાત્મનઃ ॥ મીમાંસક વિચાર પ્રમાણે શબ્દ, નિત્ય છે, તેથી શબ્દની અધિષ્ઠાતા સરસ્વતીને પણ નિત્ય માનીને તેને બ્રહ્મ૩૫, નિત્ય, પૂર્ણ, આનંદ સ્વ૩૫ માનેલી છે, ને એક કવિ પોતાની પ્રતિભાવાચક શબ્દાધિષ્ઠાત્રી ભારતીને એવી માનેજ.

૧. ૧૧. ૫૬ વાક્ય પ્રમાણ.—વિભક્ત્યંત શબ્દ કે સમાસ તે ૫૬, એવાંને ક્રિયાસહવર્તમાન સંપૂર્ણ સંબંધ તે વાક્ય, એ બધાંના સાધુત્વને જાણાવનાર શાસ્ત્ર પ્રમાણશાસ્ત્ર, તેના તત્વને સારી રીતે જાણનાર, અર્થાત્ વ્યાકરણ, સાહિત્ય, ન્યાય, મીમાંસાદિકમાં નિપુણ.

૧. ૧૪—૧૭. દ્વિજવર—શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ. સરસ્વતી ભવજૂતિની પુત્રે કૃત્તી કરતી હતી, એમ કહીને ભવજૂતિ પોતાની સ્તુતિ કરે છે પણ એના જેવા મહાન્ કવિની એ આત્મસ્તુતિ યથાર્થ ઠરવાથી અબાધ છે. માલતી માધવમાં પણ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે,—

છે યત્ન આ નહિ કદી મમ નિન્દકાર્યે,
 તેઓ બધા કંઈ કંઈ મનમાંહિ જાણે;
 છે કે સમાન મમ કે પછી કેાઈ થાશે,
 પૃથ્વી વિશાળ વર્ણી કાળ નિરંત ભાસે.

અરેઅર કવિનું પાકું હાર્દ સમજવાને સમજનાર પોતાની સમાનજ
જોઇએ. પ્રથમ એ પંક્તિમાં અલંકાર પૂર્ણોપમા છે. લક્ષણ જુઓ
મા. મા. પા. ૧૨. નોટ. ૧. વચનયક્રી વચ થયેલી-અબલા, વચ-
નથી-પ્રેમવિનોદ માધુર્યાદિકની સંપત્તિથી-એવી વચ થયેલી કે અ-
બળા થઇને, પોતાનું સ્વાતન્ત્ર્ય અલ ભુલીને, પોતાના કાન્તની
પુકેજ ઢળી જતી રહે, તેમ સરસ્વતી પણ રસપૂર્ણ માધુ વાક્યના બલે
મોહીને ભવભૂતિની વાણી પુકે અબળા થઇ-અર્થાત્ ભવભૂતિની
વાણીમાંથીજ પોતાનું સ્વરૂપ ઉપજાવી લેતી થઇ-હમેશ તાબેજ
રહ્યાં જતી.

૧. ૨૦. ધૂમકેતુ-પૂછડીઓ તારો. જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો એમ અભિપ્રાય છે,
કે જ્યારે જ્યારે પૂછડીઓ તારાનો ઉદય થાય ત્યારે ત્યારે રાજ્યને
તથા પ્રજાને દુઃકાળ, પરરાજ્યાગમ, વગેરે ઉપદ્રવ થાય; એમ રામ-
ચંદ્રની ધૂમકેતુના ઉદયથી રાવણના આપ્તા કુલને ઉપદ્રવ થયો,
છેવટ વિભીષણવિના સર્વનો સંહાર થયો, ધૂમકેતુ દૂર રહે રહે પણ
એટલો ઉત્પાત કરવાને સમર્થ છે, તેની સાથે સરખાવીને રામચંદ્રનાં
દુષ્ટને કંપાવનારાં અતુલ પરાક્રમ અને મહિમા બતાવેલાં છે. રામ-
ચંદ્ર સર્વને શાન્ત સૂર્ય સમાન મુખકર છતાં રાવણ જેવા દુષ્ટના
ધૂમકેતુ છે.

૨. ૭. વશિષ્ઠ-રઘુકુલના ગુરુ; અરુન્ધતી તેમનાં પત્ની.

૨. ૯. રાણીઓ, રામ માતાઓ, એ એ એકજ વિભક્તિમાં છે, સમાનાર્થ
વિભક્તિ છે. (Case in apposition). કૌશલ્યા, કેકેયી, સુ-
મિત્રા વગેરે.

૨. ૧૪. શાન્તા-રામચંદ્રની બેહેન, અને દશરથની પુત્રી. રામાયણમાં
કથા છે કે અંગારાજ લોમવાદ અપુત્ર હતા, તેમણે દશરથરાજા પાસે
શાન્તાપુત્રી માગી લીધી ને પછી ઋષ્યશૃંગ સાથે તેને પરણાવી.

૨. ૨૨. શુદ્ધસ્તોત્ર.—શુદ્ધ એટલે કોઇ રીતે દૂષણવાળો ન હોય એવી
સ્તોત્ર એટલે સ્તુતિની પદ્ધતિ, સ્તુતિનો પ્રકાર, શોધી કાઢો.

૨. ૨૫—૨૮. જગત્ના વ્યવહારમાં દૂષણ શામાં ન આવ્યું? માણસો
જેમાં ને તેમાં દોષ કાઢ્યાંજ જાય છે; પછી વિચારે કે અવિચારે.
તેમાં મુખ્ય કરીને નારીના અને વાણીના-કવિતાના-ગુણની
પરીક્ષા કરતીવેળે તો જે સજ્જન હોય છે તે પણ દુર્ગ્ગનજ બની

જાહે તપાસ કરે છે, કેમકે તેના ગુણનું વિવેચન કરવાને બદલે તેમાં ન હોય તેવા દોષ પણ ઉપજાવી લેઈને ખેળે ખેળે કાંઈ નિન્દા કરાય એવું ઝાણી કાઢે છે. આમ છે ત્યારે શુદ્ધ પદ્ધતિ તે ક્યાંથી મળે ? આ ઉકાણે ભવભૂતિએ પોતાનો ખરો અનુભવ દર્શાવ્યો છે, પણ તેમાં ખુબી એટલી છે કે હવે નાટકમાં જે પાત્ર પ્રવેશ કરનાર છે તેનું યુક્તિથી વાચનારને ભાન કરાવેલું છે. પ્રસંગે કહીએ છીએ કે નાટકની આખ્યા ભરતમુનિએ આમ આપી છે. નાટકંસ્થ્યાત વૃત્તંસ્થ્યાત્ । કોઈ જાણીતી-અતિહાસિક-વાત ઉપર રચાય તે નાટક. એ નાટકાદિક-દૃશ્ય કાચના પાત્રના પ્રવેશ સંબંધે નિયમ એવો છે કે ॥ નાસૂચિતંવિશેત્પાત્રં ॥ સ્થાના કર્યાવગર કોઈ પણ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવવો નહિ. આ નિયમ ભવભૂતિએ મહામહેનતે માલતી માધવમાં વગર ચુકે પાળ્યો છે. આ ઉકાણે ભવભૂતિએ જે સ્વાભાવિક રીતે સીતાની વાતની સ્થાના કરી દીધી છે તે ખરા કવિત્વની ઊંચી નીશાની છે. કાલિદાસના શકુન્તલામાં પણ દુષ્યન્તને મૂત્રધાર પાસે આમ દાખલ કરાવ્યો છે,—

માહ પામ્યું હતું મારું ચિત્ત ગાયન રાગથી,

જેમ દુષ્યન્તરાજનું પેગવાળા મૃગે થકી.

૩. ૧૦. સર્વથા દેવ અને.—એમ કહીને નાટકનો શો પરિણામ આવશે તે સૂચવેલું છે.

ધંક. ૧.

૪. ૮. ગૃહસ્થનો ધર્મ સંકટપૂર્ણ છે. પરણ્યા પછીથી જે અગ્નિ પરણવામાં સાક્ષી હોય તેનેજ સ્થાપી રાખવામાં આવે છે. તેમાં નિત્ય ત્રણ વાર હોમ કરવો પડે છે, ને તેજ અગ્નિથી મુલે બળવું પણ થાય છે. આવો અગ્નિહોત ગૃહણુ કરવાથી ઇચ્છાનુસાર ફરવું હરવું જનકથી બનવું નથી.

૪. ૧૫. રામભદ્ર.—એમ બોલીને શરમાવાનું કારણ એટલુંજ કે રામચન્દ્ર હવે તો રાજ થયા હતા એટલે મહારાજ એમ કહીને બોલાવવા જોઈએ, તેને બદલે પ્રથમના પરિચયને લીધે કંચુકીના મોંમાંથી રામ-

ભદ્ર (આપણામાં જેમ ટુંકારીને બોલાવવાનો રીવાજ છે, રામનારા-યણને રામા કહીએ છીએ, તેવા ભદ્ર પ્રત્યય પરિત્યજ અને પ્રીતિ-વાચક છે) એમ નીકળી ગયું.

૪. ૧૭. ઉપચાર=પહારનો વિનય (formality.)

૪. ૨૭. સોમપીટી=સોમપાન કર્યું છે જેણે એવા, 'બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં
॥ બ્રહ્મહત્યાપ્રશમનંસોમયાગફલંમુને ॥ 'બ્રહ્મહત્યાના પાપથી પણ
મુક્ત કરનાર સોમયમ કહેલો છે, તે કયો છે જેણે એવા.

૫. ૫—૮. વિશ્વંભરા—પૃથ્વી. (વિશ્વને ધારણ કરનારી.) પ્રજાપતિ=બ્રહ્મા.
(સર્વના પોષણકર્તા વેદપારંગત પ્રજાપતિ.) સીતા પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન
થયાં છે, દેવયજ્ઞન—વેદી—યમજૂમિ—એડતાં તેમાંથી નીકળી આ-
વ્યાં છે એ પ્રસિદ્ધ છે. વશિષ્ઠમુનિ સૂર્યકુલના ગુરૂ છે, અને સ-
વિતા (સૂર્ય) તો મૂલધીજ છે. આ શ્લોકમાં કહેવાની મતલબ
એવી છે કે પૃથ્વી જેવાં તારાં માતા છે, વિદેહરાજ જનકરાજર્ષિ જે
પ્રજાપતિ જેવા તે તારા પિતા છે, ને વળી પ્રખ્યાત સૂર્યગુરૂ અધિ-
ષ્ઠિત કુલની ગું વહુ થઇ, જે કુલના અમે પણ ગુરૂ છીએ, એટલી
એટલી તારામાં સૌભાગ્યસંપત્તિ ભેગી મળી ત્યાં અમે તે શી આ-
શિષ્ આપીએ? જુઓ અંક ૭ પા. ૧૦૮. લી. ૧૪-૧૫.

૫. ૧૨—૧૩. લૌકિક એટલે લોકમાં રહેનારા, સંસારી, જે સાધુ પુરૂષ છે
તેમને તો અર્થનો વિચાર કરીને વાણી બોલવી પડે છે, એટલો તે-
મનો પ્રભાવ આછો; પણ વશિષ્ઠકૃષિ જેવા જે આદ્યકૃષિ જનો છે
તે તો અર્થનો વિચાર કર્યાવિનાજ જે માંમાંથી બોલે છે તેમાંજ
અર્થ ને—વાણીની સફલતાને—પેસવાની ફરજ પડે છે, તેજ પ્રમાણે
થાય છે, એટલી તેમની તપઃસિદ્ધિ વિશેષ. અર્થાત્ આદ્યકૃષિ-
ઓની વાણીમાં વિશ્વક્રમ ફેરવી નાંખવા જેટલી પણ મોટી મત્તા
રહેલી છે તેથી એમણે જે આશિષ્, વીર પુત્રની માતા થજે એવી,
આપી તે મોટે એમનો મોટો અનુગ્રહ—ઉપકાર—થયો.

૫. ૧૫. દોહદ=ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને અભાવા થાય છે ને પછી જે વિવિધ
ઇચ્છાઓ થાય છે તે, અષ્ટાવક્ર સાથે આમ કહાવીને સર્વેએ સીતા
ઉપર પોતાની પ્રીતિ જણાવેલી છે.

૫. ૨૧—૨૨. નભયજંગ પણ આ પ્રમાણે કહીને ખીને રૂપે આશિષ્જ
આપે છે.

૧. ૧—૫. અમે, વશિષ્ઠાદિ ને તારૂં રાજ્ય યથાધર્મ ચલાવરાવી શકીએ તે તો અહીંયાં, જગત્સુંગના યમમાં, રોકાયા છીએ; તું હજી આલક, પ્રજાપાલનના વિકટ કાર્યમાં અનનુભવિ, છે; તેથી એકજ શિક્ષા કહીએ છીએ કે પ્રજાને રંજન કરવા તત્પર રહેજે—એજ મહા ધન છે. આ આમા રામે કેવી સુદૃઢ રીતિથી આપ્પા નાટકમાં પાળી છે એ દાખલો લેવા લાયક છે; સાંભળતાં તરતજ રામ ને વિ-
ચાર દર્શાવી પોતાની તત્પરતા બતાવે છે, તથા સીતા, પોતાના હૃદયના સાર રૂપ સીતાને પણ તજવા કબુલત આપે છે; ને તે સાંભળી સીતાજી રામને રધુવંશના ધુરંધર ગણી અભિનંદન આપે છે એ એ દંપતીની અનુવૃત્તિ, પ્રેમ તથા તકુપરી રામની પ્રજાહિતપર આ-
મર્જિત બહુ ઉત્કૃષ્ટ રીતે સૂચવે છે. છંદ, ઇન્દ્રવંશ અને ઇન્દ્ર-
વજના સંકરરૂપ વિષ્ણુપ્રજાતીય છે.

૧. ૨૧. ૨૪. લક્ષ્મણે કહ્યું કે સીતાને અભિદેવે શુદ્ધ કર્યો ત્યાં સુધી મિત્ર આવેલું છે. કથાપ્રસંગ એવો છે કે રાવણની પાસે રહેલાં સીતાને રામે અંગીકાર કરવાની ના કહી, અને જ્યારે તે અભિમાં પ્રવેશ કરી શુદ્ધ થઈ નીકળ્યાં ત્યારે તેમને સ્વીકાર્યા. લક્ષ્મણનું બોલવું આ વાતને અનુસરીને થયું. પ્રેમમાં લીન થયેલા રામ એ વાતને ગણકારતા નથી અને કહે છે કે એને પવિત્ર કરી શકનાર કોઈ નથી; બહેકે તીર્થની—ગોદાવરી, ગંગા આદિક તીર્થોની—તેમજ અગ્નિની પણ એનાથીજ પવિત્રતા થાય છે. જુઓ અંક ૭ પા. ૧૦૮. લી. ૧૪-૧૫. કાલિદાસે પણ મેઘદૂતના પ્રથમ શ્લોકમાં રામગિરિનાં જ-
લને ॥જનકતનયાસ્નાનપુણ્ય ॥ જનકની પુત્રી—સીતાના—નહાવાથી પવિત્ર થયેલાં ગણ્યાં છે. રામે પ્રથમ શુદ્ધ કરાવેલી, ને હાલ આપું બોલે છે તેનો પરિહાર પા. ૭ માની લીટી ૨—૯ સુધીમાં કર્યો છે.

૭. ૨—૯. અશિવ=અક્ષેપ, અયોગ્ય, અનુચિત; અભિમાં શુદ્ધ થઈને આવે તોજ રાખું એવું. એમ કહેવાનો માત્ર બાહ્યેતુ-લોકને રાજી રાખવાનોજ-જણાવેલો છે; અરેઅરૂં તો તું તેને પાત્ર નહી, તું તો જન્મથીજ પવિત્ર છે. છેલ્લી બે લીટીથી વળી વિશેષ કહે છે કે સુગંધીમાન કુલને તો તે નીપજ્યું ત્યારથીજ માથે બેસવાનો હક છે. તે મટિજ તે જન્મ્યું છે, કાંઈ પગતળે ચગદાવા નથી પેદા થયું. આ શ્લોકોમાં રામની સીતા ઉપરની અગાધ પ્રીતિ, ને પ્રીતિના આ-

વેશમાં હૃદયની અવસ્થા જણાવેલી છે. આ શ્લોકના પેઠેલાં યમ-
ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હે દેવિ! એમ લખીને પણ સીતાની અ-
તિશય પવિત્રતા, અને દોષનો અનવકાશ સ્પષ્ટવ્યો છે. યમભૂમિમાંથી
નીકળવા વિષે રામાયણમાં સીતાએ અનસૂયાને આ પ્રમાણે કહે-
લું છે, જનકરાજ ભૂમિ એડતા હતા તેવામાં આકાશને વિષે રૂપથી
ઝળકી રહેલી મેનકા અપ્સરાને ઉડી જતાં દીડી. એમના મનમાં
એમ થયું કે મારે પ્રજા નથી ત્યારે આ સ્ત્રીના પેટનું મારે કાંઈ
છોકરું થાય તો કેવું સારું? તેવીજ આકાશવાણી યમ કે તને એના
જેવું સંતાન મળશે. પછી યમમંડળમાંથી હજા આત્મું તેવીજ હું
એકદમ નીકળી આવી.

૭. ૧૬. સરહસ્ય જૃમ્ભકાસ્ત્ર=સરહસ્ય—રહસ્ય—ગુપ્તવાત—મંત્ર—તે સ-
હિત, જૃમ્ભક-જૃમ્ભા ઉત્પન્ન કરનાર અસ્ત્ર,=જૃમ્ભક નામનાં અસ્ત્રો,
તેમને મુકવાના, અને પાછાં વાળવાના મંત્રો સહિત.

૭. ૨૬. આ વાક્ય આગળ ઉપર (અંક. ૫. ૭.) સફલ થાય છે.

૮. ૧. મિથિલા-સીતાના પિતા-જનકનું નમર, ત્યાંનો વૃત્તાન્ત, સીતા
અને રામનું પાણિગ્રહણ.

૮. ૬. જનકની પાસેનું શિવનું આપેલું આપ, રાવણાદિક પણ ભાંગી શક્યા
નથી, અને વશિષ્ઠયુગ્મે જોવા મોટે તેડી આણેલા બાલક રામે
તે સહજ ભાંગી નાખ્યું છે એ કથા પ્રસિદ્ધ છે. જે એ ધનુષ
ભાંગે તેનેજ સીતા પરણાવવી એવી જનકરાજની પ્રતિજ્ઞા હતી.

૮. ૮. આર્યપુત્ર=પતિ, આર્ય (મોટા, સસરા) ના પુત્ર.

૮. ૧૧. ગોતમસ્રજુ=ગૌતમ. ગોતમસ્રજુ તેજ જનકના કુલયુગ્મ. એમને
તથા શતાનંદને સાથે લેઈને આ તમારા તાત જનક, વશિષ્ઠાદિ-
કની પૂજા કરે છે.

૮. ૧૬. કુશિકનંદન=કુશિક ઋષિના પુત્ર-કૌશિક=વિદ્યામિત્ર. એ મહા
પવિત્ર ઋષિવિદિષિ, જ્યાં કન્યા દાન દેનાર અને લેનાર છે, એવા
જનક અને રઘુકુલનો સંબંધ કોને પ્રિય ન હોય? સર્વને હોયજ.
વિદ્યામિત્ર કાંઈ ખરેખર કન્યાદાન દેનાર લેનાર હતા નહિ, પણ જનક
અને રઘુ બન્ને કુલમાં વિદ્યામિત્ર પૂજ્ય મનાતા, તેમનીજ આગ્રાથી
કન્યાદાન અને કન્યાગ્રહણ યત્ન હતા, મોટેજ તેમને દાતા ને ગૃહિતા
લક્ષણા માત્રથીજ કહેલા છે.

૮. ૨૪. જે વેળે સીતાને હાથ રામના હાથમાં અપાયેલા તેજ સમય જાણે ફરી આંખો હોય એમ લાગે છે. શંકરધનુષના ખંડનથી માંડીને વશિષ્ઠાદિકને આયકાર, વિદ્યામિત્રની પૂજા, ને ચારે ભાઈઓનું ગોદાન આદિક મંગલકાર્ય એ સર્વે સૂચવવાથી પાણિગ્રહણના સમયની સ્મૃતિપરમ્પરા પૂર્ણ થાય છે; ને સીતા પણ કેહે છે કે તેજ સમયે ને તેજ કાલે ઉભી છું; તથા રામ પણ એનું એજ કેહે છે. એ સ્મરણમાં રામ સીતા પ્રેમથી ગળી જાય છે, ને નાનાવિધ વિનાદ ઉપજી રહે છે.

૮. ૨૫. માણસી—રામના ઔરમાઇ ભાઇ ભરતની પત્ની ને જનકરાજના ભાઇ કુશધ્વજની માટી દીકરી. શ્રુતકીર્તિ.—રામના ભાઇ શત્રુઘ્નની પત્ની, ને કુશધ્વજની નાની દીકરી. આટલું કહે છે ને પોતાની પત્ની ઉર્મિલા—જનકરાજની ઔરસ પુત્રી—ની વાત છુપાવી દેછે, ત્યારે સીતા વિનાદથી બોલાવવાનું કરે છે; લક્ષ્મણ એ વાત ખીલકુલ ઉડાવી દેછે ને બીજુંજ કાંઇ બતાવે છે.

૯. ૪. ભાર્ગવ=ભૃગુપિતા પુત્ર, પરશુરામ. રામે ખંડિત કરેલા ધનુષનેા ટંકારવ સાંભળી ધાઇ આંખો હતા તે. એમના પિતાને કોઇ ક્ષત્રિય રાજાએ મારી નાંખ્યા માટે તેમણે સર્વ પૃથ્વી નક્ષત્રી કરવાનું પણ લીધું હતું, તેથી રામ જેવા ક્ષત્રિયની ઉત્પત્તિ થઇ સાંભળી તે ધાઇને લઢવા આંખો. રામ, સીતાને પરણીને પાછા આવતા હતા ત્યાં વચમાંજ સંગ્રામ થયેલું છે ને ભાર્ગવ તમી ગયા છે એ કથા પ્રસિદ્ધ છે.

૯. ૯. રામ, આ વાડ્ય ચોડાઇને બોલે છે તે એથી કે એમને પોતાનાં વખાણ સાંભળવાં ગમતાં નથી. આગલા વાડ્યમાં લક્ષ્મણ રામની મોટાઇ જણાવવા સારું બોલવા જતા હતા કે આ એમને (ભાર્ગવને) આપે (રામે) હરાવી દીધા. એ વાત પડતી મુકાવવામાં ખીજો પણ હેતુ કહી શકાય કે સીતાએ મને ખીડીક લાગે છે (ભાર્ગવને સંભારવાથી) એમ કહ્યા છતાં પણ લક્ષ્મણ એની એજ વાત ચલાવ્યાં જાય છે, ત્યારે રામ અટકાવે છે. આ સર્વ વાર્તાને સીતાનું વચન લાગુ પડે છે. આવા વિનયના (આત્મસ્તુતિથી અજગા રહ્યાના) ચુલુથી તમે બહુ શોભા છો; અથવા આવા પ્રેમ વિનયથી તમે બહુ રૂડા—પ્રીતિકર—લાગો છો.

૯. ૧૫. ૧૬. તાતપાદ-એ આપણે જેમ પૂજ્ય તીર્થસ્વરૂપ પિતા કહીએ છીએ તેવું છે; તાતના ચરણક્રમલ જીવતાં. તાતપાદના જીવતાં એ માત્ર કાલસૂચક વાચ્ય છે, તથાપિ તાત અને માતા એ બેના શબ્દ વિરોધ છે. તાતના જીવતાં પણ આપણી ચિંતા માતાને રહેતી એ વિરોધ. માતાને બાલકો ઉપર જે અસાધારણ પ્રીતિ હોય છે તે આપણાં માતામાં એટલી બધી હતી કે તેજ પોતેજ આપણી શીકર રાખતાં એમ અર્થ ધટાવવાથી એ વિરોધનો પરિહાર. મારી પાસે રાત્રિ દિવસ લાડગેલ કરતા આ રામ લક્ષ્મણ ભરત શત્રુજ્ઞ ચારે હવણાંજ, નવીજ દારાઓ પરણી લાવ્યા, તે હવે ધર કેવું એક માંડશે, એવી આપણાં માતા ચિંતા કરતાં એ આપણા લાડના દિવસ તો વીતીજ ગયા! છોકરાનું 'ધરસૂત્ર સાર' થયેલું જોવાની માની ઉત્કંઠા જગત્ પ્રસિદ્ધ છે.

૯. ૧૮-૨૨. જનકીનાં અંગોનાં મુજ મા (કૌશલ્યા) વારણાં લહે (લેતાં) એમ અન્ય છે. વિરલ=આછા આછા. કુંતલે=લટ (તેથી). દશનકલિએ=દાંતની કલીઓથી. આછી આછી લટો ગાલે લટકે; દાંત ઝીણી કલી સમાન ખીલી રહે; એ મુગ્ધત્વની નિશાની છે. એ-થીજ જેનું મોં નાનું-બાલક જેવું-મુગ્ધ-લાગતું હતું એવી જનકીનાં. જ્યોત્સ્ના=ચંદ્રનું અજવાળું, તેવાં ઉજળાં અને શીતલ. અકૃત્રિમવ.=ધરેણાં, લુગડાં વગેરેના કૃત્રિમ-ખનાવટના-વિભ્રમ-રસ્ય દીપક લટકા-તેથી નહિ, પણ માત્ર સ્વાભાવિક કાન્તિમાન શરીરનાજ વિભ્રમથી મધુર-મીઠાં-સ્પર્શથી, મિષ્ટતા-આનંદરસસ્વાદ ઉપજવતાં, કોમલ અંગ. આ શ્લોક ઉપરથી જનકીનું સર્વાકાર હૃદયંગમત્વ, અને અકારણ પણ પક્ષપાત-પ્રીતિ-ઉત્પન્ન કરાવે એવું લાલિત્ય, સૂચવ્યાં છે.

૯. ૨૩. આ પ્રમાણે સીતાના અને કૌશલ્યાના પ્રેમ સ્નેહના વર્ણનમાં રામ ગરક થયેલા છે, તેમાં લક્ષ્મણ મન્યરા-કૈકેયી-જેને લીધે રામને ને પ્રેમમૂર્તિ સીતાને વનવાસ કરવો પડ્યો-તેનું નામ સંભારે છે. તેને રામ ન સાંભળ્યું હોય એમ પડતું મુકી, શી રીતે વન જવા નીકળવું પડ્યું એ વાત અતિ દુઃખ કરનારી હોવાથી દાખી દધને, વન જતાં જ્યાં નિષાદપતિ ગુહરાજની સાથે મેલાપ થયો હતો ત્યાંથી વાત ઉપાડે છે; અને આ પ્રેમવિહારને પાષક

ને જે સીતા સાથે અનુભવેલા વનમાંના પ્રેમવિલાસ તે તે ઉપર મુખ્ય લક્ષ આપે છે.

૧૦. ૩. જટામંધનન=જટા બંધન (વનવાસ કર્યાનું ચિન્હ.)

૧૦. ૫. ઇશ્વાકુવંશના રાજાઓએ જે વ્રત વૃદ્ધ થયેલા ત્યારે ગ્રહણ કરેલું તે આર્ય—રામે—બાલાપણમાં જ લીધું એટલી એમની મહત્તા.

૧૦. ૧૦—૧૩. રામાયણના બાલકાણ્ડમાં કથા છે કે મગરરાજ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતા હતા. એ માર્ગે ૫૬ લેહ લેશે એવી ઇન્દ્રને ઇર્ષ્યા થઇ તેથી તેણે અશ્વમેધના ધોડાને પાતાલમાં કપિલમુનિ તપ કરતા હતા તેમની પાસે બાંધેા. મગરરાજને ૬૦,૦૦૦ પુત્ર હતા, તે એ ધોડાને શા-ધતા શાધતા કપિલપાસે ગયા, ને ધોડા ત્યાં દેખી કપિલને ચાર ધારી તેની સાથે હુક કરવા તત્પર થયા. કપિલમુનિએ ક્રોધથી મૂર્ચ્ને બસ્મ કરી નાંખ્યા, તે મૂર્ચ્ને પ્રેત થયા. પછી મગરના પુત્ર અમરજ થયા, તેમના પુત્ર અંશુમાન થયા, તેમના પુત્ર દિલીપ થયા, ને દિલીપના પુત્ર ભગીરથ થયા. ભગીરથે હજારે વર્ષ સુધી તપ કરીને ગંગાને સ્વ-ર્ગમાંથી આણ્યાં, ને તેમના જલથી પેલા ૬૦,૦૦૦ પ્રપિતામહની ભસ્મને નવરાવી ત્યારે તેમની સુદગતિ યઇ. આ કારણથી ભાગી-રથી (ભગીરથે આણેલી) રઘુકુલદેવતા મનાય છે. ઇંદ્ર હરિગીત છે, પેહેલાં બે ચરણમાં બંને માત્રા એાછી છે, પણ તાલ બરાબર છે માટે નિર્દોષ છે.

૧૦. ૧૫. આ વાક્ય આગળ મુકળ થાય છે.

૧૦. ૨૩—૨૬. તારાં રસ્તે ચાલવાના અમથી, થાકી ગયેલાં, લુલાં, રમણીય અંગને હું ખુબ દાખી દાખીને ચોંપતો, પ્રેમથી, તોપણ તે ચુંથા-વાથી કરમાઇ ગયેલી પોયણી જેવાં હીલાં ને શિથિલ લાગતાં, તેનેજ તું મારી છાતિઉપર મુકીને થાકી જવાથી ઊંઘી જતી—એ તે કેમ વિસરાય? આ કવિતાથી આગળ ખીજી પણ એવીજ આશે છે તે તમામમાં રામે અનુભવેલા વિલાસનું વર્ણન છે. પૂર્વના પ્રીતિસ્પંશ્કાર મનમાં દૃઢ જડાઇ રહેલા તેનું ચિત્ર જોતાં ફરી સ્મરણ થાય છે.

૧૧. ૨. વિરાધ—એ નામનો રાક્ષસ હતો.

૧૧. ૧૦. વૈખાનસ—વાનપ્રસ્થ, વનવાસ કરી રહેનાર (ઋષિ વગેરે.)

૧૧. ૧૨. ૧૩. જો કે એક મુઠી સામાથીજ એમને સંતોષ વળતો એવા

ત્યાગી હતા, તોપણ અતિથિપૂજન વગેરે આચરવાથી તે ગૃહસ્થ મનાતા.

૧૧. ૨૪. અહીંથી લક્ષ્મણે જે સહાય કરેલી તે કહી બતાવે છે. લક્ષ્મણ આપણી હરેક રીતે મરજી ઉઠાવી લેતો, તેથી આપણે તો નિરંતર પ્રીતિ વિહાર વિનોદનું સુખજ અનુભવ્યાં કરતાં.

૧૨. ૪—૧૦. એમાં રામ અને સીતાની રાત્રિએ સુવાની સ્થિતિનું વર્ણન છે. ગાલ ઉપર ગાલ મુકીને, ધીમધીમે દ્વનિ—વાતની હેલિ—રેલ ચલવીને, તે કેવી રીતે કે ગમે તેમ કાંઈ પેહેલી છેલી વાતના ક્રમનું ટેકાણું મળે નહિ એમ, જોડેથી કાંઈ કાંઈ પણ નજરમાં આવે તેવું એકેક પ્રતિ બાલતાં ને ગેલ કરતાં, અશિયીલ આલિંગનથી—રમત ગમત કર્યાં જતાં. એમ કરતાં રાતનો એક પોહાર પણ ધ્યારે વીત્યો એની આપણને ખબર પડતી નહિ પણ રાત્રિ પોતેજ જાણે લાંબા લાંબા પોહાર પોહાર સુધી ઉભી રહી રહીને થાકતી હોય, ધ્યારે આમના વિહાર પતી રહે ને હું જાઉં એમ રોકાઈ રહેતી હોય, તેમ કંઠાળીને જતી રહેતી—પૂરી થઈ જતી. માણસના હૃદયના ઊંડા અભ્યાસનું ઉદાહરણ આથી વધારે ઊંચું ન હોઈ શકે. નહિ પૂર્વાપર વ. તથા રમત ગમત વ.—એ એ વિચાર કવિની પૂરી પ્રેમાવગાહન આતુરી બતાવે છે. એ એ વાચ્યથી રામસીતાનું પ્રેમમાં એટલું ગરક થઈ જવું, તથા પ્રેમ સિવાય અન્ય રસનું તે વેળે ભાનજ નહિ એવું અંગેઅંગ તેમાં કુબળું સૂચવે છે.

૧૨. ૧૩. રામના વિયોગનો ત્રાસ સીતાના મનમાં એવો સંજ્ઞડ બેસી ગયો છે કે ચિત્ર જોતાં પણ ચમકે છે. આજ તેની પ્રેમાળ કામલતા સૂચવે છે.

૧૨. ૨૦. અંતે વ.—સીતાનો વિયોગ, તેપરથી રાવણ સાથે યુદ્ધ વગેરે જે થયું તે વીતિ ગયું, તોય આજ સાહે છે.

૧૨. ૨૩. વિકલ—સર્વ ઇન્દ્રિયોને શિથીલ કરી નાખે તેવું, ગાત્ર ગળાવતું, અને કડણા—દયા—ભર્યું—દયા ઉપજાવતું.

૧૨. ૨૪. દશદ—પત્યર. રાવણે મરીચીને સોનાનો મૃગ કરી નસાડ્યો અને સીતાએ તેના ઉપર જોઈ પામી રામને તેની પાછળ મોકલ્યા, તથા, છેવટ સીતાના રક્ષણ માટે મુકેલા લક્ષ્મણને પણ રામની સહાયે જવું પડ્યું, અને રાવણ આવીને સીતાને લેઈ ગયો—એ કથા પ્ર-

સિદ્ધ છે. સીતાના વિશેષગથી રામે ઝિટ્લો શોક કર્યો કે જેથી પથરા પણ રડવા લાગ્યા ને વજનાં હૈયાં પણ ઝોગળવા લાગ્યાં.

૧૩. ૨—૫. વાઙ્માધ=વાઙ્ય (આંસુ) નો ઝોધ (ઢગલો); આંસુની ધાર. રામચંદ્રને સીતાનો વિશેષ તાદૃશ જેવાજ યાદ આયો તેથી રાવા લાગ્યા. રામનાં આંસુ ઝિટલાં ઉપરાઉપરી પડ્યાં જાય છે કે જાણે માતીની લટ તુટી હોય ને તેનાં માતી ઝેક પછી ઝેક પડ્યાં જતાં હોય. નાસા=નાક. અધર=હોઠ. પેહેલાંનો વિશેષ અને તેથી થયેલું કુઃખ, તથા સીતાને વીતેલી પીડા યાદ આવવાથી રામ શાકાતુર થાય છે, શોક હૃદયમાં ઘાબ્ધો રહેતો નથી તેથી અશ્રુ રૂપે બહાર વહી જાય છે. આ જોઈને લક્ષ્મણ આશ્ચર્ય પામી પુછે છે.

૧૩. ૭. તે કાલ—જ્યારે સીતાનો વિશેષ અરેઅર થયો હતો ત્યારે. હૃદયમર્મવિષે=હૃદયના ઊંડામાં ઊંડા ભાગમાં, વ્રણ=ગુમકું, ચાંદી. હૃદયના અતિ ઊંડા અને તેથીજ ઘણા આળા ભાગમાં પડેલું વ્રણ જેમ બાહ્ય કરે ને ઉપાયગ્રાહ્ય થાય નહિ તેમ આ વિશેષ ફરી ફરી ચર્ચા કરે છે.

૧૩. ૧૨. સીતા પણ ચિત્રથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્મૃતિમાં એવાં ગરક થઈ ગયાં છે કે રામનો વિલાપ અને વિશેષ સાંભળી, જાણે રામ પાસે ન હોય એમ ભાન બૂલી ગયાં; ને કુઃખમાત્રજ સ્મૃતિમાં રમી રહેવા લાગ્યું.

૧૩. ૧૫. રાવણ સીતાને હરિને જતો હતો તેને જટાયુષે રાજ્યો ને યુદ્ધ કર્યું, તથા રાવણે તેને ધાયલ કરી નાંખ્યો ત્યારે પણ તે રામને અપ્પર કેહેવા સુધી જીવ ધારણ કરી રહ્યો એવું દશરથરાજની મૈત્રીને લીધે કરેલું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૪. ૨—૫. સીતા કેહે છે કે પમ્પા સરોવર આગળ રામ બહુ રોયા હતા. ત્યારે રામ કેહે છે કે એ સરોવર બહુ રમણીય છે; કારણ કે ત્યાં મદકલ (મદથી કલ—મધુર સ્વર કરતાં) મલ્લિકાક્ષ (બૂરા પગ અને ચાંચવાળાં ઘોળાં પક્ષી વિશેષ) ઘોળાં કમળના ઉપર ખેસીને પાંખો ફફડાવતાં તેથી કમણે ઝુકી રહેતાં; ને એ બૃમિના ભાગ, મારી આંખમાં આંસુ ખરી જઈને ફરી ભરાય—તેવા તેવા વખતમાં, બૂરાં કમળથી છવાયલા, મને દેખાતા. ઘોળાં કમળવાળા છતાં પણ બૂરાં કમળથી છવાયલા જણાતા એમ કેહેવાથી રામની આંખમાં આંસુનો

પ્રવાહ જરા પણ ખંડિત નહિ થતો એમ સૂચવેલું છે, વળી આંસુ ખરી જઘને ફરી આવે તેવા તેવા વખતમાંજ એ પ્રદેશ દેખાતા, બાકી આંસુ ચાલે ત્યારે તો એટલાં વેહ કે કાંઈ દેખાયજ નહિ, તેમ એક ટીપુ જમ ને ખીજું આવે તે વચ્ચે જે વખત જમ તેમાં પણ આંખ કેવળ ખાલી ન રહેતી, નહિ તો ઘાળાં કમળ તે વેળે તેજ બૂરાં જણાવાને બદલે ઘાળાંજ જણાય; એ વગેરે કહીને પણ રામની આંખમાંથી અત્યંત શોકને લીધે ઝરતો અખંડ અશ્રુપાત સૂચવ્યો છે. ઘાળાં કમળવાળા પ્રદેશ, ઝળઝળીયાં ભરેલી આંખોથી, બૂરા પગવાળાં ઘાળાં પક્ષી તે કમલ ઉપર બેઠેલાં હોવાને લીધે, બૂરાં કમલથી છવાયલા લાગે એ સાધારણ છે.

૧૪. ૧૦—૧૧. દિષ્ટ્યા=પ્રભુકૃપાએ; એ શબ્દ આશિર્વાચક છે; અણ-ચિત્તવેલું કોઈ કાર્ય થાય ત્યારે જેમ આપણે ઇશ્વરકૃપાએ થયું એમ કહીએ છીએ તેવા એ બોલ છે. અંગના (હનુમાન્ની મા) ના આનંદને વધારનાર=હનુમાન્. વીર્ય=પરાક્રમ. કૃતી=કૃતાર્થ, રામસીતાના સંયોગથી કરીને કૃતાર્થ.

૧૪. ૧૨. તાંડવ—એક પ્રકારનું નૃત્ય; એ નૃત્ય શિવને બહુ પ્રિય ગણાય છે.

૧૪. ૧૯—૨૨. રોમાન્થુત વ.—તે આ રૌલ (પર્વત) અન્થુત જાતનાં કુલથી ગન્ધવાન્—સુગન્ધીવાળો—માલ્યવાન્ નામનો. લક્ષ્મણ સીતાને એ પર્વત ઓળખાવે છે, તેથી પોતાની સ્થિતિ જે સીતાએ વર્ણવી તેનું તેમજ તે સ્થલના અનેક ખીજા પ્રસંગોનું સ્મરણ થઈ રામનું હૃદય ભરાઈ જાય છે; ને એથીજ કરી લક્ષ્મણને કેહે છે કે હવે એટલેથીજ ચિત્ર જોવાનું બંધ કર; કેમકે જાનકીનો—સીતાનો વિયોગ મારા ઉપર ફરીથી આવ્યો; જે વિયોગ પેહેલાં થયો હતો ને તેથી જે દુઃખ થયું હતું તેનું તેજ દુઃખ મને હાલ થવા માંડ્યું. રામના કોમલ અંતઃકરણની આ પણ નિશાની છે.

૧૫. ૨૩—૨૫. અમથી—ચિત્ર જોયાના તથા વિવિધ પ્રકારની શોક ચિંતાના અમથી. ઇન્દુમણિસ્તન=ઇન્દુ (ચન્દ્ર) મણિની માલા. એ મણિની પ્રકૃતિ એવી છે કે ચન્દ્રના કિરણના સ્પર્શથી કરીને તેમાંથી પાણી ગળ્યાં જાય છે.

૧૬. ૨—૫. તારા અંગના એક એક સ્પર્શથી કરીને મારી બધી ઇન્દ્રિયો જડ—ભાનવિનાની—પોતાનું કાર્ય કરવાને અસમર્થ—થાય છે, અને

મારા હૃદયમાં કોઈ એવો—ન સમજી શકાય એવો—વિકાર પસરી રહે છે, કે તે વિકારને લીધે મારું ચેતન—ચેતન્ય—આત્મા—ભમી જાય છે—એભાન થઈ જાય છે, અને તેને તેજ વેળે પાછું પ્રકટ—આનંદમાં જ ગરક થઈ રહે છે, તારી પ્રીતિના રસનું જ ભાન થયાં જાય છે, તેથી મારાથી સમજાતું નથી કે હું ઊંધું છું તેથી મારું ચેતન એભાન થાય છે અથવા જાગ્યું છું તેથી આનંદમાં લેહેરાય છે, અથવા સુખમાં પડ્યાથી આનંદ છે, કે દુઃખમાં દુઃખથી ભાન બુલે છે, અથવા એવી વિપરીત અવસ્થાઓ થયાં જાય છે ત્યારે શું હું કોઈ જાતના નશામાં છું કે એવું થાય છે, અથવા શું મને વિષ ચઢી ગયું છે કે હું આસ્તે આસ્તે જ્યમ વિષ વિશેષ આપતું જાય તેમ તેમ ભાન બુલતો બુલતો છેક જ બુલી એભાન થઈ જેમ વિષમાં ફક્ત ધમધાર ઝાલુઝાલુટ રહે છે તેમ પ્રેમાનંદમાં જ લીન બની જઈ છું? આવી પ્રેમવૃત્તિને ઘટતો જ સીતાનો જવાબ પણ છે.

૧૬. ૧૧. રસાયણથી કરીને જેમ શરીરના સર્વ રોગની નિવૃત્તિ થાય છે તેમ આ વચનરૂપી રસાયણથી પ્રેમવૃત્તિથી ઉલટા તમામ ચિત્તવિકાર નિવૃત્તિ પામે છે, પ્રેમ માત્ર જ તેમાં છવાઈ રહે છે. અંતઃકરણ પ્રેમમય થવું એ જ તેની નીરોગી અવસ્થા છે.

૧૬. ૧૯. ૨૦. વ્રત—એકપત્નીવ્રત. ઉપધાન—તકીયો, ઉશીકું.

૧૬. ૨૮. એનું સીતાનું શું શું વહાલું નથી? બધું છે. ધરની એ લક્ષ્મી છે, આંખનું અમૃતાંજન છે, શરીરને એનો સ્પર્શ અંદન છે, કંઈને એનો બાહુ મોતીની માલા જેવો છે, એમ એનાં સૌભાગ્ય, દર્શન, સ્પર્શ, બાહુ સર્વ વહાલું છે; વહાલો નથી માત્ર એનો વિયોગ. જો તે અસહ—ન ખમાય એવો કદાચ ન નિવળતો હોત તો એના સંબંધની સર્વે જાણશ વહાલી છે એમ ગણાત, એટલી સીતા પ્રિય છે.

૧૭. ૨૬. આ ટુકાણે સીતાની અશુભ વાત કેહેવા મોટે દુર્મુખ પ્રવેશ કરે છે તે જોવા જેવું છે. રામ જે વેળે સીતાના પૂર્ણ પ્રેમમાં જ ગળી ગયા છે, તે જ વખતે દુર્મુખ આવીને એથી કેવલ અવળી વાત કેહે છે. તથાપિ પણ રામજેવા પ્રજાપાલનમાં તત્પર રાજાની દૃઢતા ડગતી નથી અને આટલો ગાઢ પ્રેમ પણ સીતાને વનવાસ મોકલવાનો વિચાર આટકાવી શકતો નથી!

૧૮. ૪. આમ, આમ, મતલબ કે સીતા રાક્ષસને ઘેર રહી ત્યાં એનું સતી-વ્રત સંચાલું નથી.

૧૮. ૫. વાગવજ્ઞ=વાણીરૂપી વજ્ઞ.

૧૮. ૧૧. અદ્ભુત.—અભિવડે શુદ્ધિ કરાવેલી એવા અદ્ભુત.

૧૮. ૧૩. મત્તધાન.—હડકાથેલા કુતરાના ઝેરની પેઠે બધે (પરગૃહમાં) રહ્યાનું દૂષણું પસરી ગયું. એ વાત સર્વ ક્ષમ આપી ગઈ.

૧૮. ૨૦. દશરથરાજ રામને વનવાસ મોકલ્યા પછી થોડે દિવસે એના એજ દુઃખથી મરણ પામ્યા હતા એ કથા પ્રસિદ્ધ છે. મને અને પોતાના પ્રાણને બંનેને તજીને પણ જે વ્રત પિતાએ પાળ્યું છે, તે મારે પાળવું જોઈએ. મને અને પ્રાણને સાથેજ તજ્યા એમ કહેવાથી રામ ઉપર દશરથની અતિથય પ્રીતિ જણાય છે.

૧૮. ૨૭. સ્વજન્મમાનુગ્રહ પવિત્રિત વસુન્ધરે—સ્વજન્મ (ના) અનુગ્રહ (થી) પવિત્ર (પવિત્ર કરી છે) વસુન્ધરા (પૃથ્વી) જણે એવી. જણે સીતા-એ પૃથ્વીમાંથી જન્મ લીધો એજ તેના ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેમ છે એવી સીતા પવિત્ર છે.

૧૯. ૫—૬. અપુણ્ય—અપવિત્ર; રાક્ષસને ઘેર રહ્યાના દૂષણને અપવિત્ર અપવાદ. તારાવિના હું જીવી શકું તેમ નથી તેથી તું જીવે છે તોજ આ જગત્ ધણીઆળું છે, એમ આપ્પા જગત્ને તું ધણીઆળું કરનારી છતાં પણ પોતે નહિ ધણીઆળી છે, હું—રામ—પ્રજાની મરજી મુજબ ચાલનાર છું તેથી તારું રક્ષણ કરી શકતો નથી, મોટે તું ધણીવગરની આમ પીડાય છે.

૧૯. ૮. આમ, આમ, મતલબ કે સીતાને વનમાં મુકી આવો.

૨૦. ૮. તું આમ ઊંઘી ગયેલી છે, આટલી મને વહાલી છે, વળી ગર્ભથી દુઃખી છે, એવીને પણ તજવાને હું તૈયાર થયો છું એ મારું કર્મ અપૂર્વ—આગળ કોઈએ ન કરેલું એવું—ધાતકી, નીચ, પાપી છે, મોટેજ હું ચાંડાલ છું. હું મુગ્ધ—એમ કહીને સીતાની કેવલ પ્રેમમય વૃત્તિ, તથા રામ તેને તજી દેશે એવી લેશપણ શંકાને અભાવ, અને ત્રિપવૃક્ષને ચંદનવૃક્ષ જાણીને વળગી રહી છે એવું તેનું અણજાણપણું, સૂચવેલાં છે.

૨૧. ૨. ૫. રામ નીચ અને પાપી કેમ થઈ ગયા છે તેનું આ શ્લોકમાં વિશેષ કારણ છે. જે વિદ્યાસથી ઊંધે છે તેને કપટથી તજવાથી વિદ્યાસધાત, ગૃહિણી જે ગૃહની શોભા છે તેને તજવાથી અધર્મ અને સાહસ, કઠિન એટલે પરિપૂર્ણ થયેલો જેનો ગર્ભ સ્વપ્નના વિ-

કારથી ધૂળ રહેલા છે ને તેથી જે બહુ મન્દ થઇ ગયેલી છે તેને વાધ વડે ઇત્યાદિક પ્રાણીને (વનવાસ કાઢવાથી) બલિ, ભોગ, આપ-વાથી રાક્ષસી વૃત્તિ, એવાં વિવિધ પાપ રામને માથે લાગવાથી આ-ગળનો ૫૩ મો શ્લોક સાર્થક થયો.

૨૧. ૧૫. લવણ—એક રાક્ષસ હતો; તે ઋષિઓના યજ્ઞમાં ભંગાણુ પાડતો.

૨૧. ૨૦. આ વાડ્ય આગળ સૂકલ થાય છે.

૨૨. ૧. મારા આત્માનું ભાન,—આ વાડ્યથી સ્ત્રીતાનો અગાધ પ્રેમ જ-ણાય છે. રામની સમક્ષ પ્રેમવિના ખીજા ભાવનું જો ભાન રહેશે તો ખીજુંશ, અર્થાત્ ખીજું ભાન રહેનારજ નથી.

અંક ૨ જો.

૨૩. ૨. તપોધના—તપ એજ છે ધન જેનું તે તપોધન, તેનું સ્ત્રીલિંગ તપોધના.

૨૩. ૪. અર્ધ્ય—પૂજાનિ સામગ્રિ, જલ, ચંદન ને પુષ્પ કોષ્ઠ પૂજ્યને ભેગાં કરી ચઢાવીએ છીએ તે.

૨૩. ૯. અશન—ભોજન, ખાવાનું.

૨૩. ૧૦. ફલ, મૂલ એ વગેરે જે જે કાંઈ તમારા તપ સારું થાય ભોજન હોય તે બધું પારકું છે એમ ગણી આપેતોજ લેવું એવી વાટ જોવી નહિ, બધું તમારુંજ છે, યથેચ્છાએ તેનો ઉપભોગ કરવો.

૨૩. ૧૫—૧૮. આથી ઉલટો શ્લોક જુઓ માલતી માધવ પા. ૯. બધાં ને દેખાડી વગેરે.

૨૩. ૨૬. ઉદ્રીયવેત્તા—ઉદ્રીય એવો સામવેદનો એક વિભાગ છે, તેને બાણનારા, અર્થાત્ તે બાણવાનારા.

૨૪. ૩. અહ્નવાદી પ્રાચેતસ—વેદાન્તમાં વર્ણવેલા પરમાત્મા—અહ્ન—નો ઉપદેશ કરનાર તે અહ્નવાદી; પ્રાચેતસ નામના પ્રજાપતિના પુત્ર તે પ્રાચેતસ—વાદમીકિ. અહ્નવારાયણાર્થે—વેદ, વેદાન્તનો અભ્યાસ કરવા માટે.

૨૪. ૨૧. સૂડાકરણ સંસ્કાર—ત્રિજે વર્ષે એ સંસ્કાર કરવાનો કહ્યો છે; સૂડા એટલે શિયા, તે કરવાનો—રાખવાનો—સંસ્કાર. પોતાના

કુલના રિવાજ પ્રમાણે એક, ત્રણ, કે પાંચ લટ રાખીને બાકીનું માથું મુઢી નાંખે છે. રધુ કુલમાં પાંચ શિખા રાખવાનો રિવાજ હતો. જીએ શ્લોક ૨ પાને ૭૬ મે.

૨૪. ૨૩. ગર્ભાધાન.—એ પણ ૧૬ સંસ્કારમાંનો એક છે. જ્યારે ગર્ભ ફરકે છે ત્યારે એ સંસ્કાર થાય છે, ત્યારથી માંડીને ૧૧ મે વર્ષે ઉપનયન (જનોઘ દેવાનો, મૌનજનો) સંસ્કાર કરવો એમ શાસ્ત્રનો નિયમ છે. આ બાલકો બ્રાહ્મણનાં નહતાં માટે ક્ષત્રિયને ઉચિત વિધિપૂર્વક ઉપનયન કર્યું. ઉપનયન થયા સિવાય ઋક્, યજુષ્, ને સામ એ ત્રણ વેદ ભણાવાય નહિ માટે પછીથી ભણાવ્યા છે.

૨૫. ૧૫—૧૬. હે નિષાદ ! પારથી ! તું કદાપિ પણ પ્રતિજ્ઞા—નિરાંત, સુખ—મા પામતો, પામીશ નહિ; કેમ કે આ કૌંચ પક્ષીનું જોડું જે કામથી, રતિથી, મોહિત—ગાંડું થઇ રહેલું, પ્રેમમગ્ન થઇ રહેલું હતું તેમાંના એકને તેં અકારણ મારીને ખીજીને વિશેષ પાડ્યો. આ શ્લોક રામાયણમાં પણ આવે છે; ને એના એજ શ્લોકનો અર્થ રાવણ તથા રામને પણ લગાડી શકાય છે. કેહેવાય છે કે આ શ્લોક એકદમ અકસ્માતજ વાદ્દમીકિના મોંમાંથી નીકળી ગયા તે પહેલાં તેને કવિતા રચતાં આવડતી નહતી. એ શ્લોક બોલ્યા પછી કમલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા (પદ્મયોનિ) બ્રહ્મા વાદ્દમીકિ પાસે પ્રકટ થયા વગેરે વૃત્તાન્ત જીએ લીટી ૧૯—૨૬.

૨૫. ૨૨. માનના આર્પ ચક્ષુની જ્યોતિ—અધિઆનું તે આર્પ, જીનુ. વાદ્દમીકિ અંધ હતા એવો આશિર્વાદ કહ્યો છે કે તમારા માનનાં વૃદ્ધ ચક્ષુની જ્યોતિ વ.

૨૫. ૨૪. ૨૫. શબ્દબ્રહ્મના પ્રથમજ વિવર્તરૂપ રામાયણ—વેદાન્તસાર નામના ગ્રંથમાં વિવર્તનું એવું લક્ષણ કહ્યું છે કે ॥ વસ્તુનઃસ્વરૂપાપરિણાગેનસ્વરૂપાંતરેણમિથ્યાપ્રતીતિઃ ॥ મૂલ વસ્તુ બ્રહ્મ તે પોતાનું ૩૫ તજ્યાવિના ઓટી રીતે અન્યરૂપે ભાસે તેનું નામ વિવર્તભાવ; જેમ દોરડું પોતાનું ૩૫ તજ્યાવિના ઓટીજ રીતે કોઇને સર્પ જેવું ભાસે, તેમ પરમાત્માને વિષે આ વિવર્તભાવવડે કરીને જગત્ની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે, અહીંયાં શબ્દને બ્રહ્મ માન્યો છે, તો શબ્દબ્રહ્મ તે એકજ તેનામાં વિવર્તભાવે કરીને પુરાણ, ભાગવત, કાવ્ય વગેરે ભાસ માત્ર થાય; તેવા વિવર્ત ભાસમાં અદ્વાપિ બગી

રામાયણુ એવો ભાસ થયેલો નહિ, તેથી શબ્દપ્રક્ષના પ્રથમજ વિવર્ત રૂપ રામાયણુ એમ લખ્યું છે.

૨૬. ૧. રામાયણુ જેવા પ્રેમમય દૃઢ વ્રતના ઇતિહાસથી સંસારને ખરેખર શોભા મળશે. વનદેવતા આ પ્રમાણે માત્ર અભિપ્રાયજ્ઞ દર્શાવેછે, એ બોલવાને આત્રેયીનું જે બોલવું થાય છે તેની સાથે સંબંધ નથી.

૨૭. ૧૪. એવો પ્રેમ કરવાનું કારણ એટલુંજ કે અધમેધ યમ કરવા માટે પત્નીની જરૂર છે.

૨૭. ૨૦—૨૧. લોકમાત્રજ છે પ્રિય જેને એવા મહાત્માઓનાં ચિત્ત કળી શકાતાં નથી; તે વળથી પણ વધારે કહણુ છે—સીતાને વનવાસ કાઢી એવાં દયાહીન છે; અને કુલથી પણ વધારે કોમલ છે,—સીતાના વિશોગથી પીડાઈને તેની સૂચનમય મૂર્તિ બનાવી એવાં કહણુ બર્થા છે.

૨૭. ૨૨. મેધ્યાધ—અધમેધ યમમાં હોમવાનો ધોડો.

૨૭. ૨૫. ચતુરંગ.—હસ્તિ, અધ, રથ, અને પાલા એવાં ચાર અંગની સેના.

૨૯. ૬—૭. રામનો હાથ શૂદ્રમુનિને મારતાં અટકી જાય છે ત્યારે કહેછે કે તું શા માટે અટકે છે, દયાથી અટકતો હોય તો તે દયા તો તારામાં હોયજ નહિ, કેમકે પ્રાણપ્રિય સીતાને વનવાસ કાઢી શક્યો, ને તેપણુ વળી ગર્ભના શ્રમથી ક્ષીણ થયેલી તે વેળે એવા નિર્દય રામનું તું અંગ છે.

૨૯. ૧૪. એય—કલ્યાણ, મોક્ષ.

૨૯. ૨૧. તેજસપ્રક્ષલોકે—જે પ્રક્ષલોક આ મર્ત્યલોકની પેઠે પંચભૂતના બનેલા નથી પણ માત્ર તેજોમયજ છે, ત્યાં.

૩૦. ૧૬. રાવણુને દૂત ખરદૂષણુ કરીને હતો તેને ત્રણ શિર, માથાં હતાં.

૩૦. ૨૫. પ્રોચ્યંડ સત્વ સ્વને—સત્વ એટલે પ્રાણી, વ્યાધ્રાદિક અરણ્યજન્તૂના પ્રોચ્યંડ, અતિ ઉગ્ર, સ્વન—શબ્દ—થી કરીને.

૩૧. ૨. પ્રતિસૂર્યક—પક્ષી વિશેષ છે. એ પક્ષી અજગરનો પરસેવો પિંચે છે એમ કહીને અજગરોની સ્થૂલતા, એ પ્રદેશની ઉગ્ધતા, અને જલની દુર્લભતા સૂચ્યાં છે.

૩૧. ૧૦. મધુગન્ધિ—વૃક્ષોના મધુની વાસથી મુગન્ધિમાત્ થઈ રહેલાં.

૩૧. ૧૨—૧૩. આ શ્લોક તથા આગળના શ્લોકથી રામ સીતાના અન્થોન્થ પ્રેમનું અગાધપણું સૂચ્યુંછે. કાંઈપણુ—ખાદ્યોપચાર—ઉપકાર—ન

કરે તોયે માત્ર દૃષ્ટદૃષ્ટ મળ્યાથીજ પ્રેમે બાંધેલાં જનો સુખ માને છે, ને તેથીજ સીતા, તમારી માથે હું વનમાં આવીશ ને રહીશ, એટલું માનીનેજ રાજી થતી. જે જેના મનમાં વસે છે તે તેના મનમાં કાંઈ —હજારો પ્રેમ વિનાદ વિલાસ વિચારથી વીંટાયલું કાંઈક, કહી ન શકાય—પણ અનુભવથીજ સમજાય એવું છે.

૩૧. ૨૧. વાતીર—એક જાતની વેલ થાય છે.

૩૨. ૧-૨. શક્તી અથવા સક્ષી એ વૃક્ષની જાતિ છે. એના એ શ્લોક માલતીમાધવ પા. ૧૨૦ મે જુઓ.

૩૨. ૮-૧૧. તેજ વન મેં આજ ફરીથી દીધું, જ્યાં પેહેલાં દીર્ઘકાલસુધી વસતાં અમે (રામ સીતા) સ્વર્ધર્મ—પિતાની વનવાસ જાઓ એવી આમા પાલવાનો ધર્મ—ઝાલીને, આરણ્યકવ્રતી, અરણ્યમાં વસનાર વાનપ્રસ્થનું વ્રત પાલતાં. તેમજ અન્યોન્યની માથે સંસારના માર-ફી રસ પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગૃહસ્થાશ્રમ પણ ચલાવતાં.

૩૨. ૧૪. કડ્ડણામય ઉલ્લાસ—અસુલતાં સ્થલો જોવાથી ઉલ્લાસ, અને સીતા હાલ સમીપ ન હોવાથી કડ્ડણા—દયા—શોક.

૩૨. ૨૪ મિત્ર—જટાયુષ્—તેના વિચોગથી—તે હાલ ત્યાં ન હોવાથી.

૩૨. ૨૬. ગૃધ્રરાજ—ગૃધ્રનો રાજા—જટાયુષ્.

૩૩. ૨. શ્યામતટુશ્રીભાસ—તટુશ્રી-વૃક્ષની શાભા—લક્ષ્મી—તેનો શ્યામ ભાસ—શ્યામ પ્રતિબિંબ.

૩૩. ૧૧-૧૪. મારો શોક નવોજ હોય—હવણાંજ થયો હોય એવો વધીને મને પ્રમથી—બહુ મથી, નાંખે છે. તે શોક હૃદયમાં કેવો સંતાપ રહ્યો હતો કે કાંઈ વિષવિકાર અંગમાં પેડો હોય પણ જોર ન કરતો હોય તેવો, અથવા એક કાંટો વગર હાલવે લાગી રહ્યો હોય તેવો અથવા સર્વ રક્તાદિક ઠાંકી દેઢને હૃદયના છેક ઊંડા મર્મમાં એક વ્રણ—ચાંદી—ગંદાઈ ગઈ હોય તેથી પીડા ન કરતી હોય તેવો. એ યુગ્મ શોક, જેમ વિષનું જોર થવાથી વિષ ચરીવળે છે, અથવા હલાવ્યાથી કાંટો ખટકે છે, અથવા ધણું રક્તાદિક ભિયું થવાથી ગાંઠ ફૂટે છે ને પીડા કરે છે, તેમ હાલ આ પૂર્વના ખરિમિત પ્રદેશો જોવાથી ચઢી વાગ્યો છે ને દમે છે.

૩૩. ૨૭. તેની—સીતાની. તે દિન—વનવાસમાં રહ્યાં હતાં તે દિન.

૩૩. ૨૮. જે પંચવટી સંબંધીની વાત ધરમાં—અષોઢ્યામાં—વનમાંથી

પાછાં આપ્યા પછીથી અમે જ્યારે ત્યારે ફરી ફરી કરી કરીને વખત ગાળતાં, એટલા અમને એ પંચવટીના વિહાર યાદ આપ્યાં કરતા ને તેમના સ્મરણથીજ સુખ મળતું, એમ વનવાસના દુઃખને પ્રસંગે પણ જે પંચવટી અમને કેવળ સુખકર થઈ હતી તેને વ.

૩૪. ૨. કેમ જોઈ શકશે?—નહિજ જોઈ શકે, કેમકે સીતા, જેને લીધે પંચવટી સુખકર નીવડેલી તે સાથે નથી, અર્થાત્ પંચવટીનું કેવલ દુઃખ કરવાપણુંજ હાલ તો રહેલું છે. અથવા જેમાં એટલું એટલું સુખ લીધેલું એવી પંચવટીને છોડી પણ કેમ જવાય? નજ જવાય.

૩૪. ૧૮. ઘન-ઘાડ-કુંજ—વૃક્ષઘટામાં ધુધુકાર ગુંજ કરતો ધ્રુવડના ટોળાનો પરિવાર વસે છે; વૃક્ષોની કુંજો એટલી ઘાડ કે દિવસે પણ રાત્રીનો આભાસ યવાથી તે ધ્રુવડો ધુધુકાર કરવા માંડે છે ને તેથીજ, ક્રીચક વૃક્ષના ગાળાને ગુચ્છ જેમાં કાગડા રહે છે તે કંપવા માંડે છે.

૩૪. ૨૭. ફણિધર—સાપ.

અંક ૩ જો.

૩૬. ૮. પુટપાક—એ ફાડીયાની વચમાં કાંઈ ધાતુ વગેરે મુકી તેને કપડાંમાં ફરી દેવતામાં ઊડું ભારવામાં આવે છે, એવા સંપૂટનું નામ, પુટ, ને તેમાં જેમ સીજાઈ, સીજાઈ ને ધાતુ રંધાતી જાય, પણ બહાર ખપ્પર ન પડે, એ પાક. રામનો કંઠણારસ—વિરહઆધિ—આ પુટ પાક જેવો છે. પુટને વિષે જેમ ઊંડી રહીને શાન્ત —બહારથી શાન્ત જણાય એમ—અંતરમાં ગૂઢ રીતે ધાતુ રંધાય છે તેમ રામનો કંઠણારસ પણ એમનું કાળજી અંતઃથી શેષ્યાં જાય છે.

૩૬. ૨૧. વીચી—માભાં, ક્ષોલ.

૩૬. ૨૨. પક્ષકિંજલ્ક ગંધે—પક્ષ—કમલ—નાં કિંજલ્ક—કેશર—ની ગંધથી.

૩૬. ૨૩. મોહુ મોહુ—જ્યારે જ્યારે વિપ્રલંબનું દુઃખ ન વેઠાવાથી રામ મૂર્છાવશ થઈ જાય ત્યારે ત્યારે.

૩૭. ૧૩. સરયૂ—અયોધ્યા પાસે નદી છે.

૩૭. ૨૫. પ્રસવિતા—જન્મ આપનારા, મૂળ પુરુષ.

૩૮. ૬. -૬૬—ધરો, (પાણીનો).

૩૮. ૮—૧૧. જેનું મુખ વિરહઅથાના દુઃખથી શીકા અને કુબલા કપો-

લથી પણ સહજ રમણીયતાને લીધે દીપી રહેલું છે, જેના માથા ઉપરથી બગબર સમાધાવિનાના છુટા કેશ ઝુલી રહ્યા છે, એવી વિપ્રલંબજન્ય કંઠણામય સ્થિતિમાં હોવાથી, શરીરી—થયેલી—શરીર ધારણ કરી ઉભેલી,—વિરહચ્ચથા જેવી દીસતી, કંઠણારસનીજ મૂર્તિ જેવી, આ સીતા વનમાં આવે છે.

૩૮. ૨૨. અંડ—કડકો, વિભાગ. એનાં અંગનો, એક ભાગ પણ અભંગ—વિરહચ્ચથાથી પીડાયા વિના—આખો, ટટાર, નથી.

૩૯. ૧૦. શલ્લકીપત્રધેલું—કરિશિશુ. શલ્લકીનાં પત્ર આવાને ધણું આતુર જેને શલ્લકીપત્ર ધણું ભાવતાં એવું. દેવીએ—સીતાદેવીએ. રાણીને દેવી એવા માનભર્યા નામથી બોલાવવાનો અસલ રીવાજ હતો.

૩૯. ૧૬. પુત્રક—માની લીધેલો પુત્ર.

૪૦. ૧૮—૨૦. આ શ્લોકમાં અનુસ્મૃતિ અવસ્થાનું વર્ણન છે. અ. ભિલાષ અને ચિંતન એ રામના વ્યાપી રહેલા પ્રેમમાં હોય નહિ મોટે અનુસ્મૃતિથી કવિએ શુર કર્યું છે. સર્વ પ્રકરણના નાના વિધ ભાવ આ આખા અંકમાં ઉન્માદાવધિ આવશે. દશા. એના વ્યાખ્યાન મોટે જુએ માલતીમાધવ પૃ. ૧૩. ટીકા ૧.

૪૧. ૪—૫. આ હૃદયમાં છુપાઈ રહેલો દુઃખાગ્નિ આજ આ પ્રિયા સાથે રહી પરિચિત થયેલાં સ્થલ જોવાથી ધણો ઉગ્ર થઈ સળગી ઉઠનાર છે, તેનું પ્રથમ ચિન્હ એ થાય છે કે જેમ ધુંધવાઈ રહેલા અગ્નિ-માંથી ભડકે થતા પેહેલાં ધૂણીના ગોટે ગોટા (રાશિ=ઢગલા) ઉડવા માંડે છે, તેમ આ દુઃખાગ્નિની ધૂણીરૂપ મોહ-મૂર્છા-મને વીઠી વળવા મંડ્યો છે.

૪૧. ૧૮—૧૯. ત્રિલોકના—સર્વ ભુવનના—પતિને તુંજ જીવાડ, ખીજથી એ જીવનાર નથી. ત્રણ લોકના નાય છતાં પણ તારા કરસ્પર્શ ઉપરજ—તારા પ્રેમ ઉપરજ—એમનું જીવિત ટકી રહ્યું છે. એટલા મોટે જે કર ઉપર આ જન—રામ—અંધાયલા છે—જે કર આધીન એમનું જીવિત છે—તેજ કરનો સ્પર્શ એમને ધણો પ્રિય—સુખકર—જીવાડનાર છે. તત્ત્વેવનિયતોભવઃ એ પાઠ અનુચિત જણાયાથી પત્તૈષનિરતોજનઃ એ પાઠનો અંગીકાર કર્યો છે.

૪૨. ૨—૫. હરિચંદન—હરિચંદન એ એક દેવતૃત્તું નામ છે. ઇન્દુ-કરંદન—ઈન્દુ, અન્દ્ર—ના કર—કિરણ—નું કંદન—સમૂહ. પરિ-

તર્પણાર્થે—સંતોષવા માટે, ટાઢે પાડવાને. સંજીવનૌષધિરસે—
સંજીવન કરનારી ઔષધિના રસથી.

૪૨. ૧. ૯. આ સ્પર્શ મને પેહુલેથી પરિચિત છે, મં એ સ્પર્શનું સુખ બહુ
બહુ વાર અનુભવેલું છે, એજ માફ જીવન છે, એજ મારા મ-
નને ગાંડુ બનાવી દેનાર, પ્રેમનશી પાનાર છે, જેનાવડે કરીને વિરહ
બંધાના સંતાપથી થયેલી મૂર્છા નિવૃત્ત થઇ, અને તેને બદલે આ-
નંદ—પ્રેમ હર્ષ-થી થતી જડતા—બેભાન, મૂર્છા—મને ફરીથી થઇ.

૪૨. ૨૪. આ વૃત્તાત—સીતાને વનવાસ કાઢવા રૂપી વૃત્તાત.

૪૩. ૯—૧૦. આશા તજીને—ફરીથી હવે સંયોગ થનારજ નથી, રામ મને
કદાપિ પાછી બોલાવનાર નથી એમ નિરાશ થઇને. તજવાથડી—
કારણવિના તજવાથી રાજ ભર્યું. દીર્ઘકાલના ક્રોધવાર નહિ મટે
એમ માનેલા વિયોગમાં એકાએક મળવું થયાથી આશ્ચર્ય અને
હર્ષવડે જડ.

૪૫. ૨—૫. બિમ્બકળિમ્બમાબાલદંતાંકુરેથી—બિમ્બ (મૃણાલ, કમલદંડ)
ઉપરની કલિ જેવા દાંતના નાના અંકુરેથી. બાલઅંકુર એમ
કહીને દંતાંકુરની મૃદુતા, સ્નિગ્ધતાદિ સ્વચ્ચાં છે. તેં કાને આ-
બૂધણુ મોટે લવલીપત્રો લટકાવેલાં તેને એણે આવામાફં તાણી
લીધાં; એવો તે દિવસે (આપણે વનમાં રહેતાં ત્યારે) બાલક અને
કાચી સમજનો લાડકો હતો, તે આજ મોટા મદોન્મત્ત હાથીને
પણ જીવનારો થઇને, યુવાવસ્થાને ઉચિત જે પ્રિયાના સમાગમનું
અવલર્ય સુખ તે તારો પુત્ર ભોગવે છે.

૪૫. ૧૧—૧૫. આ શ્લોકની મતલબ નકારયુક્ત રૂપમાં, ઢવકા તરીકે માલતી
માધવ અંક ૯, પાને ૧૩૧ મે જુઓ.

૪૫. ૨૫. કાકશિખંડ—બાબરી. સુખ પુંડરીક—સુખરૂપી ધવલ કમલ.

૪૫. ૨૬. પ્રસાદ—કૃપા.

૪૬. ૫. છોકરાં થયાં એ સ્નેહની છેલી સીમા છે. પરા—મોટી, છેલી, દૂરની
—કાશી—સીમા, હદ.

૪૬. ૮—૯. બન્ને, સ્ત્રીપુરૂષ અન્યોન્ય સાથે આસાધારણ સ્નેહ રાખે તેથી
કરીને અંતઃકરણના તત્વની—અંતઃકરણના જોડામાં જોડા મર્મની,
છોકરાં રૂપી આનંદની એકજ ગાંઠ કદાપિ ન છુટે એવી બંધાય છે.
અર્થાત્ દંપતીના અન્યોન્ય પ્રેમનું મધ્યબિન્દુ અપત્યજ છે, તે
થવાથીજ બન્નેનો પ્રેમ સફળ થઇ વિશેષ દૃઢ અને આનંદકારક થાય છે.

૪૬. ૧૪—૧૫. તે આ—પેહલાં અમે જોયેલા, ઉછેરેલા. મદતાણવ વ.—
મદથી—હર્ષથી કરેલા નૃત્યરૂપી ઉત્સવ પુરો થતાં, ગળવે, એટલે
શબ્દ કરીને પોતે તથા પોતાની પ્રિયા અને ગજવી મુકે.

૪૬. ૨૦. સ્મરણુજ—તારું સ્મરણુ, તારા નૃત્યનું સ્મરણુ, મારા ચિત્તમાં
ધોળાય છે.

૪૬. ૨૧. તે સમય—અમારી પાસે તારા નૃત્યનો સમય.

૪૬. ૨૩. નયનમંડલ—આખી આંખ. સીતાની આખીએ આંખ જ્યાં
જ્યાં તું નાચતો નાચતો જાય ત્યાં ત્યાં ફરે, ને હર્ષથી મલકાતી
જાય, તેમજ તને ઉત્તેજન આપતાં અથવા મને તારા તરફ જોવાનો
આણુમારો કરતાં હર્ષથી ધોળાવા માંડે.

૪૭. ૨. વત્સલ—પ્રેમાલ, મારા પ્રેમમય મનથી મારા પુત્રસમાન તું ને તારું
નૃત્ય અને વિચરતાં નથી.

૪૮. ૨—૫. જ્યારે જ્યારે તને ઇચ્છા થતી ત્યારે ત્યારે તું નિત્ય રામને
નિહાળી શકતી, તોપણ પ્રત્યેકવાર તને એમનાં શ્યામ કમલના પત્ર
જેવાં ચોકણા અંગોમાં નવી નવી ખુખી જણાયાં જતી; તેના તેજ
રામ આજે અંગે વિકલ—ગતિહીન, દીન—વિરહવ્યથાથી શીકા ને
કુખળા થઈ ગયા છે, અને જો કે એમનું શરીર એટલું બદલાઈ
ગયું છે કે એ એના એ હોય કે તહિ તેની ખાતી સહજ થઈ આ-
વતી નથી, તો પણ નજરને રીઝવે છે એવા રમણીય છે. તું નિત્ય
જોતી તથાપિ પણ ખુખી જણાયાં જતી એવો તારો પ્રેમ હતો, ત્યારે
તું આજ આવી દુઃખી દશામાં આવી પડેલા રામ તરફ કેમ જોતી
નથી? અથવા, જેને તું નિરંતર જોતી તોપણ તને ખુખીઓ
જડાંજડ જતી, તેને આજ આવી દુર્દશામાં જોઈશ તો તારા મનને
કેવા કેવાએ વિકાર થશે, તને રામનામાં બહુ જોવાનું મળશે,
એમ છે ત્યારે કેમ જોતી નથી?

૪૮. ૧૫—૧૮. પૂર વ.—અશ્રુની ધાર એટલી પડે છે કે જાણે પૂર પેહવા
લાગ્યું. હર્ષશોકે—પ્રિયને નિહાળ્યાના આનંદનો હર્ષ અને એમની
પાડિત દશા જોવાનો શોક, તેથી. દર્શનની અત્યંત ઉત્કંઠાથી નયન
લાંબાં થયેલાં એટલે કાળી કીકી દબાઈ ગયેલી તેથી ફેવલ ધોલી
એવું વિશેષણ છે. કુંધકુલ્યાણી—કુંધ—કુધ—ની કુલ્યા—નદી
—ના જેવી. રિપ્પણને તારી દષ્ટી નયરાવે છે એમ કહીને સીતાની

રામને માટે અત્યંત ઉલ્કા અને તેમના દુઃખથી દુઃખ સૂચવ્યાં છે.
એવીજ મતલબનો શ્લોક જુઓ માલતી માધવ અંક ૩, પાને ૫૩
મે શ્લોક ૧૬.

૪૮. ૨૧. વિક્રમકમલા વ.—ખીલેલા પ્રકુલ કમલના પરાગની મુગંધીથી.
વનાનિલ—વનના (કુસુમાદિકની મુવાસથી પૂર્ણ) અનિલ—વાયુ.

૪૯. ૨—૫. દશદ—પચ્ચર. પ્રથમ બે પંક્તિમાં યથામંજ્યાલંકાર છે.
મૈથિલી=મિથિલાના રાજની પુત્રી, સીતા.

૪૯. ૬. સૌમિત્રી—સુમિત્રાના પુત્ર સૌમિત્રી—લક્ષ્મણ.

૪૯. ૨૦. તેનેજ—પછી વાસન્તી એમ કહેવા ધસ્યતા હતી કે તેનેજ તમે
તજી દીધી; પણ તેમ વાક્ય પુર ન કરતાં એમ ખોલી ગઇ કે, શાન્ત,
અહિંયા ચુપજ રહું, વધારે ખોલવાની શી જરૂર છે? રામ, જે કહે-
વાનું છે તે સમજી જ ગયા છે.

૫૦. ૨. જે કાંઈ કારણ હોય તે એજ જાણતા હશે, હું તો જાણતો નથી,
એમણે પોતાના અવિચારથી કાંઈ કારણ ઉભું કર્યું હશે, એ ઠપકો.

૫૦. ૪—૫. લોકોમાં અપયશ ન કહેવાય માટે સીતાને કાઠી મુકી એવી રા-
મની મતલબ સમજીને વાસન્તી કહે છે કે હું નિર્દય! જો તને યશ
વહાણો હોય, તો સીતાને વનવાસ કાઠી—પોતાની જીવરૂપ અર્ધા-
ગતાને અકારણ દુઃખી કરી—એથી ખીજો મોર અપયશ કેવો હોય?

૫૦. ૭. સીતા વનમાં મરણ પામી હશે એ મારાથી તો ખોલી શકાવું કે
વિચારી પણ શકાવું નથી, પણ તમે કહો, નિર્દય, છો તેથી કહી
શકશો, માટે કહો.

૫૦. ૧૩—૧૬. પ્રથમ બે પંક્તિ, “તેની” એના વિશેષણ રૂપ છે. ને ત્રીજી
લીટી “વેલ” નું વિશેષણ છે. ત્રસ્તખાલ વ.—ભયથી ભડકી
રહેલા નાના મૃગલા જેવી.

૫૧. ૨—૫. જગત્ની યથાધર્મ પ્રતિપાલના કરવાની ચિન્તા તો રામને છેજ,
ને તેમાં વળી કુસુમને—કુલને—જેમ ધમકતો તાપ સુકવી—કર-
માવી નાંખે છે, તેમ સીતાના વિશેષગના શાકરૂપી અભિની આજથી
જીવ પણ કરમાયાં જાય છે; એટલા એટલા દુઃખનું નિવારણ
કદાપિ વિલાપ કર્યેથી થાત, પણ પોતે હાથેજ તજીને સીતાને વન-
વાસ મોકલી છે એટલે વિલાપ પણ શરમના માર્યા કરી શકાતા
નથી; ને અંતરની આગને જાડી જાડી દાખી રાખી અંદરથી મુઝાઈ

મુઝાદને બળવું પડે છે. આવી તરહની અંદરની ગુપ્ત આધિયો તેમજ બહારની બધિઆથી પીડાઈ રહેલું રામનું શરીર પડત, પણ માત્ર રડવાથીજ એમનું હૃદય હલકું થાય છે, ને એમના જીવવા-રૂપી લાભ નીપજે છે.

૫૧. ૮—૧૧. જીઓ માલતી માધવ અંક ૯, શ્લોક ૧૨ અને તેના ઉપરની ટીકા.

૫૧. ૧૩. પૌરમહાજનો—પુરનું—નગરનું—તે પૌર, પુરમાં રહેનાર—પૌર—મહા—મોટા—જનો. રામ પોતાની પ્રજાને મોટા જનો એવું એટલા સાફ કહે છે કે તેમની નારાજી થવાથી પોતે સીતાને વનવાસ આપ્યો એટલો પોતે તેમને તાપે છે.

૫૧. ૧૮. સીતાને પાછી ઘેર લાવવા દેવા રૂપી સામું જીઓ, સીતાને લાવવા દેવાની દયા કરો.

૫૨. ૨—૩. સીતા કહે છે કે આર્યપુત્રનાં વચ્ચનોથી મને મોહ થાય છે, ત્યારે એ વચ્ચનો પ્રેમ ભર્યાં મિઠાં છે એમ સીતા સમજી હશે એવું ધારીને તમસા કહે છે કે સ્નેહરસપડે શીતલ અને શાકથી ઘડીલુ આ વાણી પ્રેમ માત્રથીજ ભરેલી છે એમ નથી, પણ એ તો વિષથી મિશ્ર મધુની ધારા જેવી પ્રેમશાકની ધારા તારા ઉપર પડે છે, અર્થાત્ એ વચ્ચનોથી તને પ્રેમમાત્રનો હર્ષજ થતો હશે એમ નહિ, પણ રામનો આટલો બધો શોક જોઈને તારા દુઃખનો પણ પાર નહિ રહેતો હોય. એ પ્રમાણે આર્યપુત્રને વગેરે જે ઉત્તર ૩૫ વાચ્ય સીતા પછીથી બોલે છે તેનો આડો સંબંધ આ શ્લોક સાથે પણ છે.

૫૨. ૬—૮. અંતરમાં અંગારનો—અગ્નિના બળતા અંગારાનો—શલ્ય—કાંટો—ફકત વાગ્યોજ ન હોય, પણ જડાઈ રહ્યો હોય, અર્થાત્ નિરંતર બાળી બાળીને પીડા કર્યો કરતો હોય, અથવા વિષયુક્ત દંશ થાય—તે વિષને લીધે હમેશા કોણાં જાય ને પીડા કર્યો જાય; એવી જાતનો ઊંડું અને કારી દુઃખ દેનાર શાકશંકુ—શાકનો કાંટો—તીણો હોવાથી હૃદયના છેક ઊંડામાં ઊંડા મર્મમાં કળી જનાર કાંટો—પણ મેં શું વેઠ્યો નથી? વેઠ્યો છે. વાસન્તિએ રામને વીરજ ધરવાનું કહ્યું ત્યારે “દેવી શૂન્ય થયું” વગેરે કહીને રામ પોતાનું છેક નિર્દયતા જેવું ધૈર્ય ને ક્રોધપણું બતાવ્યાં છે, તેના ઉમેરામાં કહે છે કે આવા પ્રજાળી મુકતો કાંટો પણ મેં મુઠે મોઢે

વેશ્યાં કયેા છે એ શું મારું અત્યંત સહનશીલપણું અને ધીરજ નથી ખતાવતું? ખતાવેછેજ. આ ઉપરથી સીતા જે, રામ કેવું કેવું દુઃખ ભોગવતા હતા તે પુરૂ જાણતી ન હતી, તે પણ હાલ સાંભળીને પોતાની જાતના ધિક્કાર પૂર્વક બોલે છે.

૫૨. ૧૪. આવેગ—પીડા, અનહદ દુઃખ, ઉન્માદ.

૫૨. ૧૬—૧૯. કોઈએક અવર્ણ્ય વિકાર મારા આખા હૃદયમાં પ્રસરી રહીને એટલો પ્રબલ થઈ જામી જાય છે કે મને ખીજા કોઈ વિચારનું ભાન રહેતું નથી—ખીજા સર્વ વિચારને હાંકી કાઢી પોતેજ આવી રહે છે. મારાં ક્ષુભિત—ઉશ્કેરાઈ રહેલાં—પ્રિયાની સાથેના પ્રેમવિહારનું સ્મરણ કરાવતી વસ્તુઓ જોવાથી આકુલ થઈ રહેલાં—કરણ—અંગ, ઇન્દ્રિય, તેનો, લોલોલ્લોલ (લોલથી પણ વિશેષ લોલ હોલોલ—લોલોલ્લોલ=અતિશય વધી ગયેલો, ખેહદ સદી વાગેલો) ઉદ્વેગ થોભાવવા મારે જે જે યત્ન કરું છું તેને પણ કહેલો વિકાર ટકવા દેતો નથી; અને જેમ જળનો ઉન્મત્ત થઈ ઉછળી વેહેતો પ્રવાહ, તેને અટકાવવા સારું બાંધેલા રેતીના પુલને સહજમાં ભેદી નાંખીને વહો જાય છે તેમ મારો વિકાર આ ઉદ્વેગને મટવાના પ્રયત્નને જામવા દેતો નથી અને પોતેજ ઉત્તરોત્તર વધ્યાં જાય છે. અહીંથી રામની ઉન્માદાવસ્થાનો આરંભ થાય છે.

૫૩. ૩—૬. તે—પેહેલાં જ્યાં આવા પ્રકારના વિવિધ વિનોદ થયેલા તે—લતામંડપ—આ. આજ લતાગૃહમાં તમે ખેડા હતા અને, સીતા ગોદાવરીના સૈકત (રેતી ભરેલો કિનારો, બાડું) ઉપર હંસનાં ટોળાં આમ તેમ દોડતાં ફરતાં હતાં તેમને નિહાળીને પોતાના મુગ્ધભાવથી વિનોદ કરવે સદી ગઈ, તેથી એકાણેથી એને આવતાં વાર લાગી તેથી તમે ધણા આકુલ આકુલ થઈ ગયા અને હું પાસે હતી તેને તમારો મનોભાવ ન જાણાવવાનો પ્રયત્ન કરવા ગયા તોપણ તમે આતુરતાથી ઉત્સુક આંખે સીતાને આવવાને રસ્તે જોવા લાગ્યા તેથી હું સમજી ગઈ. વળી મને વિશેષ ખાતરી એ થઈ કે, તમે એમ જાણ હતા એટલામાં સીતા પાછી આવી, ને તેણે આવતે આવતેજ તમારું મન શૂન્ય જેવું જોઈને—સમજીને, અંખાઈ જઈ—પોતાની ધણી વાર રહ્યાની બૂલ થઈ તેથી શરમાઈ જઈને, (એવો નમારો બનેલો અગાધ એકતંત્ર પ્રેમ કે અન્યોન્યનાં મન આંખે

થઇને વંચાઇ ગયાં) પોતાના નાના રૂપાળા હાથ જોડી, રાતાં કમ-
લની મીચાયલી કલી જેવી અંજલી (જોડેલા હાથને અંજલી
કહે છે) તમારી ક્ષમા માગવા માટે કરી. આ પ્રમાણે તમે છુપા-
વા ધારેલી વાત મેં કળેલી તેજ લતાગૃહ આ. વાસંતી આવી
શુભ વાત રામને સંભારી આપીને પોતાનો અતિથય પ્રેમભાવ સૂ-
ચવી રામને પ્રેમથી આશ્વાસના કરવા જાય છે.

૫૩. ૧૪—૧૭. એવીજ મતલબનો શ્લોક શુદ્ધો માલતી માધવ પા. ૧૨૫
શ્લોક ૨૦ તે ઉપરની ટીકા પણ ત્યાંજ શુદ્ધો.

૫૪. ૫—૮. બહારથી અને અંદરથી અતિ શ્રેષ્ઠ રસવાળા અમૃતના લેપથી
જે મારા શરીરની ધાતુને—શરીરના તત્વને—જાણે લીધી લેછે, તે
આ સ્પર્શ કાંધપણ કારણવિના મારામાં એકદમ ફરીથી જીવ મુકીને
જે આનંદ ઉપજાવે છે તેનાથી, મારી મૂર્છામાં જે મોહ મને થતો
હતો તે કરતાં જુદીજ તરહનો મોહ થાય છે.

૫૫. ૧—૨. હિમકરકશો—હિમ (ઝાકળ) તથા કરક (કરા, વર્ષાદના પાણી
ભેગા બરફના જેવા કડકા પડે છે તે) ના જેવો શીતલ. લવલી
અંકુર—લવલી નામની વેલ થાય છે તેના અંકુર જેવા મૃદુ.

૫૫. ૧૨—૧૩. ઉન્માદ મિત્ર જડતા અવસ્થા છે.

૫૫. ૨૦. જેને અંગે સાધ્યસને લીધે સ્વેદ, હર્ષથી રોમાઞ્ચ અને પ્રેમાદહા-
દથી કંપ થયેલાં છે, જેનાં અંગ રોમાંચિત થઇ ગયાં, સ્વેદિત
થઇ ગયાં અને કંપવા લાગ્યાં.

૫૬. ૧૩. વિપ્રલંબ—વિયોગારૂંગાર, વિયોગાવસ્થાને પણ વિપ્રલંબ કહી છે;
વળી વિપ્રલંબ એટલે છેતરવું તે—છેતરપંડી; સીતાના વિયોગથી
દુઃખ થાય છે, ને સીતા આવી ન આવી એવા ભ્રમ થાય છે ને
હું છેતરાઈ છું.

૫૬. ૧૮—૨૧. પૌલસ્ત્ય—પુલસ્ત્યનો પુત્ર પૌલસ્ત્ય—રાવણ. પિશાચમૂખ
પિશાચના જેવાં છે મૂખ જેનાં એવા ખર (ગધિડા) જે રાવણના
રથને જોડેલા હતા તે. કંકાલ=હાડપિંજર. ઘણા કાલથી આજ
મુઠ્ઠી પડી રહેલાં માટે મૂકાં. જટાયુજી રાવણની સામે થયો ત્યારે
તેની ખડ્ગથી પાંચા કાપી નાંખીને ક્રોધથી અને સત્યવ્રતથી બળતી
હાય એમ તેજિત થયેલી સીતાને, અરિ (શત્રુ)—રાવણ—લેઇને
આકાશમાં ઉડ્યો; તે ધણી વ્યાકુલ થઇ ચમક ચમક કરી રહેલી વિ-

જળી જેમાં મંકે આધ રહી હોય એવા શ્યામ અને વિકરાલ અ-
બુદ્ધ-વાદલા—જેવા દેખાતો હતો.

૫૭. ૩—૬. મુઘાક્ષી—સીતા—નો તે-પેહેલાં દણ્ડકારણ્યમાંથી રાવણના
હરી જવાને લીધે થયેલો—વિરહ હું ખમી શકતો હતો મોટા પ્રલાપ
(રડવું વગેરે) કરતો ન હતો. એ વિરહ ખમાવાનાં ત્રણ કારણો જ-
ણાવેલાં છે, રાવણને કેમ મારવો, સીતાની કેમ શોધ મેળવવી વગે-
રેની સામગ્રી અને ઉપાય તૈયાર કરવામાં અવિરત—કદાપિ પણ
અટકે નહિ એવા—વિનોદથી એ વિરહ રસિક લાગતો હતો, પ્રિય-
જનની કોઈ પણ ચાકરી કરવાના પ્રસંગથી બહુ રસભર નિવડ્યો
હતો; વળી લક્ષ્મણ, હનુમાન્, નલ, નીલ, સુગ્રીવઆદિ વી-
રનાં વિરહ મટાડવા મોટાં યત્ન આપી પરાક્રમથી આપ્યું જગત્
અદ્ભુતાશ્ચર્ય પામતું એવું જે વિરહના મંબંધે અમને કદાપિ ન
થયેલું એવા પરાક્રમનું મહામાન મળતું; એ સર્વ ઉપરાંત વળી
રિપુ—રાવણ—નો ધાત—મૃત્યુ—થશે કે એ વિરહ મટશે એવી દૃઢ
આશા ઉપર હૃદય ટક્યાં જતું; એ સર્વ કારણોથી એ વિરહ મને
ઝાઝો લાગતો નહિ, પણ આ વિરહ જેમાં વિનોદ, ઉત્સાહ, આશા
કે કાંઈ પણ નથી તે રડ્યા વગર હું શી રીતે ખમી શકું? મારું
અંતઃકરણ એ પ્રિયાના મંબંધની શી ક્રિયા કે વસ્તુ ઉપર નિર્ગમન
કરી ટકી રહે? કંઈજ નહિ? રડી રડીને હું ખ મટાડ્યા સિવાય
રસ્તો છેજ નહિ.

૫૭. ૧૦—૧૩. કરીન્દ્ર—સુગ્રીવ—જેની મૈત્રીથીજ પેહેલાં સીતાને પાછી
આણી શક્યા હતા તેની સહાય પણ હાલ સીતાને લાવવામાં ચાલે
તેમ નથી; તેમજ જે વાનરોના સૈન્યે રાક્ષસોનો સંહાર કરેલો તે
હરિ (વાનર) થી પણ કાંઈ ઉપજે તેમ નથી; ઋક્ષપતિ—જામ્બવાન્-
જેણે લંકા જીતીને સીતાને પાછી આણવી એમ બુદ્ધિ સ્વયંલો
તેની બુદ્ધિ પણ અહીં ચાલે તેમ નથી; વાલુના પુત્ર હનુમાન્ જે
સમુદ્ર ઉલ્લંઘવાનું અસાધ્ય જેવું કાર્ય સાધી સીતાની ભાળ લાવ્યા
હતા તેમની પણ જ્યાં ગતિ પોહાચી શકતી નથી; વિશ્વકર્માનો સુત-
નલ—જેણે સમુદ્રઉપર સેતુ બાંધી વાનરસૈન્ય પાર ઉતાર્યું તે પણ
હાલ પુરું જ્યાં છે ત્યાં સુધી રસ્તો રચવાને સમર્થ નથી; તેમ સામિત્રી-
લક્ષ્મણ—ના—શર—ખાણ—ને પણ જ્યાં સુધી પાત-પડવું—થઈ શકે તેમ

નથી. જ્યાં સુધી લક્ષ્મણ જેવા યોદ્ધાનાં અચુક ખાણુ જે વડે તને ખબર આપી હતી તે પણ હાલ જ્યાં તું છે ત્યાં પોહુમ્મી શકતાં નથી;—એવા ક્રીયા હામમાં હું પ્રિયે! તું વસી છે? મારા મિત્ર, બાઈ, સહાયકારકો પણ આટલા આટલા પરાક્રમી છતાં મારે માટે જ્યાં કાંઈ કરી શકતા નથી.

૫૮. ૨. હવે આપનું ૩૫ વ.—તમારો એક પત્નીવ્રતસ્ત્રીનો ખરો પ્રેમ દૃઢ સ્વભાવ તમે હવે—મારી સ્વર્ણમય મૂર્તિ કરી પણ ફરી પરણવાનો તુચ્છ વિચાર તો મનમાંએ લાગ્યા નહિ એમ કરીને—પ્રકાશ્યો; તમને મારાઉપર કોઈ જાતનો રોષ નથી, મને તમે પેહુલાંના જેટલીજ વહાલી ગણો છો. મને તજી છે પણ તેથી મારે લાજવાનું કાંઈ રહ્યું નહિ.

૫૮. ૧૯—૨૦. પતિ—રામને—જોવાની અતિશય તૃણાથી વિસ્તાર પામી દીર્ઘ થયેલાં તારાં અક્ષુ તે જાણે તારા નાથમાં રોપાઈજ ગયાંછે—ચોટીજ ગયાં છે; જે, હજુએ એ જનારા થયા, ને આપણે પણ જનારાં થયાં તોયે—તું તારા હૃદયના હીરને કાપી નાંખે એવાં પાછાં તાણી લેવાનાં યત્ન કરે છે તથાપિ પણ ઉખડતાં નથી. એવી તારા નાથને જોવામાં ગરક થઈ ગયેલી તું “આલો” એમ કહે છે, પણ શી રીતે આવનારી છે?

૫૮. ૨—૫. આ એકલો કુણારસજ—શોકજ—નિમિત્તના ભેદથી (જુદાં જુદાં કારણને લીધે, જેમ એકજ જલ, રાત્રી ઘોળી સપાટી લીધે લાલ ઘોળું જણાય, તેમાં નિમિત્ત સપાટી છે.) બિન્ન બિન્ન શૃંગાર, અદ્ભુત, વગેરે રસ હોય એમ લાગે છે, ને જુદા જુદા રસના વિવર્તરૂપે ભાસે છે; (વિવર્ત માટે જુઓ નોટ પાને ૨૫ મે લીટી ૨૫ મી ઉપરની) પણ એ અવિકૃત કુણારસજ આપી રહેલો છે. નિમિત્તના ભેદથી જુદા જુદા વિવર્ત કેવી રીતે ભાસે છે તેના ઉદાહરણમાં કહે છે કે જેમ પાણીના આવર્ત (પાણીમાં વમળ થાય છે તે) છુદ્ધુદ (પરપોટા) તરંગ એવા વિકાર (ફેરફાર, રૂપાંતર, જેમ કુદનું દહી) ભાસે છે તથાપિ તે સર્વે છે તો પાણીનું પાણીજ તેમ. કહેવાની મતલબ એવી છે કે રામને એકલો બધો શોક થઈ ગયો હતો કે આ આપ્યા અંકમાં એમનું જે જે ખાલવું થયું છે તે કદાપિ અન્ય રસરૂપે ભાસ્યું હશે પણ તે ભાસમાત્રજ, ખરેખરો તો એ

તમામ કડણારમ્બ છે. આવા વિચિત્ર વૃત્તાન્તને માટે તમસા કેહે છે કે અહો રચના ! (વાહ શો આ વૃત્તાન્ત બન્યો !) કવિ, તમસા પાસે એમ બોલાવીને પોતાના નાટકની આ પ્રમાણે અન્યરસરૂપે ભાસતા કડણુનો જમાવ કરવાની રચનાની પણ આડે માર્ગે સ્તુતિ નિરૂપે છે.

૫૯. ૯-૧૨. અવનિ (રામનાં સાસુ, સોતાનાં માતા પૃથ્વી), અમરસિંધુ (ગંગા—રામના કુલનાં દેવી—સીતાનાં સાસુ), મારા જેવાં—તમસા નદી અને વાસન્તી વનદેવતા જેવાં, તથા તમારા કુલપતિ વાહ્મીકિ જે મૂલ અનુષ્ટુપ્ છંદના ઉત્પન્ન કર્તા છે તે (શુભ્રા અ'ક ૨ પા. ૨૫) તથા પોતાની સતી પત્ની અક્રન્ધતી સહિત ચુક વશિષ્ઠ એ સર્વે તમને (તમસાપક્ષે સીતાને, વાસન્તીપક્ષે રામને) મંગલ પ્રાપ્ત થવા માટે, તમારા મંગલાર્થે, ભદ્ર—આશિષ્—વરસાવો—આપો.

અંક ૪ થો.

૬૦. ૨. અતિથિ-પરોણા.

૬૦. ૬. નીવારૈદનમંડ—નીવાર નામના ભાતનું મંડ—કુધ અને દહીનું કાંઈ ભાત સાથે આવા જેવું બનાવે છે તે.

૬૦. ૯. કર્કન્ધૂફલ—ખોર, કર્કન્ધૂના વૃક્ષનું ફલ.

૬૦. ૧૧. અનધ્યાય—ત ભણાય કે ભણાવાય એવો દિવસ. વશિષ્ઠ જનક વગેરે આવેલા હતા તેથી ભણાવાનું બની શકે તેમ નહતું.

૬૦. ૨૫. સ્તુતિ=વેદવાક્ય.

૬૦. ૨૬. શ્રોત્રિય અભ્યાગત—(જન્મનાબ્રાહ્મણોજ્ઞેયઃસંસ્કારૈર્દિજીતુચ્યતે ।

વિદ્યાયાયાતિવિપ્રત્વંત્રિભિઃશ્રોત્રિયઉચ્યતે ॥ 'બ્રાહ્મણને પેટ જન્મ થવાથી 'બ્રાહ્મણ કેહેવાય, તેને સંસ્કાર મળે ત્યારે તે દ્વિજ કેહેવાય, વિદ્યાસંપન્ન થાય ત્યારે તે વિપ્ર કેહેવાય અને એ ત્રણે જેનામાં હોય તે શ્રોત્રિય કેહેવાય) સર્વ સંસ્કાર પામેલો વિદ્વાન્ 'બ્રાહ્મણ અભ્યાગત—અનાહત આવી ચઢેલો, પરોણા.

૬૦. ૨૭. ધર્મસૂત્રકાર—ધર્મસૂત્ર—ધર્મનાં વાક્ય, નિયમ (ટુંકામાં ધણે અર્થ સમાવેલાં વાક્ય તે સૂત્ર)—ગૃહ્યસૂત્રાદિકના રચનાર.

૬૧. ૯. વાનપ્રસ્થાશ્રમ—પ્રતિગૃહસ્થે લેવાનો ત્રીજો આશ્રમ. 'શ્રક્ષ્મર્થ, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્ત એ ચાર આશ્રમ છે. જનક રાજાએ ગૃહસ્થાશ્રમ તજીને વાનપ્રસ્થ (વનવાસ) ગ્રહણ કરેલો છે.

૧૧. ૨૬—૨૭. જેમ વનસ્પતિ (આપધિ) અન્તરમિ—અંતઃના, અંદરના, શરીરમાં ગુપ્ત રહેલા, ન દેખાતા, અમિ—થી ગુપ્ત રીતે બાંધ્યાં જાય છે, તેમ સીતાના દુઃખનો શોક જે એમના હૃદયમાં નિરંતર લાગી—સળગી—રહેલો છે, તેની ગુપ્ત લાહે વડે એ તથાં, બાંધ્યાં જાય છે.

૧૨. ૫—૮. પુત્રી—સીતા—નું જે આણું તીવ્ર, અને વસનું—દુસ્તર, ટળી ન શકે એવું—દુરિત—લોકાપવાદથી વનવાસ જવારૂપ અનિષ્ઠ-યજું તે મારા હૈયાને નિરંતર શાર્યો કરે છે ને મને દમે છે; અને તે અનિષ્ઠનો વિચાર થતાંજ મારા મનમાં થઇ આવેલા ક્રકચ—આડી-યાસરખો મારો અવિચારી રામ અને તેની અમર્યાદ પ્રજાઉપરનો ક્રોધ શમતો નથી. શમતો નથી એટલુંજ નહિ પણ પીડા કરે છે. આડીયું જેમ પટુ—દૃઢ, ખીજ કશાથી અશેડી ન શકાય એવું—થઇને ચોટી રહે તેમ આ ક્રોધ ક્રોધ ઉપાયથી કે વિચારથી અસતો નથી, આડીયું જેમ ધારાની પેઠે અવિચ્છિન્ન વહ્યાં જાય ને વેહુરતાં અટકે નહિ તેમ આ ક્રોધ મારા હૃદયને નિરંતર વગર અટકથે કાપ્યાં જાય છે, આટલા આટલા વખતથી સીતા વનવાસ ગઇ ત્યારથી કાપણું આડીયું કદાપિ નરમ પડ્યું હશે પણ તેમ ન થતાં જાણે આ-જજ લાગ્યું હોય એવું નવું ને દુઃખકર્તા રહે, તેવો મારો ક્રોધ પણ ત્યારથી અદ્યપિ જરાએ નરમ થયો નથી ને હવણુંજ પેદા થયો હોય એમ સતેજ છે, એ સર્વ ઉપરાંત વળી હૃદયમાં ફરણું આડીયું જેમ હૃદયનાં મર્મને છેદી નાંખે તેમ આ ક્રોધ, ક્રોધના કારણ રામ ઉપર નીકળી ન શક્યાથી મારા હૃદયના મર્મનેજ રોજ છેદતો રહેછે.

૧૨. ૧૦. પરાક્ર સાત્તપન—દ્વાદશાહોપવાસેનપરાક્ર:પરિક્રીર્તિત: ॥ આર દિવસ સુધી ઉપવાસ કરવાનું તપ તે પરાક્ર; ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિ સર્પિઃકુશોદકમ્ । એકૈકંપ્રયહંપીત્વા અહોરાત્રમ્ભોજનમ્ ॥ કૃચ્છ્ર:સાન્તપનોનામસર્વપાપપ્રણાશન: ॥ ગાયનું મૂત્ર, છાણુ, દુધ દહિ, ધી અને દર્ભનું પાણી એટલું વારા ફરતી એકેક દિવસ પીવું ને દિવસે કે રાત્રે ભોજન કરવું નહિ એનું નામ સાત્તપન.

૧૨. ૧૩. વાજસનેય સંહિતાના ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે અસૂર્યાનામતેલોકા અન્ધેનતમસાવૃતા: । તાસ્તેપ્રેત્યાભિગચ્છન્તિયેકેચાત્મહનોજના: ॥

તેમ જો નરકમાં ન પડવું પડતું હતા તો હું આત્મઘાત કરીને પણ આ દુઃખથી છુટત.

૧૨. ૨૧—૨૪. જીઓ માલતીમાધવ પાનું ૧૪૨, અંક ૧૦, શ્લોક ૨.

૧૩. ૨—૩. ભારતીએ—સરસ્વતીએ—જેમ વિદ્યાને જણી છે, તેમ તમે એને જણી છે, અર્થાત્ એટલી એ શુદ્ધ, પવિત્ર, મંગલકારી છે; જે વળી તમે, અભિ, મુનિ, અરુ-ધતી, ગંગા, સૂર્ય એ બધાના જેવીજ દેવતા છે, એટલીજ પવિત્ર છે, તેવી પુત્રીના વિવામ-વનવાસ મોકલવું તે તું હે પૃથ્વી ! કેમ સાંખી શકી ? એને કલંક લાગી શકે તેમ હતું નહિ. એમ છતાં સાંખી શકી ત્યારે કેહેવું જોઈએ કે તું કહણ કાળજની છે, મોટે, ઘણે ! એમ કહ્યું છે.

૧૩. ૧૦—૧૩. ખેલાં—દશરથના જીવતાં—જે દશરથનાં લક્ષ્મી સમાન પત્ની હતાં, અથવા સમાન એમ ઉપમાન શાને કેહેવું જોઈએ લક્ષ્મીજ હતાં એમ કેહેવું જોઈએ; તે આજ-સીતાના સંકટથી—કોષક, ન ઓળખી શકાય એવો—અન્ય જીવ—ખીજોજ અવતાર—કેવલ દુઃખમાત્રનોજ ઘડેલો—હાય તેના જેવાં દિસે છે. અરેરે ! દેવશોગથી શી વિપરીત—ઉલટી—દશા !

૧૩. ૧૬—૧૭. પૂર્વે—સર્વે સારું હતું ત્યારે—એ, કૌશલ્યા મારે મન મહોત્સવની મૂર્તિ જેવાં હતાં, એમને જોવાથી મને મહાઆનંદ થતો; તેનુંજ દર્શન જ્યમ ધા પડેલો હોય તેમાં મીઠું છોટે ને પીડા થાય; તેટલું પીડા અને એકારક આજ થઈ પડ્યું ! તેને જોઈને મને આનંદ થવાને બદલે ધામાં મીઠું પડે એવો ચમરાટ થવા લાગે છે.

૧૪. ૨—૫. સૂખન્ધુ—પ્રેમી સંબંધી, મિત્ર—ના વિશોગથી ઉત્પન્ન થતાં, જનોનાં દુઃખ જો કે નિત્ય ધારારૂપે, અખંડ, વહ્યાં જાય છે—કદાપિ બંદ પડતાં નથી—તોપણ પોતાનાં જે ખીજાં પ્રિયજન-મિત્ર વગેરે—હાય તેને દુઃખતાં તે દુઃખ એટલાં બધાં વધી જાય છે, કે હમેશા ધારાતી પેઠે પેહતાં હતાં તે બદલાઈને હજારો સ્ત્રોતસ્—નદીઓ, ઝરા—મિગા થઈને જેમ ઉછળવા માંડે તેમ ઉછળી ઉછળીને દુઃસહ, ન ખમાય એવાં થઈ જાય છે; ખમી શકતાં નથી એટલી પીડા કરે છે. એ પ્રમાણે જનકને જોતાં, સીતાના વિશોગથી પીડાતાં કૌશલ્યાને થયું. છંદ વિષમોપજ્ઞતીય.

૧૪. ૯. તવ શ્લાઘ્યસંબંધી—તમારા અતિ પ્રશંસા—પ્રેમી હૃદયને લીધે—કરવા યોગ્ય મિત્ર, સુહૃદ્. કુલોદ્ધ—જનકકુલના ધુરંધર.

૬૪. ૧૫. સીરધ્વજ—સીર—હજના ચિન્હવાળી ધ્વજવાળા. વૈદહ—વિદેહના રાજા, વૈદહ—જનક.

૬૪. ૨૧. ઉષસ દેવી—ઉષસ—પ્રાતઃકાલ પેહલાનો, ને રાત્રીના અંત પ-છીનો વખત, અગ્નિદેવ. સર્વે જે પ્રાતઃસંધ્યા—ઉષસ—ને વન્દન કરે છે તે સમાન સર્વવન્દ્ય હે ભગવતિ !

૬૪. ૨૫. પ્રજાને ખુશી કરવામાંજ તત્પર, પછી વિચારે કે અવિચારે. પ્રજાએ ગમે તેવી જુદી ગપ સીતાને માટે ચલાવી તો પણ તેની ટુલના ન કરતાં સીતાને વનવાસ કાઢી એટલા પ્રજાઉપર વગર વિચારે વળગી રહેલા એ ઇપકા છે, ને જરા આડી સંકોચ મશ્કરી છે. કૌશલ્યાને પણ પોતાના પુત્રને માટે મેહું'છું' છે.

૬૫. ૮. રામે વગર કારણ સીતાને વનવાસ કાઢી, ને તેમ કરવામાં પોતાના પિતાનો મિત્રવર્ધ હું તેની પણ દરકાર ન રાખી અને મારા કુલને આકારણુ લાંછન લગાડ્યું એ તિરસ્કાર. અગ્નિ સીતાને શુદ્ધ કરે એમ બોલનાર રામના વિચારને પુષ્ટિ આપે છે તેથી તથા જે સીતામાં કલંક કે અશુદ્ધતા સંભવી શકતાં નથી તેનામાં તેની સંભાવના કરે છે માટે તેવા માણસોથી અમિ વધતો તિરસ્કાર પામીએ છીએ.

૬૫. ૧૩--૧૬. તું શિશુ—બાલક—હો, મારા આગળ બાલક જેવી હોવાથી મારે માન આપવા યોગ્ય ન હો, અથવા મારી શિષ્યા હોવાથી તેમ હો, પણ તે બધું એક બાજુપર, હું તેનો વિચાર કર્યાવિનાજ તારી અતિશય, અતુલ પવિત્રતા જોખને તારી ભક્ત બની રહી છું; તું મોટી વયનાંએ ન નમવું જોખએ એવી બાલક હો અથવા શાસ્ત્રમાં નમનાનહ અધમ ઠરાવેલી સ્ત્રી જાતિમાંની હો, પણ તું એ લોકા-ચાર અને એ શાસ્ત્ર બંનેનાથી મોટી છે, સર્વ જગત્ને પૂજવા યોગ્ય છે, સર્વેએ તને નમવું જોખએ. કેમકે જે ગુણવાત્ છે તેના ગુણનીજ પૂજ થાય છે, કાંઈ તેની વયની કે જાતિની પૂજ થતી નથી. આ પ્રમાણે સીતાનાં પૂજ્ય અગ્રન્ધતી પણ સીતાને પોતાની પૂજ્ય ગણે છે ત્યારે અગ્નિ એને શુદ્ધ કરે એ બોલ અરેખર એના (વત્સા—બાલકી, સીતા) પ્રતિ હલકોજ છે.

૬૫. ૨૪--૨૫. પોતાના પ્રિયપતિ દશરથરાજાના મિત્ર તમે તેને જોખને એમના મનમાં દશરથરાજા, તે વેળાનું સુખ વગેરે સંભરી આવ્યું. પણ તમે મિત્રભાવ બતાવવાને બદલે એમનો તિરસ્કાર અને કો-ધર્થી અનાદર કરવા માંડ્યો તેવી ધોર દશા દેખીને મારાં પ્રિયસખી,

કૌશલ્યાને એમ ઓછું આનું જે મારું સર્વ હતું ન હતું યદ્ય ગયે
મારા મિત્ર પણ કોઈ બરાબ તિરસ્કાર કરે છે, તેથીજ મૂર્છા પામી
ગયાં. હે રાગજી ! પુરન્ધ્રી—કુલસ્ત્રી—નાં હૃદય કુલ જેવાં કામલ
હોય છે, જરા પણ ચોળાચોળ કે તાપ વેઠી શકતાં નથી, મારેજ પ્રિ-
યમુખી તમારી આવી દુઃસહ ચાલ જોઇ બાન ભુલી ગયાં.

૬૬. ૨—૫. શ્રીમાન્ દશરથ મહારાજ એવા ગુણવાન્ હતા કે એમના જેવા
સગા જો મળતા હોય તો સર્વે માગી લે, તે મારા સંબંધી મિત્ર
હતા, પ્રિયમુખા હતા, મારું હૃદય પણ એજ હતા, અંગ માત્રજ
જુદાં હતાં, હૃદયમાંના પ્રેમ આનંદની અખંડ મૂર્તિ હતા, આનં-
દથી પણ અધિક સર્વ જીવિતનું ફલ—દેહ ધારણ કર્યાથી જે ફલ—
પુણ્યાદિક—પ્રાપ્ત થાય તે હતા, તે ઉપરાંત મારે દેહ પણ એમને
આધીન હોવાથી દેહપણુ એ હતા, પ્રાણ પણ એજ હતા, ને તેથી
પણુ અધિક જે કાંઈ પ્રિય હોઈ શકે તે એ હતા, અરેરે ! દશરથ
મહારાજ મારે શું શું ન હતા ? એવા મારા પ્રિયમિત્ર તો ગયા, પણ
તેમનાં અર્ધાંગનાને તો મીઠી નજરે જોઈ.

૬૬. ૮—૧૧. એનાથી કૌશલ્યાથી, કે પતિથી—દશરથથી—વિજને—એકા-
ન્તમાં, પ્રેમવિનાદ કરતાં હોય ત્યાં—કશો અધિક વાંક થતો તો એ
બન્ને જુદે જુદે વખતે મારાઉપર અવળો દોષ મુકતાં : કૌશલ્યા
કેહેતાં કે જુઓ તમારા મિત્રે આજ આમ આમ કર્યું, દશરથ કેહેતા
કે જો તારી સખીએ આજ આમ આમ કર્યું, એવી એ બન્નેની
મારાઉપર અગાધ, અવિચ્છિન્ન, સમાન પ્રીતિ હતી; તેની વળી વિ-
શેષ નિશાની એ કે એમ મારા આગળ કદા પછીથી એમને બન્નેને
સલાહ કરાવતી—પ્રસાદ—પુશી—કરાવતી—કે લડાવવાં એ મારા
હાથમાં રહેતું, એવો હું એમનાં બન્નેનાં હૃદયને અધિષ્ઠાતા હતા—
અરેરે ! તેજ આ કૌશલ્યા ! અથવા એ વાત ન સંભારીજ સારી,
કેમકે સંભારવાથી કાળજી બાળી નાંખે છે.

૬૬. ૧૬—૧૮. જુઓ મલતી માધવ પા. ૬૧, અંક ૪, શ્લોક ૭.

૬૭. ૨. પાંચ—રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન, શાન્તા.

૬૭. ૩. સુબાહુયત્ર—સુબાહુ નામના રાક્ષસના શત્રુ—રામ. એવું વિશેષણ
આપીને રામ પોતાના પરાક્રમને લીધે તથા લોકાપકારિત્વને લીધે
વિશેષ પ્રિય હતા એમ સ્પષ્ટ છે.

૬૭. ૫. તનૂજ—પુત્રી.

૬૭. ૧૧—૧૨. એવા મારાઉપર અસાધારણ પ્રેમ રાખતા તે તમે કાલને માટે પડ્યા—મરી ગયા—ને આપણા સવિશેષ સંબંધનું ખીજ—સીતા—તે પણ ગદ્ય, વનવાસ દુઃખમાં પડી, ત્યારે મારા આ વિશ્વ—જગત્—રૂપી નરકમાં જીવવાને ધિક્કાર છે, તમે ને સીતા ગયા પછી જગત્ નરકગુલ્ય દુઃખદાયક છે.

૬૭. ૧૭. આ તો—સીતાને વનવાસ કાઢવાનું.

૬૭. ૨૩—૨૪. સિદ્ધ—જાણી તો, જ્ઞાનસિદ્ધ—છે જ્યોતિર્રૂપ બ્રહ્મ જેને એવા એ—વશિષ્ઠાદિક—બ્રાહ્મણોની વાણીમાં ગૃહ લાવવો નહિ, એ સફળ નહિ થાય એમ સમજવુંજ નહિ.

૬૮. ૧૦. ગુહ્ય કર્ણામૃત—સીતાને એ પુત્ર થયા છે એવી ગુહ્ય અને કાનને અમૃત જેવી મીઠી વાત.

૬૮. ૧૩—૧૬. આ કાળાં કમલનાં પાંદડાં જેવા સીકણા ને સહજ શ્યામ દેહવાળો, માથાપરની બાબરીથી શાભી રહેલો, પોતાના રૂપથી કરીને બધાં છોકરાંના ટોળાને દીવાવતો, અને ફરીથી જેમ રામચન્દ્ર બાલક અવસ્થા પામી ગયા હોય તેવો રામના રૂપને મળતો આવતો જણાતો, આપણી નજરે પડતાંજ અમૃતથી આંખોને ઠારે છે તે કાણુ હશે ?

૬૮. ૨૦—૨૩. ચૂડા (ચોટલી) થી ચુંબિત છે કંકપત્ર (તીરની પાછળ જે પીછાંના કડકા ધાલેલા હોય છે તે) જેનાં એવાં શરના—જે તીરનાં પીછાંને એની ચોટલી અડે છે એવાં તીરના—એ ભાથા પુરે બાંધ્યા છે; છાતીએ ભસ્મ કરી છે, ને કૂક નામના મૃગનું ચર્મ એાદ્યું છે, ઘાતીયું ભગવું પેહેયું છે પણ તેને મૂર્વી—પણુ છ—ના સ્વરૂપથી બાંધી લીધું છે; હાથમાં પીપળાનો દંડ, જપમાળા, ને વળી આપ—કામકું—પણુ આવી રહ્યું છે. એવાં બ્રાહ્મણનાં ને ક્ષત્રિયનાં બેનાં ચિન્હ એનામાં મળ્યાં છે.

૬૯. ૫. રૂપાળાં માણસ ધણું કરી સારાં આચરણવાળાં હોય છે, અહીંયાં એ વૃદ્ધ જનોની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવું એ સદૃષ્ટિ કહેવાનો હેતુ છે.

૬૯. ૧૧—૧૨. આ છોકરાના બાલાવણથી અને મુગ્ધત્વથી વધી ગયેલો જે મિઠો અને પ્રીતિકર એનો મહિમા, એની શક્તિ, છે તે એવા અનુભવથી જાણીતા માણસવિના ખીજ સમજી શકે તેમ નથી.

૬૯. ૧૪. અયસ્કાન્ત—લોહચુંબક, લોહચુંબકનો કડકો જ્યમ લોહના ટગલાને ખેંચે છે તેમ આ બાલક મારા—વૃદ્ધના—ઘણા સંસ્કારથી વિસ્તૃત ને કંકણ થયેલા હૃદયને પણ ખેંચે છે, પીગળાવે છે, તેમાં પ્રેમ ઉપજાવે છે.

૭૦. ૯. કંઈ કંઈ—આ છોકરો રામનો છે એવું.

૭૦. ૧૪. મહજ તે વ.—મહજ—અકૃત્રિમ—જન્મથીજ મળેલી પવિત્ર વૃત્તિ અને દેખાવ; જોવા માત્રથીજ જેની પવિત્રતાનો નિર્ણય થાય એવો ભાવ.

૭૦. ૨૩—૨૪. જીઆ પાને ૨૭ મે લીટી ૨૩—૨૪.

૭૧. ૯. દોહિત્ર—દીકરીનો દીકરો.

૭૧. ૧૦. કથાપ્રવિણ્ય-કથા—રામકથા-માં પાતાની પ્રવીણતા—હાથીયારી.

૭૧. ૨૦. નૃત્ય, ગાયન, ને વાદિત્ર એ ત્રણના યથાથોગ્ય યોગનું નામ તૌર્ય-ત્રિક, તેનાં પ્રથમ સ્ત્રોત્રના—નિયમના—રચનાર મુનિ ભરત કેહેવાય છે.

૭૨. ૧૬. આવી—અકારણ વનવાસ જવા રૂપી

૭૨. ૨૬—૨૭. આવું—સીતાને અકારણ વનવાસ જવા રૂપી—ધોર વજ્ર મારા ઉપર ઉતર્યું—પડ્યું—(વજ્ર કહીને એ વૃત્તાન્તની દુઃસહ કોરતા અને નિર્દયત્વ સ્પષ્ટ છે) તે સંભારું, ત્યારે સર્વદા મારા ક્રોધ ભર્યા હૃદયમાં યુક્ત દુઃખકર્તા અમિને ધમ્પવાનો—બડકે બળી બહાર પડવાનો—પ્રસંગ મે રીતે આવ્યો જણાય છે: કાં તો આપથી—કમાનથી—હું રામસાથે ને એની અમર્યાદ પ્રજ્ઞ સાથે યુદ્ધ કરું, અથવા તો એમને શાપ દેજ.

૭૩. ૨—૩. હે રાજાજી! જ્યારે માની માણસોનું માન ખંડિત થાય છે ત્યારે તેમનું મન આમ—તમારા જેવું સંક્રોધ રહે છે, એતો ક્રુદ્ધ-રતિ નિયમજ છે, પણ તમે વિશેષ વિચારવાનું છે. માટે વિચારવું જોઈએ કે રામ તો તમારું છોકરું છે ને જે લોકને પાલવા જોઈએ તે દીન—ગરીબ—અણુસમજણ છે. તમે એ બેમાંથી એકે ઉપર ક્રોધ કરવાને લાયક નથી.

૭૩. ૪. એ—આપ અને શાપ.

૭૩. ૯. પશુસમા.—“અશ્વ” એ શબ્દ પશુ—યજ્ઞમાં હોમવાનું પશુ—તેને લગતા શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યો છે, ને યુદ્ધનો અશ્વ એવું યુદ્ધ

શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું છે તેથી આ કવો છે તે કહો. આઠકાણે લવ પોતાનું કુશલત્વ બતાવે છે.

૭૩. ૧૩. ચારની ચાર—ચાર પગે ચારજ, બીજાંની પૈઝે આઠ નહિ.

૭૩. ૨૫. વાદમીકિ એમ કહેવાના છે કે મારા રચેલા નાટકનો પ્રયોગ થનાર છે તે જોવા સર્વને નોતરે અને રંગભૂમિની ગોઠવણ કરાવો. જુઓ અંક ૭.

૭૪. ૧૬—૧૭. ઘોડાની સાથેના માણસો આ પ્રમાણે બોલે છે. સાત લોક—સાત જીવન—માં જેના સમાન બીજો થર નથી એવા સપ્તલોક એક થર, દશાસ્ય (દશમોઢાંવાળા—રાવણ) ના કુલના રિપુ (સંહાર કરનાર) શ્રીરામચન્દ્રનાં આ અશ્વ અને આ પતાકા (જયદવજ) છે, અથવા એ બન્ને એમના અતુલ વીર્ય, પરાક્રમની, ય્યાપના છે, એમના સમાન કોઈ નથી એમ બતાવવાની નિશાની છે. અશ્વમય કરવાનો એજ પ્રચાર છે કે જ્યારે કોઈ રાજા સર્વ ક્ષત્રિયને જીતી રહે ત્યારે તે એક અશ્વને છોટા મુકી દે. તેને જેનામાં સામા થયાનું સામર્થ્ય હોય તે બાંધી રાખે તે બધાં પાસેથી મુકાવી લાવીને પછી તે અશ્વને હોમી દે. આટલા માટે કહે છે કે આ અશ્વ ને પતાકા રામનાં અતુલ પરાક્રમની ય્યાપના છે.

૭૫. ૭. અરિવિમર્દન—અરિ—શત્રુ—ને રાણી નાંખે એવા પ્રતાપવાળા.

૭૫. ૧૪. દર્પવીર્ય—ગર્વનું—ગર્વિષ્ટ જનોનું—વીર્ય, પરાક્રમ તેનું ખડક કરવા.

અંક ૬ મો.

૭૬. ૫. સુમંત્ર—રામનો જુનો સારથિ; લક્ષ્મણના પુત્ર ચન્દ્રકેતુની સાથે પણ તેજ આવેલો હતો.

૭૬. ૬. જવથી—ત્વરાથી, ઉતાવળથી.

૭૬. ૭. કાષ્ટદવજ—કોવિદાર નામના વૃક્ષના લાકડાની બનાવેલી ધજા.

૭૬. ૧૪. રામના કુલના રીવાજપ્રમાણે પંચશિખા ધારણ કરવાવાળો આ સમર—યુદ્ધ—ને મોખરે ઉભેલો છે એવો પરાક્રમી, અને નાનો છતાં પણ હિંમતવાળો છે.

૭૬. ૧૫. કોટિ—છેડા; જે ધનુ—કમાન—ના છેડા ધણ ધણ એમ ઉપરા-ઉપરી બાણ ફેંકવાને લીધે ગાજતા રહે.

૭૬. ૧૬. ચમુ—સેના.

૭૬. ૧૮—૨૧. કરિશિશ—હાથિનાં માયાં. નવરધુકુલ ૧૦—રધુકુલનો—
રધુવંશનો—અપ્રસિદ્ધ, આજસુધી સાંભળવામાં પાણ ન આવેલો
એવો અને, નવીનજ કોઈ છોડ (પ્રરોહ) ઉછરી આવ્યા હોય, કોઈ
રધુવંશનો અણુભણે પાણ નવીન બાળક હોય એટલો પરાક્રમી.
કુતુહલ—આશ્ચર્ય, જિજ્ઞાસા.

૭૬. ૨૪—૨૭. સુરદાનવનાથી—સુર, દેવ અને દાનવ, રાક્ષસ તે બન્નેના
કરતાં પાણ વધારે. કૌશિક્યમ—વિદ્યામિત્રનો યમ. રધુવર—રધુ
કુલમાં વર, એક, સર્વથી મોટા, રામ. ધનુર્ધર—ધનુષ્ ધારણ
કરેલા, લડવા મોટે ધનુષ્ લેઈને ગયેલા.

૭૭. ૬. મેગળમેઘમાલ—મેગળ—હાથી—તે રૂપી મેઘ—વાદળાં—ની માલા
—હાર, ટોળું.

૭૭. ૨૧. દ્વંદ્વયુદ્ધ—બે પક્ષનો એકેક સમાનવયપરાક્રમવાળો યોદ્ધો લડે તે.

૭૭. ૨૩. ઇક્ષ્વાકુ—રધુવંશના મૂળ પૂરૂષ.

૭૮. ૧. આખ્યાયકો—યુદ્ધ સમયે ઉભયપક્ષના મુખ્ય યોદ્ધાનાં નામ વગેરે
કહી બતાવવા નિયમેલા માણસ; ભાટ વગેરે.

૭૮. ૧૧—૧૨. જેમ મદોન્મત્ત, ગર્વયુક્ત, સિંહનું અચ્યુત, દ્વિરદ—હાથી
—ના સાથ, ટોળા, ને વિદારવાના કામમાંથી મેઘની ગર્જના સાં-
ભળીને પાછું વળે છે, તેની સામે લડવા જાય છે, તેમ આ બાલ
વીર પાછો વળે છે. ચંદ્રકેતુને મેઘ સાથે ને લવને સિંહ સાથે
સરખાવીને ઉભયના પરાક્રમની સમાનતા સાચવી છે.

૭૮. ૧૪. ઐક્ષ્વાકુ—ઇક્ષ્વાકુના. તું ઇક્ષ્વાકુનો વંશ, જે ઘણો પરાક્રમી
કહેવાયો છે તે વંશનો છે એટલે તારી સાથે યુદ્ધ કરવામાં વડાઈ
રહેલી છે.

૭૯. ૧૯—૨૨. કોઈ દિવસ ન દીડેલા એવા અદ્ભુત ગર્વથી—પરાક્રમના
આવેશથી—મારા સામી, મને ગણકારતો ન હોય એમ, દૃષ્ટિ કરીને
ઉભો, એટલામાં સેનાના માણસો એની પુઠે પડ્યા તેથી ધનુષ્ તા-
ણતો તેમને સંહારવા તેમની તરફ ફર્યો. આ પ્રમાણે બે તરફ
વારાકરતી કરતાં એ કૃપો દેખાય છે તે બીજી બે પંક્તિમાં કહે છે.
દ્વિધા—બે તરફ, સામસામી દિશામાં—વાતા મટતું—વાયુથી,
હાંદાળે ચઢી રહેલા—આ તરફ ન પેલી તરફ ધસડાતા—ચંદ્રચાપ

ધર—ધન્વનું આપ, ધનુષ, ધન્વધનુષ જેમાં ઋણકી રહ્યું છે એવા
 મેઘ—વાદળા—ની રમ્ય લક્ષ્મી—શાભા—ધારણ કરે છે. પોતે
 હાથમાં ધનુષ ઝાલેલું છે ને આમ તેમ ફરે છે તેથી ધન્વધનુષધુક્ત
 મેઘ (રામના કુલના સર્વે સહજ શ્યામ વર્ણ હતા માટે મેઘ જેવો)
 જેમ ખેવડા વાણથી આમતેમ ધસડાયાં જાય તેવા એ દીસે છે.

૭૨. ૨૩. વિસ્મય—લવના અનુલ પરાક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલું આશ્ચર્ય.

૮૦. ૪. કાલક્ષેપ—વિલંબ.

૮૦. ૧૧—૧૪. આ—અજ્ઞવાણું—વિજ્ઞાનીનો ને અધારાનો ભયંકર યોગ
 થઈ ગયો તેનું છે શું? કે તેનાથી એકદમ અજ્ઞાનને આંખ
 મીચાઈ ગઈને, ફરી ઉઘડી તોપણ કાંઈ દેખી શકતી નથી એટલુંજ
 નહિ પણ ઉલટી દુઃખે છે. બધું સૈન્ય, જૂઠ્ઠાકાસ્ટ્રો—જૂઠ્ઠા=
 ખગાસું, ઊંઘ, ઉત્પન્ન કરનાર અસ્ત્રો—ના બળથી ઊંઘી જઈને સ્તબ્ધ
 થઈ એવું દેખાય છે કે જાણે ચિત્રમાંનાં પુતળાં હોય છે. આંખ
 ધાય છે ત્યારે ખરે, જૂઠ્ઠાકાસ્ટ્રોજ, અનિત—ન જીતાય એવા—
 બળવાળાં જૂઠ્ઠાકાસ્ટ્રોજ ઉડી રહ્યાં હોવાં જોઈએ.

૮૧. ૨—૩. એ—જૂઠ્ઠાકાસ્ટ્રો—કૃશાશ્વ ઋષિના પુત્ર (તનય) છે, એમણે
 મૂલ પેદા કરેલાં છે, તેમની પાસેથી વિદ્યામિત્રને મળ્યાં છે, તેમણે
 સમ્પ્રદાય—યુક્ત સમ્પ્રદાય—થી રામચંદ્રને આપ્યાં, તેમની પાસે
 આજ પણ રહેલાં છે.

૮૧. ૪. અતિ ઉગ્ર છે સત્વગુણનો પ્રકાશ જેનો તે અતિ ઉગ્ર સત્વ પ્રકાશ
 વાળા—રજોગુણ કે તમોગુણ વિનાની માત્ર સત્વગુણમય પ્રકૃતિવાળા,
 મન્ત્રદૃષ્ટા—મન્ત્રને જોનાર—મન્ત્ર રચનાર ઋષિઓ. બહુ તપ
 કરીને કેવલ સત્વગુણ પ્રાપ્ત કરેલો એવા ઋષિઓ જૂઠ્ઠાકા જેવાં
 દિવ્ય અસ્ત્રોને પોતાના તપના પ્રભાવથીજ, યુક્તસમ્પ્રદાય વિના પણ
 મેળવી શકે.

૮૧. ૧૩. ગુણગ્રામ—ગ્રામ પ્રત્યય સમૂહ વાચક છે; ગુણનો સમૂહ. એ
 (લવ પક્ષે ચન્દ્રકેતુ, ચન્દ્રકેતુ પક્ષે લવ) મારી નજરે પડતાંજ મારું
 હૃદય એકરસ—પ્રેમરસ—નાજ દયાનમાં સુદ્ધતા સર્વ વિચાર મુકી
 દઈને, લીન થઈ જાય છે, તેનું શું કારણ હશે? અમે આમ મળ્યા
 તેથી, એના ગુણથી, કે પૂર્વજન્મના સંબંધથી, કે પ્રીતિના પરિ-
 ચયથી, કે મારા જાણવામાં નહોત્ય એવા કોઈ યુક્તસંબંધને લીધે,

એની સાથે યુદ્ધ કરવા ઉભા છું તેવેળે એથી ઉલટોજ ભાવ—પ્રીતિ—યદ્ય આવે છે! લવ અને ચન્દ્રકેતુ ભાઈ થાય છે તેમની સ્થિતિનું વર્ણન કવિએ કેવી યુક્તિથી કર્યું છે તે જોવા લાયક છે.

૮૧. ૨૦. તારામૈત્રક—તારાની—ગૃહની—મૈત્રી—અનુકૂલતાને લીધે થયેલી મૈત્રિ.

૮૧. ૨૧. ચક્ષુરાગ—જોવા માત્રથીજ પ્રીતિ યદ્ય આવે તે.

૮૧. ૨૪—૨૫. જે અકારણ—કોઈ પણ બહારના કારણ સિવાય—અંતર-માંથી યુત્ત પ્રેમનો ઉભરો કોઈના ઉપર ઉભરાત આવે તેવી વૃત્તિને અટકાવા ધારે તો પણ અટકાવી શકાતી નથી. ખરો, અને શુદ્ધ પ્રેમ તો એજ છે. એ રોહરૂપી યુત્ત તંતુથી કરીનેજ બેનાં—જેનામાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેનું અને જેને મોટે પ્રીતિ યદ્ય હોય તેનું—અંતર—હૃદય—શીવાઈ જાય છે—એક થઈ જાય છે, જીવંત નથી પડી શકતાં—એક તરફ આકર્ષાય છે.

૮૨. ૨—૩. રાજપદ—એક જાતનો મણિ થાય છે, તેના જેવાં મુંવાળાં, કોમલ. સાયક=તીર, ખાણ.

૮૨. ૯. મેં યુદ્ધ કરવા શસ્ત્ર એન્ધું છે તથાપિ પણ હું વિમુખ—યુદ્ધથી વિમુખ—યુદ્ધવિનાના ખીજાજ (પ્રેમના) વિચારમાં છું તેથી એ (મારા સામો થયેલો) મને શું કેહેશે, મારા પરાક્રમ વિષે શું ધારશે. મને પ્રીતિ થાય છે તેથી મેં પ્રહાર યદ્ય શકતો નથી, તેથી એ મારા વીર્યની શંકા લાવશે. એકેકનું હૃદય જાણી શકતા નથી તેથી બંને કુમાર આમ ધારે છે એ જોવા જેવું છે.

૮૨. ૧૪—૧૫. મતલબ એવી છે કે સીતા—વનવાસ જવાથી મરણજ પામી હશે, એટલે પુત્રની તો આશાજ ડ્યાંથી!

૮૨. ૨૪. સાહસેકરસક્રિયા—સાહસ એજ છે એક રસ જેનો એવી ક્રિયા, અત્યંત સાહસિક કામ, લવ જેવા અતુલ વીર્યવાન જોડે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવાનું.

૮૩. ૧૧—૧૪. જે ખાલક—લક્ષ્મણ—ધન્વજિત જેવા મોટા ચોક્કાને વગર મેહેનતે સહજ જીતી શક્યા તે તારાપિતા હે વત્સ! કાલેજ જન્મ્યા છે, મારા મોઢા આગળ તેજ હજી તો છોકરા જેવા છે, તેનો છોકરો તું તે તો મારી નજરમાં છેકજ છોકરું—વીરચરિત્ર પાળવાનું સમજે પણ નહિ એવો હાજો તેમાં શી નવાઈ? તથાપિ પણ મેં એમ ધારેલો

તું વીરચરિત્ર—અરા રામ જેવા વીર પુરૂષોને પાળવા યોગ્ય ચરિત્ર—
અહીંયાં, લવ પગે ચાલે છે મોટે તેની સાથે પગે ચાલીનેજ લઢવું
એવો સમાનતાનો. યુદ્ધ ન્યાય—પાળે છે તેથી હું બહુ પ્રસન્ન થયોશું.
અને એમ કહું છું કે તારા જેવા સુપુત્રથી કરીને તારા પિતામહ—
દશરથ—નું કુલ પ્રતિષ્ઠા—પ્રજ્ઞાપાતિ પામ્યું; એ કુલની મહત્તા તા-
રાવડે રામલક્ષ્મણાદિકના પછી પણ ચાલુ રહી. ભવિષ્યને બદલે
રહી, પામ્યું એવા ભૂતકાલ વાપરે છે તેની મતલબ પોતાની પુરેપુરી
આત્મીય યદ્ય ગદ્ય તે બતાવવાની છે.

૮૩. ૧૭—૧૮. મારા ખીજા ત્રણે—લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન—તાત, રઘુ
ન્યેશ્વર—રામ—ને પુત્ર નથી ત્યારે આપણા કુલની પ્રતિષ્ઠા જ્યમ
રેહેશે એવા દુઃખથી નિરંતર બળ્યાં કરે છે.

૮૩. ૨૧. પોતાનામાં પ્રીતિ અને વીર્ય બે ઉદ્દીપ્ત થયાં છે મોટે રસનું મિશ્રણ
થયું કેહે છે.

૮૩. ૨૨—૨૬. અંદ્રના ઉગવાથી જ્યમ પોયણી મલકી રહે છે તેમ આને—
અન્દ્રકેતુ—ને જોઇને મારી આંખ પ્રસન્ન—પ્રીતિભરી—થઇ રહી છે;
એમ છતાં પણ મારો આ વિક્રમવીર—પ્રકટ વીરરસ ભર્યો ને શૂરથી
ઉછળી રહેલો હાથ, કલહ—યુદ્ધ ધરે છે, ને ઝણઝણાટનો કૂર
(પ્રીતિરસથી વિપરીત) ધ્વનિ (શબ્દ) કરતા ગુણ—દોરો, પાણુ—
થી ગાજી રહેલા—પણુ અઢાવી તંગ કરેલી તેથી ગાજી રહેલા
ધનુષ ઉપર પ્રીતિ ધારે છે—યુદ્ધ કરવા મોટે ધનુષ તાણે છે.

૮૪. ૨. ક્રુરુચ્ચ—ઇક્ષ્વાકુવંશમાં એક મહા પરાક્રમી રાજા થઇ ગયેલા છે,
તેના જેવું.

૮૪. ૮. રામલક્ષ્મણધનુ વ૦—રામ અને લક્ષ્મણના ધનુષની જ્યા (પણુ
છ) ના ધોષ (ગુણગુણાટ) રૂપી મંત્રથી. એવો આશિર્વાદ કેહે-
વાની મતલબ એવી કે રામ અને લક્ષ્મણ જેવો તું પ્રતાપી અને
ધનુર્વિદ્યામાં એકો થજે.

૮૪. ૨૨—૨૫. અમે આવા, ક્રુર (યમ, અધર્મ) ના પ્રતિપક્ષના, યમ અ-
ટકાવનારા અધર્મ નથી, તેમ રામ જેવાના ગુણની અમને ઇર્ષ્યા
પણુ નથી કેમકે એ રાજાના મહાગુણને કોણુ નહિ નમે ? સર્વે નમશે.
તથાપિ પણ આ ધોડાને બાંધે છે તેનું કારણ એવું છે કે એ
પુરંગમ (ધોડા) નું રક્ષણ કરનારાઓ જે અસહ—ન અમાય એવી,

ક્ષત્રિય માત્રને હલકા પાડનારી વાણી (જુઓ પા. ૭૪ લીટી. ૧૬-૧૭) ભોલતા હતા તેથી મારી વૃત્તિ ઉકળી ગઈ, મને ક્રોધ આપ્યો ને મં'ધોડાને ખાંધ્યો.

૮૫. ૪. આવી—પાને. ૭૪ મે કહી છે તેવી ગર્વિષ્ઠ. ગર્વિષ્ઠ વાણી બહુ હલકી ને કલહ કરાવનારી છે તે વિષે સંસ્કૃતમાં પ્રમાણ કેહે છે, ને નમનતાઈની વાણી સુખ કર્તા છે તે વિષે પણ ખીજું પ્રમાણ કેહે છે. નરમ વાણી કેવી છે કે કામધેનુ—આપણે જોને ઇચ્છિએ તે તે તરત પુર પાડનારી દેવલોકની ગાય—ના જેવી છે. એવી વાણીને ધીરા—ડાહ્યા—સર્વ મંગલ—સુખ—ની માતા—આપનારી કેહે છે ને કામધેનુ પણ કેહે છે. કામધેનુ જ્યમ દૂધ દે, નિર્ધનતા રાજે પૂજાથી પાપ કાપે ને વાછડાં જણે તેમ મૃદુ વાણી પણ ઇચ્છા રૂપી દૂધ દેછે, નિર્ધનતા રાજે છે, પાપ હરે છે ને સાચી કીર્તિરૂપી વાછડાં જણે છે. વેદમાં તેમજ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં વાણીને ધણીવાર ધેનુ કહેલી છે. શાંતિધેનું ઉપાસીત । તસ્માશ્ચત્વારઃસ્તનાદિત્યાદિ ॥ બૃહ. ॥

૮૫. ૧૪. પરિપૂત—શુદ્ધ, સંસ્કારી.

૮૫. ૧૫. આર્ષ સંસ્કારમહિત—*ષિએને યોગ્ય સંસ્કારમહિત, સંસ્કૃત વાણીથી. ક્ષત્રિએ તેવું સંસ્કૃત ભોલી ન શકે મોટે સુમંત્રને આશ્વર્ય લાગ્યું.

૮૬. ૪. જમદગ્ન્ય—જમદગ્નિના પુત્ર, પરશુરામ.

૮૬. ૧૩—૧૬. જે મહાપરાક્રમી ભગવાન્ ભૃગુપુત્ર—પરશુરામ—ને પણ શ્લાઘ્ય—વખાણવા યોગ્ય ગણતો નથી, અને જે વડે ત્રણે લોકને અભયદાન—ભયનો નાશ કરી નાંખવારૂપી દક્ષિણા—મળેલું એવાં તાતનાં—રામનાં—પવિત્ર ચરિત—પરાક્રમને પણ જે જાણતો નથી એવો આ તો કોઈ એક નવોજ પુત્રપાવતાર છે; નવીનજ માણસ છે; અથવા પરમાત્માને વેદમાં પુત્રપ કહેલા છે ને તેના મચ્છ, કચ્છ, વરાહ આદિક દશઅવતાર થયા એમ માનેલું છે. પરશુરામ અને રામ પણ એ પુત્રપાવતારમાં આવી જાય છે, પણ આ—લવ—તો કોઈ વાર ન સાંભળેલો એવો કોઈક નવો, પરશુરામ, રામ વગેરે અવતારનો પણ હિસાબ ન ગણે એવો પુત્રપાવતાર થયો હોય એમ લાગે છે, એવું મશ્કરીમાં કેહે છે.

૮૬. ૨૦—૨૧. એમ છે એટલે તું તારા પિતા, રામ, નાં લાંછન ઝાળી શકતો નથી.

૮૧. ૨૨. તાડકા—એ નામની રાક્ષસી રામને પરણવા આવી હતી તેનું નાક તપોવનમાં કાપી લીધું છે એ કથા પ્રસિદ્ધ છે. સ્ત્રીનું નાક કાપવું એ શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કાર્ય ગણ્યું છે, માટે રામને તે દોષ લવ લગાડે છે.

૮૬. ૨૫. દાખ્યાવિના વ.—એ માત્ર મશ્કરીમાંજ કેરું છે.

૮૬. ૨૬. વાળીની સ્ત્રીને માટે સુગ્રીવને તેની સાથે વિરોધ ચાલતો હતો. રામને સુગ્રીવની મહાયત્રી જરૂર હતી તેથી સુગ્રીવને પોતે મદદ કરીને વાલી સાથે યુદ્ધ કરાવ્યું. પોતે યુદ્ધમાં તટસ્થ રહ્યા હતા પણ કેરુંવાય છે કે પોતે આડ પાછળ સંતાઇ રહીને વાલીને બાણ મારી મારી નાંખ્યો, અને સુગ્રીવે માર્યો એમ ઠરાવી નિર્દોષપણું દેખાડ્યું એ કથાની સૂચના અહીં કરી છે. ચાતુર્ય એ કેવલ બ્યાજસ્તુતિ છે. મતલબ તો એથી ઉલટો ભાવ—લુચ્ચાઇ, મૂર્ખાઇ—કેરુંવાની છે.

૮૭. ૧૪—૧૭. ચંદ્રમાં કલંક ગ્રગગ્રો છે, અથવા કમલ ઉપર કાળો ભમરો ભમ્યાં કરતો હોય છે તેના જેવા મુખનો લંક—આકાર—ઘોઘથી ફરકી રહેલી ભમરોને લીધે જણાતો હતો.

અંક ૧ ઉ૦.

૮૮. ૧૯. કુંડુમાયિત—કુમ્ કુમ્ એવો શબ્દ કરતાં.

૮૮. ૨—૩. ત્વષ્ટા—વિશ્વકર્મા—ના યંત્રઉપર—ચક્ર ઉપર—ચઢાવેલા—તેથી ભ્રમણ પામી, સવિશેષ દીપિત થયેલા સૂર્ય જેવું પ્રચંડ તપી રહ્યું છે—તેજ મારી રહ્યું છે—એવું આ (અગ્ન્યસ્ત્રાનું તેજ) તેનીલ લોહિત—મહાદેવનું ત્રીજું લોચન ઉઘડી ગયું કે શું? મહાદેવ સંહારકર્તા દેવ છે, તેમનું ત્રીજું લોચન ઉઘડી ને તેના અગ્નિમાં સર્વનો સંહાર થશે એમ કથા છે, એ તૃતીય લોચન રોજ બંધ રહે છે તે શું આજ ઉઘડી ગયું!

૮૮. ૭. અગ્નિથી દાઝીને ચામર અને કેતુ—ધન—શબલ—કાળા પીળા જીદા જીદા રંગવાળાં—થઇ ગયાં તેથી.

૮૮. ૧૦ ધનએના છેડા જાણે કુંકુમ—કંકુ—થી છાંટ્યા હોય એવા અ-ગ્નિની જવાલાઓને લીધે જણાવા લાગ્યા.

૮૮. ૨૪. ચપલા—વિજળી.

૮૯. ૨૭. વાકુલાચ્ચ—વકુલ—વાણીના દેવ— તેમનું—જલ લાવનારું—અચ્ચ.

૯૦. ૬—૧૦. આખા જગતનો નાશ સી રીતે યશ ઐ વિષે જુદા જુદા મત છે. મહાદેવ, કાલકંઠનું—સંહાર કરનાર દેવનું—૩૫ ધરીને સર્વને ગળી જશે એમ મત છે, અને બીજું એવું મત છે કે પૂર્વે નારાયણે આ જગતને સર્જ્યું છે, પોતે ધરણ કરીને જલમાં સ્નાતા અને તેમની નાભીમાંથી કમલ થયું, તેમાંથી બ્રહ્મા થયા ન તેમણે જગત્ સર્જ્યું; તેજ નારાયણ પાછા સર્વને પોતાનામાં વિરાટરૂપ ધરી ગળી જશે અને યોગનિદ્રામાં પડી જશે એટલે સર્વનો અંત આવશે. આ બે વિચારને અનુસરીને અન્ને લખેલું છે.

૯૦. ૧૪—૧૫. વિવર્તની વ્યાખ્યા વગેરે જુઓ ટીકા. પા. ૨૫ મે લી. ૨૫ મી ઉપરની. બ્રહ્માને વિષે જેમ વિવર્તરૂપે આ જગત્ વગેરે વ્યવહાર અમાનને લીધે ભાસે છે, ને તત્વમાનથી નિવૃત્ત થાય છે, એકજ અદ્વિતીય, અખંડાનંદ પરમાત્માજ જણાય છે અર્થાત્ વિવર્તરૂપી ભ્રમનો બ્રહ્મામાં લય-નાશ-થાય છે, માનથી જ્યમ વિવર્તનો નાશ થાય છે તેમ વાયુથી મેઘનો નાશ થયો; વિવર્તનો લય તો બ્રહ્મામાં થઈ જાય છે, પણ આ મેઘનો તો લય ક્યાં થયો તે પણ જણાતું નથી. એટલો પ્રબલ વાયુ આવ્યો કે મેઘને ક્યાં જોતા જોતામાં લેઈ ગયો તે સમજાયું પણ નહિ.

૯૧. ૫—૮. દિનકર કુલ ૫.—દિનકર—સૂર્ય—કુલના ચંદ્રરૂપી—સૂર્યકુલના સર્વને ચંદ્રનીપેઠે આનંદ આપી શીતલ કરનાર હે ચંદ્રકેતુ! આહિં શબ્દ વિરોધ છે, દિનકરકુલ—સૂર્યના કુલનો ચંદ્ર સર્વને તે જિત કરનાર એ વિરોધ, તેનો ઉપર પ્રમાણે પરિહાર. હિમચકલ-સમાં-પરકૃતા કડકા જેવાં.

૯૧. ૧૧. મહાવીરપ્રધાન—મહાવીરસ એજ છે પ્રધાન મુખ્ય, જેનામાં એવો; બહુ વીરવાન.

૯૧. ૧૭—૨૦ અચ્ચવેદ—અચ્ચ—ખાણ વગેરે—નો વેદ—ધનુર્વેદ. સ-મુદય—સમૂહ. અથવા સર્વ જગત્ના પ્રણયનો મૂર્તિધારી રાશિ-હગલો—છે.

૯૧. ૨૫. પરમ ધર્મ—મુખ્ય, મોટો ધર્મ, મોક્ષપ્રાપ્તિ. રામને પરમધર્મની મૂર્તિ કેરુવાનું કારણ એટલું કે જેમ ધર્મથી કરીને મન શુદ્ધ થાય છે તેમ એમને દીક્ષા ૪ થા શ્લોકમાં કેહ છે તેવી અસર થઈ ગઈ.

૯૨. ૧-૫. મારે સર્વ વિરોધ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા—તે પણ વામી ગયો, અને તેને બદલે એથી કેવળ ઉલટો વિચાર, નિવૃત્તિ ધનરસ—કેવળ શાન્ત થઇ રહેવાનો ધાડરસ, મારાઉપર જામી ગયો. મારું ઔદત્ય—ઉછાંછળાપણું તે ક્યાંએ જતું રહ્યું ને ઉલટો મારામાં વિનય પેદા થઇ જેની સાથે હું યુદ્ધ કરવા જતો હતો તેને નમસ્કાર કરવાનું મન થાય છે. અરે! આટલું આટલું થાય છે એમજ નહિ, પણ આમને દેખીને હું કેવળ પરવશ થઇ ગયો છું, મારું ભાન ભુલીને એમની મરજી પ્રમાણે જાણે વર્તેતો હાઉં, એવો થઇ ગયો છું. અથવા એ બધાનું કારણ સમજાયું, તીર્થસ્વરૂપ—ગંગા ગોદાવરી—જેવાં મહાતીર્થ જેવા પ્રતાપી જનની સમક્ષ મનની વૃત્તિ જીવીજ થાય છે—શુદ્ધ, પવિત્ર નિર્મલ થાય છે. રામ પોતાના પિતા છે એમ ન જાણતાં પણ લવની પાસે કેવો સ્વાભાવિક વિચાર દર્શાવરાવ્યો છે।

૯૨. ૧૦—૧૩. જીએ માલતીમાધવ અંક ૧. શ્લોક ૨૫. પાને. ૧૭ મે.

૯૩. ૨—૫. કોઠાર—પરિપૂર્ણ થઇ ખીલેલું કમલ હોય ને તેનાં અંદરનાં પત્ર—પાંદડી જેમ ચીકણી, પીન—સ્થૂલ—અને કોમલ, મુંવાળી, હોય તેના જેવાં તારાં અંગ મારા અંગને અડતાં, મારા શરીરમાં, અંદર લગાડવાથી થતો શીતલ આનંદ અથવા અંદ્રના કિરણથી થતો આનંદ વ્યાપી રહે છે.

૯૩. ૧૮—૧૯. જ્યારે દિનકર-શ્રવ્ય—અતિશય ઉગ્ર કિરણથી ધીકી રહે છે ત્યારે અભિગ્રાવ નામના મણિ જાણે શ્રવ્યના તેજથી પરાજય પામ્યા હોય એમ—પોતાનું તેજ નીચું પડવાથી હારી ગયા હોય એમ—શામોટ બળવા માંડે છે? એ ખરું જોતાં હારી જઇને કે ઇર્ષ્યાથી બળતા નથી પણ બળે છે એટલાજ મોટે કે, જે જાતે તેજસ્વી—તેજવાળો, પરાક્રમી—છે તે પારકાનું ઉગ્ર તેજ જીરવી, સાંખી શકતો નથી એવો તેનો જાતિસ્વભાવ છે. અભિગ્રાવ અથવા શ્રવ્યકાન્ત એ નામના મણિની એવી પ્રકૃતિ છે કે તેના ઉપર શ્રવ્યનું તેજ પડતાં તેનામાંથી અભિ ઝરવા માંડે છે. આ પ્રમાણે કહીને રામે લવનામાંથી ઇર્ષ્યાદિક દોષનું નિવારણ કર્યું અને એના વીર્યની મહત્તા જણાવી.

૯૪. ૯. મન્ત્રોપનિષદ્=(ઉપનિષદ્=વેદાન્ત, જેમાં પરમાત્માનું તત્ત્વસ્વરૂપ બતાવ્યું છે એવું યુક્તશાસ્ત્ર.) આ જૈનભક્તશ્લોકે મુકવાના અને પાછાં લેવાના મન્ત્રાનું યુક્તશાસ્ત્ર.

૯૪. ૧૫. સ્વતઃ=એમને એમ, વગર ઉપદેશે, જન્મથીજ.

૯૪. ૨૫—૨૬. જો મારા ભાષને કોઈ રાજના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ થવા માંડ્યું હોય તો, હું હવે એની સહાયે જઈશ તેથી, આ ભુવનથી—જગત્થી—અધિરાજ—મહારાજાધિરાજ—એવો શબ્દ અસ્ત પમાડી દેઈશ, એ શબ્દનું જ નિર્મૂલ કરીશ—અર્થાત્ સર્વ પરાક્રમી મહાધિરાજ કેહેવાતા રાજા પણ જો એની સામા થયા હશે તો તેને પુરા કરી નમાવી દેઈશ, અને શૂરામાં શૂરા ક્ષત્રિઓના શસ્ત્રનો અભિ પણ આજ શમાવી દેઈશ. દીર્ઘાંકુ ભાત એમ કહીને પ્રથમથીજ આશિર્વાદ આપે છે.

૯૫. ૭. ઇન્દ્રમણિ=એક જાતનો જરા કાળો મણિ થાય છે.

૯૫. ૧૯—૨૦. જેણે સૂર્યના પુત્ર મનુના વપ્તવથી માંડીને સુરપતિ—ઇન્દ્ર જેવા મોટા દેવતાઓના બૂપતિને પણ અભયદક્ષિણાની રીત આપેલી છે એવા પ્રતાપી સૂર્યકુલના બૂપ વં.

૯૫. ૨૭. સસ્ત્રશિખાઅંબાર—સસ્ત્રમાંથી નીકળતા તેજની શિખા—જ્યોતિ—નો અંબાર, ઝગઝગાટ.

૯૬. ૪. પૌત્રે—પુત્રપત્નું તે પૌત્ર, પુત્રપનામાં ધૈર્ય, શૂર, પરાક્રમ વગેરે ગુણ પ્રાધાન્ય છે મોટે પૌત્ર એટલે પુત્રપણું, મરદાઇ.

૯૬. ૬—૯. એની આંખ એવી નિસ્પૃહ અને વીર્યવાન્ છે કે તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે જે એ ત્રણે—સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાલ,—લોકનું સત્ત્વ—પરાક્રમ તેને તૂણ, તંબુલા, જેવું ગણે છે. એની નજરમાં ત્રિભુવનમાં પણ કોઈનો હિસાબ નથી. એની ધીર અને ઉદ્ધત ચાલથી કરીને જાણે ધરતી હવાણાં નમી જશે એવું એના ચાલવામાં પણ બળ અને ગર્વિષ્ણપણું છે. કુમાર અવસ્થામાં એ બહુ અંચળ પ્રકૃતિનો હોવો જોઈએ પણ તેને બદલે મોટા પર્વત જેટલો ગંભીર છે, એવો આ ક્રુશ આવે છે, કે ગર્વ—પોતેજ, અથવા વીર રમજ આવે છે ?

૯૬. ૧૭—૧૮. ખક્ષકોશ વ.—વેદને હરાયુ કરી જનાર રાક્ષસોને સંહારીને ખક્ષનો ઉપદેશ કરતા કોશ-ભંડાર—નું રક્ષણ એમણે કર્યું છે, તે.

૯૭. ૭. રામાયણકવિ—વાલ્મીકિએ—વાલ્મીદેવી—સરસ્વતી—ને ઉચિત, શામ્ય—રામના ચરિત્રનું વર્ણન કરવાનું—કાર્ય સોંપ્યું છે.

૯૭. ૧૧. જીમૂત—વાદ્યું.

૯૭. ૧૫-૧૮. જે જે ભાવ મારા અંતઃકરણમાં હોઇને મને રંજન કરી શકે તે તમામનો આ કુશ શું બનેલો છે ? કે તેવું આનંદ પામવાનું હાલ—સીતાના વિશોગથી—મારામાં નથી તોપણ, મને એ ભેટ છે ત્યારે એના અંગમાંથી મારા અંગમાં તે તે આનંદ આપતા અમૃત જેવા ભાવ ઘખમ ઘમને મારા હૃદયને પ્રસાદ, શીતલતા ઉપજી રહે છે. સીતા ન છતાં પણ તે હતી ત્યારે જે આનંદ થતો હતો તેવીજ શીતલતા હૃદયને વળે છે, મારે આ કુશ શું મારા અંગના આનંદભાવનોજ ભરેલો છે ? મારાજ સીતાની મૂર્તિમય પુત્ર છે ?

૯૭. ૨૩. આહો એ આશ્ચર્યવાચક છે. મારે ને આ છોકરાને માત્ર વિનયનો—અન્દ્રકેતુના મિત્ર તરીકેનો સંબંધ થયો છે તથાપિ પણ, એ છોકરાં મારાપ્રતિ પિતા જેટલી ભક્તિ બતાવે છે ને ચાલતાં, ઉભા રહેતાં, બેસતાં જે વિનયભાવ દર્શાવે છે તે ઉપરથી એમનું રાજત્વ—રાજપુત્રપણું—સાબીત થાય છે.

૯૭. ૨૬. સિદ્ધ વ.—સ્વભાવથીજ જન્મથીજ પ્રાપ્ત થયેલી રૂપની લક્ષ્મી—સૌભાગ્ય—ના વિલાસથી.

૯૮. ૨. અમલ—નિર્મલ—કમલ—ઘોળાં કમલ જેમ મધુનાં—પુષ્પમાંથી ઝરતા રસનાં—બિન્દુનાથી દીધે છે તેમ.

૯૮. ૮-૯. સ્કન્ધ—ખભા. અનત—વગર નમેલા, અક્રુડ.

૯૮. ૨૦. નવકમલ—નવા, તાજ ને ખીલી રહેલા કમલની લક્ષ્મી, શોભા પૂર્ણ, (શોભાવાળું).

૯૮. ૨૨-૨૫. મુક્તા—મોતી. ઓઠમુદ્રા—ઓઠની આકૃતિ, છાપ. આંખ રાતી અને કાળી જણાવી એ વીર પુરુષનું લક્ષણ છે; લવ અને કુશ સર્વ રીતે સીતાને મળતા આવે છે પણ આટલો ફર રાખીને એમનું અતિશય પુરુષત્વ બતાવ્યું છે.

૯૯. ૧૯-૨૦. અમૂરૂપી વર્ષાદથી કરી ને, આખા જગતને મંગલકારી આ પનું મુખ, અવશ્યાય—ઝાડળ—નાં બિન્દુથી છંટાયલા ધવલ કમલ જેવું રમ્ય દિસે છે.

૧૦૦. ૯. બાલચરિત—રામના બાલચરિતનો કાણ્ડ; બાલકાણ્ડ.

૧૦૧. ૮. હું પાપી પ્રાણુ! એમ માઈં સર્વે ગણું ત્યારે તને જતાં શી વાર છે ?

૧૦૧. ૧૧. તેજ કાલ—નીચેના ૩૫ માં શ્લોકમાં વર્ણવે છે તે કાલ, “પ્રકૃતિથી હતાં બહાલાં” એ વગેરે કહીને હું અને સીતા નવીજ પ્રીતિના ઊંડા વિલાસ આનંદમાં હતાં તે કાળનું હાલ મને સ્મરણ કરાવીને દુઃખી કર્યો.

૧૦૧. ૧૩. ૧૬. તદા—કુશે જે શ્લોક કહ્યો તેમાં વર્ણવેલી અવસ્થાને સમયે. ત્યારે, યુવા—સીતાની મુગ્ધત્વ જઘને આવતી તાજી ઉન્મત્ત યુવા-વસ્થા—અને અમારામાં પરસ્પર થતા પ્રેમનું ગભીરત્વ, પ્રેમનો અભિપ્રાય, તે બન્ને ભેગાં થવાથી મદન-રતિજનક કામ—ધણો ગંભીર બાપીરહી ઉછળી રહ્યો હતો, અને એના ચિત્તમાં ઊંડો વસતો છતો પણ સમીરે તો મુગ્ધજ દેખાતો હતો; યુવાવસ્થામાં છતાં પણ એનું મન પ્રેમમાં પ્રૌઢાના જેવું હતું ને એનાં પ્રેમજનક બાહ્યકા-રાદિક મુગ્ધાના જેવાં આકર્ષક, આદ્દહાદક હતાં. આ અમારા પ્રેમ રતિવિલાસના કાલનું સ્મરણ કરાવ્યું !

૧૦૧. ૨૬—૨૭. બકુલ=ખોરસળીનું વૃક્ષ. શુભા અંક ૩ જો શ્લોક ૧૮મો.

૧૦૨. ૩. અલક=માયાના કેશની લટોના ગુચ્છ જે લમણા આગળ ને કપાલ આગળ જરાજરા આવી રહ્યા હોય તે.

૧૦૨. ૮—૧૧. પ્રિયજનની મૂર્તિ—છખી—બહુવાર મનમાં તેનીજ ધારણા કર્યા કરેલી તેથી સર્વદા નજર આગળ તરી રહે છે, તે પ્રવાસમાં પણ—એ પ્રિયજન પાસે ન હોય ત્યાં પણ—સર્વ શોક—દુઃખ, વિચોગનું—તેને હરે છે; એટલી ઘડી વિચોગદુઃખમાં પણ સુખ થાય છે. પણ એ મૂર્તિનો વિચાર મનમાં શમી જતાં વારજ આપ્ત જગત વેરાન—વગડા—જેવું નજરે થઈ રહે છે, ને હૃદય જાણે કુકુલાબિ—છોડીયાં, ડાંગર વગેરેનાં સળગાવીને પાડેલો દેવતા જે જલદી બાળે નહિ પણ હમેશાં શેકયાં જાય,—તેમાં પડ્યું હોય ને રંધાયાં જતું હોય એમ દુઃખ પામવા માંડે છે.

૧૦૨. ૨૪—૨૭. સ્વૃહણીય—ધચ્છવા યોગ્ય, થાય તો સાઈં એમ અહાવા લાયક. બાલવિવાહ વ.—હું અને સીતા એ બે બાલકના વિવાહના ઉત્સવ વેળે મેં તાત—દશરથ અને જનકની મોટી મૈત્રી દોઢેલી છે. શું રામથી ના બને—રામથી શું શું નથી બનતું ? બધું બને છે.

સીતાને વનવાસ કાઢવાનું બન્યું, તો નક્કર થઈને જનકના સામું જોવાનું નહિ કેમ બને? બનશે.

૧૦૩. ૮. તદનુ—જનકના ઉકથા પછીથી—માતા-કૌશલ્યા અક્રન્ધતી થોકે બળીને મૂઠા પામે છે.

બંક ૭ માં.

૧૦૪. ૪. ગ્રામ્ય—ગામડાના રેહેનાર, વગર સુધરેલા.

૧૦૪. ૧૫—૧૬. કષ્ટ ઐ શબ્દ શોક દેખાડવા મુડ્યો છે. અરે મહાકષ્ટ ! કે રામ રાજ્યાશ્રમમાં—ગૃહસ્થાશ્રમમાં—રેહેતાં છતાં પણ મુનિ વ્રતી—ઉદાસીન વૃત્તિવાળા, વાનપ્રસ્થ વ્રતીના જેવા મનના, સીતાના શોકને લીધે થઈ ગયા છે. ઐમનું ચિત્ત અંસાર ઉપરથી ઉઠી ગયું છે, નાટક ચેટક કાંઈ જોવાની સ્વૃહા રાખતા નથી, તેમાં સુખ માનતા નથી, તો પણ વાહ્મીકિનું માન રાખવા માટે પધારે છે.

૧૦૪. ૧૮. રંગપ્રેક્ષકો—નાટક જ્યાં થાય તે ભૂમિનું નામ રંગભૂમિ, રંગ—નાટકના—પ્રેક્ષક—જોનાર.

૧૦૫. ૨. ક્રીણા અક્ષરે હવે પછી જેટલું છાપેલું આવે તે અંતર્નાટકનો ભાગ છે ઐમ સમજવું. તે નાટકનાં પાત્ર સીતા, ભાગીરથી ને પૃથ્વી છે.

૧૦૫. ૮. વાહ્મીકિના નાટકમાંથી સૂત્રધાર કેહે છે કે “તેના તરફ માનની નજરથી” વગેરે. તે વિષે રામ કેહે છે કે ઐવું વાહ્મીકિ વિષે કેહેવાની જરૂર નથી, કેમકે ઐમની શુદ્ધ વાણી અન્યથા—સત્ય કરતાં બીજી, જુકી—હોયજ નહિ.

૧૦૫. ૧૭. વિશંભરાત્મજ દેવી—વિશંભરા—પૃથ્વી—ની આત્મજા—પુત્રી—સીતા દેવી.

૧૦૬. ૧૭. આ વેળે—રામે તણ છે તેવિ કલંકિત દશામાં ને વળી પુત્ર પ્રસવ સમયે.

૧૦૬. ૨૪. ચેતન—ચેતના, બુદ્ધિ.

૧૦૭. ૩. જુઓ માલતી માંબવ. પાનું. ૧૪૧ અંક. ૧૦ શ્લોક ૧૩.

૧૦૭. ૪. ભાગીરથીના જેવુંજ ખોલ્યાં, ઐમાં ઐમ મતલબ છે કે ભગીરથના કુલનાં દેવી—રામના કુલનાં દેવી—તમે ભાગીરથી તે રામનું ધસા-

તું નજ બોલો, ઐટલે રામનો દાષ ન કાઢતાં દેવને માથે ઢોળી પાડો છો. પણ તમે રામનો દાષ નહિ કાઢો તોયે મારે તો આટલું કેહેવુંજ જોઈએ, મારે તો એમનો આટલો દાષ કાઢવાનો છેજ.

૧૦૭. ૭—૮. બાલાપણમાં લખવેળે ઝાલેલો સીતાનો હાથ તે પણ એમણે ગણ્યો નહિ, કે મને સીતાની માતાને ન ગણી, અથવા અમ્મિ જેની સમક્ષ એમનું લખ થયેલું અને જેણે એને ફરીથી પવિત્ર કરાવેલી તેને, અથવા જનક—પોતાના પિતાના પ્રિય મિત્ર ને સીતાના બાપ જનક—ને પણ ન ગણ્યા, તેમ સીતા ગર્ભિણી હોવાથી દુઃખી છે તે પણ ન ગણકાર્યું, અથવા અતિશય પ્રેમ ધરી ને સીતા એમની સાથે વને વન ભટકી તે પ્રેમને પણ એમણે ન ગણકાર્યો અને એને વનવાસી કાઢી, એ આડું કર્યું; રામે, મારા અને અમ્મિ જેવા દેવને ન ગણવાથી અધર્મ, જનક ને ન ગણકારવાથી ધૃષ્ટતા, સીતાના દુઃખ ને ન ગણવાથી નિર્દયત્વ, અને સીતાનો પ્રેમ ન ગણવાથી શકતા એવા ઘણા અનર્થ કરેલા છે, તે એમને ઘટતા નહતા.

૧૦૭. ૧૨. પૃથ્વી કેહે છે કે જોયા તારા આર્યપુત્ર, એમનામાં શું જોવાનું છે, જો એ મારા હત તો તને કાઢી મુકતજ નહિ. આ ઉપરથી રામ કેહે છે કે મને ફરીથી જીવ્યા, મને હવે જીવ્યા, હું નહારે નથી તેની ખાત્રી હું જે દુઃખ ખમું છું તે ઉપરથીજ થશે.

૧૦૮. ૨—૩. રામને દેવયોગથી સીતાને વનવાસ મોકલવી પડી પણ પોતે તો એના વિયોગથી મનમાં પીડાય છે એમ તમારે કેહેવાનું છે તો બલે તેમ હશે, પણ તે મને ખરું લાગતું નથી કેમકે પીડાતા હોય તો સાધારણ લોકોના જેવું ધીરજ ધરીને પ્રજ્વળતી મરજી પ્રમાણેજ વર્તી રહી જીવ્યાં જાય નહિ, પ્રેમનું સ્વરૂપ એવું હોય નહિ, માટે હું તો તમે “તૈયાર દેવા ફલ હોય દૈવ” વગેરે કહ્યું તે માનું નહિ.

૧૦૮. ૪. અર્થાત્ પૃથ્વીને સીતા ઉપર વિશેષ દયા—છેક પક્ષપાત થઈ જાય—એવી દયા આવેજ, પોતાની પુત્રીનું દુઃખ બહુ માની, મારા દુઃખને એ એણે ગણેજ એમાં નવાઈ નથી.

૧૦૮. ૧૪. જગન્મંગલ વ૦—આખા જગતના મંગલરૂપ તારા આત્માને.

૧૦૮. ૧૭. ઐટલા માટે કે જેમના કેહેવાથી સીતાને વનવાસ આપેલો તેને ખાત્રી થાય, મને પોતાને તો ખાત્રી છેજ.

૧૦૯. ૫—૬. આ શ્લોક ને નીચેનો ૨ જો શ્લોક એ બન્ને મૂલમાં રામ પાસે

બાલાવેલા છે પણ તેમ ઉચિત ન લાગવાથી ખીજા ગ્રંથ પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે.

૧૦૯. ૯. તે યકી—ઉર્મિ (માળા) યકી.

૧૦૯. ૧૨. ક્ષત્રિયોચિત સંસ્કાર—ક્ષત્રિયના છોકરાને કરવા જોઇએ તેવા સંસ્કાર, અન્નપ્રાશન, ચૂડાકરણ, ઉપનયન વગેરે.

૧૦૯. ૧૪—૧૫. વૃદ્ધિકરી—વૃદ્ધિ કરનારી, વંશ ચલાવનારી, પુત્રની માતા. એવા મંગલકાર્ય કરનારી અને એવા મોટા કુલની છતાં પણ એને સંસ્કર્તા (સંસ્કાર આપનાર) જડતો નથી એમ સીતા એકલવાઇ પડી ગઇ છે !

૧૧૦. ૧૨. લોકાન્તર—ખીજા લોક, પાતાલ.

૧૧૦. ૨૪. આર્યા સીતા દેવી ઉપર (પાણીની ઉપર) આવે છે.

૧૧૦. ૨૭. ધર્મશીલ—ધર્મ એજ છે શીલ જેનું તે, પતિવ્રતા, શુદ્ધ, પવિત્ર વ્રતવાળી. એમ કહીને સીતાનું અબાધ સત્યવ્રત સૂચવે છે.

૧૧૧. ૨૫. પ્રસ્તુત પ્રભાવપૂર્વક—એનો પ્રભાવ—પવિત્રતા વગેરે—વર્ણવીને, ખતાવીને.

૧૧૧. ૨૭. વૈધાનર—અભિ.

૧૧૩. ૧૧. મધુરેશ્વર—લવણ રાક્ષસની નગરી, તેને મંહારીને લેઈ લેઈ પોતે મધુરા નામથી વસાવેલી તે મધુરેશ્વર—શત્રુઘ્ન (જીએ પાને. ૨૧ મે, લીટી ૧૪-૧૭.)

૧૧૩. ૨૦ મંગલ્યા—મંગલ કરનારી.

૧૧૪. ૨૨. શબ્દરૂપી શ્રદ્ધાને જાણનાર પૂર્વ કવિ—વાહ્મીકિની બુદ્ધિ—રસ, અલંકાર—થી ભરપૂર ભારતી—સરસ્વતીને ભાળો ૫૦. વાહ્મીકિની વાણી રામાયણ તેની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતાં કવિ અરેખરી તો પોતાના આ નાટકનીજ સ્તુતિ કરે છે.



આ મંથને આગળથી આશ્રય આપનાર સદ્ગુણધોની યાદ.

ક્રમ.	નામ.	ક્રમાંક.
૫૦	શ્રીમાન્ મરકાર મહારાજ ગાયકવાડ ...	૫૦૫૨૦.
૧૦	મહારાજ ઓકેશરીસિંહજી ...	૫૦૫૨૧.
૧૦	મિરજી મહારાજી શ્રીકૃષ્ણ દરબાર ...	૫૦૫૨૨.
૧૦	શ્રી ઠાકોરસાહેબ દેવગડ ...	૫૦૫૨૩.
૨	શ્રી ઠાકોરસાહેબ લુણાવાડા ...	૫૦૫૨૪.
૨	ઠાકોર રતનસિંહ પ્રતાપસિંહ ...	૫૦૫૨૫.
૨૫	શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી. સી. આઈ. ઇ. ...	૫૦૫૨૬.
૧૦	શેઠ નાનાભાઈ ખેરામજી જીજીભાઈ ...	૫૦૫૨૭.
૧૦	શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસ ...	૫૦૫૨૮.
૧૦	શેઠ દીનશાજી માણેકજી પીટીટ ...	૫૦૫૨૯.
૧૦	રાવબહાદુર મણિભાઈ જમ્ભાઈ ...	૫૦૫૩૦.
૫	શેઠ વંદ્રાવનદાસ પરસોતમદાસ ...	૫૦૫૩૧.
૫	શેઠ ભાઈશંકર નાનાભાઈ ...	૫૦૫૩૨.
૫	રા. રા. હરિદાસ વિહારિદાસ કારભારી ...	૫૦૫૩૩.
૫	શેઠ ગિરજશંકર વજેશંકર ...	૫૦૫૩૪.
૫	શેઠ માનશંકર વજેશંકર ...	૫૦૫૩૫.
૩	શેઠ નવરોજજી ફરકુનજી ...	૫૦૫૩૬.
૩	શેઠ મયુરાદાસ લવજી ...	૫૦૫૩૭.
૩	રા. રા. ગીરધરલાલ ઋવેરદાસ ...	૫૦૫૩૮.
૩	રા. રા. દામોદરદાસ મહાશંકર ...	૫૦૫૩૯.
૩	રા. દયારામ ગોકલજી ...	૫૦૫૪૦.
૨	રા. સા. દલપતરામ પ્રાણજીવનદાસ ...	૫૦૫૪૧.
૨	રા. રા. જગન્નાથ જોડાલાલ ...	૫૦૫૪૨.
૨	રા. રા. નગીનદાસ વૃણસીદાસ ...	૫૦૫૪૩.
૨	શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ ...	૫૦૫૪૪.
૨	શેઠ માધવદાસ રૂપનાથદાસ ...	૫૦૫૪૫.
૨	રા. પૂર્ણાનંદ મહાનંદ ...	૫૦૫૪૬.
૨	શેઠ અરદેશર ફરામજી મુસ ...	૫૦૫૪૭.
૨	અમીન માતીલાલ લાલાજી ...	૫૦૫૪૮.

૨ શ્રેઠ દામોદરદાસ ગોવર્ધનદાસ	મુંબઈ.
૧ રા. બા. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ	,,
૧ શ્રેઠ કરમનદાસ માધવદાસ	,,
૧ શ્રેઠ લખમીદાસ ખીમજી	,,
૧ શ્રેઠ ગંગાદાસ કીશોરદાસ	,,
૧ શ્રેઠ કેપ્પુથુ નવરોજી કાબરાજી...	,,
૨ રા. આત્મારામ રામચંદ્ર	હોટલા.
૧ રા. જમીયતરામ કેશવરામ	મુંબઈ.
૧ રા. અંબારામ આત્મારામ	,,
૧ રા. ત્રીભુવનદાસ હરખચંદ	,,
૧ શ્રેઠ ઠાકરશી નારાણજી	,,
૧ રા. હીરાલાલ મણિલાલ ધ્રુવ	,,
૧ રા. સવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણ	મુંબઈ.
૧ રા. મહાદેવરામ યોગેશ્વર	,,
૧ રા. જમનાદાસ પ્રેમચંદકાતર...	,,
૧ રા. મથુરાદાસ હરજીવનદાસ	,,
૧ રા. કૃષ્ણચંકર ગિરજાચંકર	,,
૧ રા. નગીનદાસ મથુરાદાસ	,,
૧ રા. ડાહ્યાભાઈ દેશાઈ...	,,
૧ રા. માણિકલાલ જમીઅતરામ	,,
૧ રા. પ્રતાપરાય ગોવિંદરાય	,,
૧ રા. દેવીદાસ હરિવલ્લભદાસ	,,
૧ રા. પ્રાણચંકર ભારતર...	કલ્યાણી.
૧ રા. ઠક્કર હિરજી ભગવાનજી	કરજી.
૧ રા. નર્મદાચંકર લાધાભાઈ	,,
૧ રા. કહાનજી શંકરજી...	,,
૧ રા. શવજી પરસોતમ	,,
૧ રા. કલ્યાણજી રતનશી	,,
૧ રા. ગોવિંદજી જોટ જોશી	,,
૧ રા. નિર્ભયરામ કહાનજી	,,
૧ રા. દેવચંકર માધવજી	,,
૧ રા. ડાહ્યાભાઈ મહાસુખરામ	,,

૧ રા. છોટાલાલ ખેડેચરભાઈ	કચ્છ.
૧ રા. પોપઠ નથુભાઈ	”
૧ રા. નાનાભાઈ આધવજી	”
૧ રા. મોરારજી જગજીવન	”
૧ રા. પ્રભુદાસ રણછોડજી	”
૧ રા. નાનજી મૂળજી	”
૧ રા. શંભુરામ લાલજી	”
૧ રા. નાનાલાલ છપ્પીલરામ	”
૧ રા. સુંદરજી મેઘજી	”
૧ રા. મેઘજી જીડા	”
૧ રા. મેઘજી પુંગા	”
૧ રા. મોરારજી આજરામર	”
૧ રા. વિશ્રામ વેલજી	”
૧ રા. ભોળાનાથ કાળીદાસ	”
૧ મુનશી દાદામીયાં હખીચુલા	”
૧ રા. દયાશંકર શ્યામજી	”
૧ રા. હાથીરામ પ્રકૃષોત્તમ	”
૧ રા. જીવરામ હરિશંકર...	”
૧ શ્રેષ્ઠ હેમરાજ માણેકચંદ	મુંબઈ.
૧ રા. પ્રહલાદ દેવશંકરવીરમગામ.
૧ રા. શ્યામલાલ હિરાલાલઅમદાવાદ
૧ રા. મગનલાલ ખાલુભાઈ	”
૧ રા. પરસોતમ કલ્યાણજીમુંબઈ.
૧ રા. મોતીલાલ કુશળજીઈડર.
૧ રા. મગનલાલ માધવલાલહુણવાડા
૧ રા. હરિકૃષ્ણ જયકૃષ્ણ...	”
૧ રા. નારાયણ મોરેશ્વર...	”
૧ રા. ભોગીલાલ કહાનદાસ	”
૧ રા. દામોદર નરભિરામ	”
૧ રા. ગોપાળ લક્ષ્મીરામસિદ્ધપુર.
૧ રા. હર્ષદરાય વ્રજરાય...	”
૧ રા. દેવશંકર કુમેરજી	”

૧ રા. પ્રભુદાસ પ્રહ્લાદજી સિદ્ધપુર.
૧ રા. શૈલ્પ કૅરશાસ્ત્રજી ઐરુવાયર
૧ રા. માધવભાલ મહિપતલાલ
૧ રા. પ્રાણશંકર અંબાશંકર
૧ ખાવા જગન્નાથ લક્ષ્મણદાસજી ડોકોર.
૧ રા. ત્રિકમલાલ દામોદર
૧ રા. તુળજરામ સોમનાથ
૧ રા. શા. મનોહર ગણેશ
૧ રા. ઉમેદભાઈ મયુરભાઈ
૧ રા. મનસુખરામ નહાલચંદ
૧ રા. ઉમેદરામ લાલભાઈ
૧ રા. રણછોડલાલ નાગરદાસ
૧ રા. રામચન્દ્ર ગણપત
૧ રા. મગનલાલ ધનસુખરામ
૧ રા. દાજીભાઈ નારાયણ
૧ રા. છગનલાલ મયારામ
૧ રા. રામચન્દ્ર નારાયણ
૧ રા. નારાયણ દાજી
૧ રા. ત્રિભુવન કાળીદાસ
૧ શેઠ ધનજીભાઈ ઠાસરા.
૧ રા. પ્રાણલાલ ખળદેવજી કપડવાણજી
૧ રા. સદાશિવ નંદલાલ ડોકોર.
૧ રા. દેવશંકર
૧ રા. અમૃતલાલ જૂપતરાય
૧ રા. ચુનીલાલ કલ્યાણદાસ
૧ રા. ખા. લણુભાઈ કેશવલાલ સુરત.
૧ રા. રતિરામ માતીરામ
૧ શેઠ નારણદાસ પરસોતમદાસ
૧ રા. નરભિરામ મનસુખરામ
૧ રા. આત્માશંકર ત્રિપુરાશંકર
૧ રા. નંદકૃષ્ણલાલ મજીમુદાર
૧ રા. ભાનુશંકર નારાયણશંકર

૧ રા. મહાનંદ ભાંધશંકર	સુરત.
૧ રા. જગજીવનદાસ ભવાનીશંકર...	"
૧ રા. જગન્નાથ હચ્છારામ	"
૧ સૈયદ અબ્દુલ રસુલ બડે સાહેબ	રાંદેર.
૧ શેઠ લલુભાઈ માતીરામ	"
૧ શેઠ છપ્પીલદાસ કાશીદાસ	"
૧ શેઠ તારાચંદ અમીચંદ	"
૧ રાંદેર રીડીંગરૂમ	"
૧ ખાનખલાદુર કાજી અબ્દુલ રૈહુમાન	પેટલાદ.
૧ રા. કેશવરાવ પાંડુરંગ...	"
૧ રા. મનસુખભાઈ જીજીભાઈ	"
૧ રા. જનાર્દન ભાસ્કર	"
૧ રા. વીરેશ્વર સદાશિવ...	વડોદરા.
૧ રા. વિનાયક રામચંદ્ર	પેટલાદ.
૧ રા. પુરૂષોત્તમ પરશુરામ	"
૧ રા. પરભુલાલ મુળચંદ	"
૧ રા. છગનલાલ ઝવેરલાલ	"
૧ રા. રતનલાલ અમરતલાલ	"
૧ રા. રાવજીભાઈ દલમુખભાઈ	"
૧ રા. ગુલાબચંદ સામળદાસ	"
૧ રા. માધવલાલ છોટાલાલ	"
૧ રા. નાથાભાઈ જ્ઞેશંગભાઈ	પીજ.
૧ રા. નાથાભાઈ ભગવાનદાસ	"
૧ રા. પાનાચંદ હચ્છરદાસ	અમદાવાદ
૧ રા. ચુનીલાલ દલપતરામ	"
૧ રા. લક્ષ્મીલાલ માણિકલાલ	"
૧ રા. મકનજી ભીમભાઈ	જલાલપુર
૧ રા. વામનરાવ ખાખારાવ	અમદાવાદ.
૧ રા. નભુલાલ પ્રસાદરાય	"
૧ રા. લધુ જ્ઞેશભાઈ	ચુડા.
૧ શેઠ કરમઅક્ષી રહીમભાઈ	મુંબઈ.
૧ શેઠ મહમદભાઈ	"

૧ રા. વલભદાસ નંદલાલ	સોજીત્રા.
૧ રા. ભોગીલાલ દયાળજી	”
૧ રા. રતનલાલ ભોગીલાલ	”
૧ રા. શા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ	વડોદરા.
૧ રા. તાપીદાસ દયારામ...	”
૧ રા. છગનલાલ ઠાકોરદાસ	”
૧ રા. મનસુખ અનોપચંદ	પારડી.
૧ રા. વલભદાસ પોપટ	મહુઆ.
૧ રા. સારાભાઈ વાલાભાઈ	વડોદરા.
૧ રા. રામચંદ્ર કાળીદાસ	”
૧ શેઠ છગનલાલ મગનદાસ	મુંબઈ.
૧ રા. કૃષ્ણરામ રામનાથ	પાટણ.
૧ રા. માણિકલાલ ભુલાભાઈ	”
૧ રા. મથુરદાસ ભોગીદાસ	”
૧ રા. દુલભજી ઘેલાભાઈ	પ્રભાસપાટણ.
૧ રા. ભુધરભાઈ પ્રાણનાથ	સિદ્ધપુર.
૧ રા. આદિતરામ પરસોતમ	”
૧ રા. લક્ષ્મીરામ મુગટરામ	”
૧ રા. ભગવાન ગોવિંદરામ	”
૧ રા. વલભરામ દેવચંદ	”
૧ રા. માધવલાલ વલભરામ	”
૧ રા. પ્રભુદાસ ઉજ્જયિતરામ...	”
૧ રા. કાલુ ગોવિંદરામ	”
૧ રા. બળવંતરાવ સ્વામીરામ	”
૧ રા. છોટાલાલ નારણજી	”
૧ રા. લલુભાઈ કુંવરજી	રાંદેર.
૧ રા. ચુનીલાલ નગીનદાસ	મુંબઈ.
૧ શેઠ બાપુભાઈ કાળીદાસ	”
૧ રા. નગીનદાસ દ્વારકાદાસ	”
૧ રા. ગંગાદાસ કાશીદાસ	”
૧ રા. મંજારામ કહાનદાસ	”
૧ શેઠ નુરમહંમદ લખ્વા ઇશ્વાલીમ	”

૧ રા. સુરજપ્રસાદ કાશીભાઈ	મુંબાઈ.
૧ શેઠ ગોકલદાસ મૂલજી	"
૧ શેઠ લિલાધર હરિદાસ	"
૧ રા. દામોદરદાસ છપ્પારામ	"
૧ રા. હરિલાલ છગનલાલ	નડિઆદ.
૧ રા. દલપતરામ વિઠ્ઠલદાસ	"
૧ રા. ધ્રુવદાસ ગીરધરદાસ	"
૧ રા. ઋવેરલાલ લલુભાઈ	"
૧ રા. ઋવેરભાઈ ગરખડભાઈ	"
૧ રા. શ્રી. મણિધરપ્રસાદ તાપિપ્રસાદ	"
૧ રા. મૂલજી નાથાભાઈ	સુલુણ.
૧ રા. માણિકલાલ હરિલાલ	નડિઆદ.
૧ રા. ડાક્ટર રામસિંઘ	"
૧ રા. વરજભુખાણ બક્ષી	"
૧ રા. મનસુખભાઈ વરજભાઈ	"
૧ રા. નાગરદાસ હરગોવિંદદાસ	"
૧ રા. ત્રીભાવનદાસ ખેલુચરદાસ	"
૧ રા. લલુભાઈ ગોકલદાસ	"
૧ રા. આશારામ મેહુતાજી	"
૧ રા. નાથાભાઈ કાલિદાસ	"
૧ રા. આપાસાહેબ ગોકળદાસ	"
૧ રા. ત્રીકમલાલ નારણદાસ	"
૧ રા. જમનાદાસ લલુભાઈ	"
૧ રા. કૃષ્ણલાલ મગનલાલ	અમદાવાદ
૧ રા. ચુનીલાલ લાલદાસ	નડિઆદ.
૧ રા. પ્રભાશંકર ભવાનીશંકર	વઢવાણ.
૧ ગોસાઈ શ્રીનારાયણભારથી યશવંત ભારથી	પાટણ.
૧ રા. વકીલ દોલતરામ ટોકરસી	"
૧ રા. રણજીડદાસ દયાળદાસ	કચ્છ, ગોધરા.
૧ રા. ઉમિયાશંકર હીરાશંકર	સિંહાનગર.
૧ રા. સેવકલાલ કરસનદાસ	મુંબાઈ.
૧ રા. હંસરાજ બક્ષીદાસ	"

૧ મોહનલાલ બાપુજીઅમદાવાદ
૧ રા. દેસાઈ સુરજમલજી જોરાવરસિંહજી પાટડી.
૧ રા. બાપુભાઈ દોલતરામ વાંકાનેર.
૧ ઠાકોર મહીપતલાલ બાળકૃષ્ણ ડભોઈ.
૧ રા. બાપાલાલ બાઈરાંકર ધોલકા.
૧ લીલાધર લાઈબ્રેરીનામેક્ટરી ૩૩
૧ રા. સુરજરામ રામનાથ ૩૩
૧ રા. રાંકરલાલ અમરતલાલ વકીલ ૩૩
૧ રા. પરસોતમરાય મ. જોશી ૩૩
૧ રા. નંદલાલ તારાચંદ ૩૩
૧ રા. નરોત્તમ રણછોડજી ભુજ.
૧ રા. કાનજી નથુભાઈ અંજાર.
૧ રા. ખરાશંકર મહાદેવ ભુજ.
૧ રા. મુળચંદ શિવલાલ મુંબઈ.
૧ રા. મુળજી મનજી ૩૩
૧ રા. પ્રાણજીવનદાસ પરભુદાસ પારીઆ.
૧ રા. હરિલાલ મનસુખરામ ૩૩
૧ પારીઆ લાઈબ્રેરી ૩૩
૧ રા. દેવશંકર માતીરામ કરજણ.
૧ રા. મણીશંકર પ્રભાશંકર ૩૩
૧ રા. હાથરલાલ મોરારજી ૩૩
૧ રા. છોટાલાલ મૂળજી... ૩૩
૧ રા. રાવજી ચીમાજી... ૩૩
૧ રા. છોટાલાલ દ્વારકાદાસ ૩૩
૧ શેઠ નગીનદાસ જમનાદાસ મુંબઈ.
૧ શેઠ જગન્નાથ વિઠ્ઠલ... ૩૩
૧ શેઠ કાશીદાસ હરજીવનદાસ ૩૩
૧ રા. માધવરામ હરિનારાયણ દાહોદ.
૧ રા. જગન્નાથ ગોપાળદાસ ૩૩
૧ રા. નારાયણશંકર મણિશંકર ૩૩
૧ રા. જોયતાશંકર રવિદત્ત ૩૩
૧ રા. મગનલાલ કુપેરદાસ ૩૩

૧ રા. જમિતરામ લક્ષ્મિરામ	દાહોદ.
૧ રા. ખાલાભાઈ સુખભાઈ	૧૧
૧ રા. મનસુખલાલ અમયાદાસ	૧૧
૧ રા. છગનલાલ કુલ્લબદાસ	૧૧
૧ રા. નયુભાઈ નવનીધભાઈ	૧૧
૧ રા. શેવકલાલ માણિકલાલ	૧૧
૧ રા. સુરાજહીન મોકમદીન	૧૧
૧ રા. ખીધા પ્રસાદરામ...	૧૧
૧ રા. મનસુખલાલ મયાશંકર	૧૧
૧ રા. શીવશંકર ખાપાલાલ	૧૧
૧ રા. ખાખાજી શ્રીમાજી	૧૧
૧ રા. રામજી ત્રીખરાવ	૧૧
૧ રા. મીરજુનમ્મદી ગુલામઅમ્મદી...	૧૧
૧ રા. સા. વાઘજીભાઈ મીઠાભાઈ	ચીખલી.
૧ રા. હરીરામ લક્ષ્મિનારાયણ	૧૧
૧ રા. ભાળાનાથ રણછોડદાસ	૧૧
૧ રા. નારાયણરાવ આનંદરાવ	૧૧
૧ રા. અચરતલાલ મણીરામ	અમદાવાદ
૧ રા. નાનાલાલ લલુભાઈ	સુખ.
૧ રા. કીકાભાઈ મકુનદાસ	૧૧
૧ રા. ઘેલાભાઈ લાલભાઈ	૧૧
૧ રા. માણિકલાલ આત્મારામ	૧૧
૧ રા. પરમાનંદદાસ ઇચ્છાલાલ	૧૧
૧ રા. કલ્યાણદાસ નરૌતમદાસ	૧૧
૧ રા. રૈવાદાસ કરસનદાસ	૧૧
૧ રા. લલુભાઈ છગનલાલ	ભાવનગર.
૧ રા. સાકરલાલ મનસુખરામ	૧૧
૧ રા. માર્કુડરાવ નંદશંકર	૧૧
૧ રા. પ્રભાશંકર વેણીશંકર	૧૧
૧ રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ	૧૧
૧ રા. પ્રભાશંકર જટાશંકર	૧૧
૧ રા. પ્રતાપરાય સંતોકરામ	૧૧

૧ રા. નવનીધરામ વિજયશંકરભાવનગર.
૧ રા. માનશંકર ગૌરીશંકર ”
૧ રા. માનશંકર લક્ષ્મિશંકર ”
૧ રા. વૃજદાસ પરબુદાસ... ”
૧ શેઠ દ્વારકાંદાસ લાલભાઈ શીણાર.
૧ રા. મુળજી ગોવિંદ ઉતરાજ.
૧ શેઠ કુરામજી હીરજીભાઈ શીણાર.
૧ શેઠ બાપુજી વૃજલાલ... ”
૧ રા. હીમત જયુભાઈ ”
૧ રા. વૈદ્ય તુલજરામ વિજયરામ નાંદોદ.
૧ રા. હરિસુદન લલુભાઈ શિણાર
૧ રા. શંકરભાઈ મનોરદાસ ”
૧ રા. કેશવલાલ ધંધરભાઈ ”
૨ રા. ચુનીલાલ કસનદાસ ”
૧ રા. રણુઓડભાઈ કસનદાસ ”
૧ રા. ગણપત કેશર ખરકાલ.
૧ રા. ગણેશ માધવ શીણાર.
૧ રા. ગીરજનશંકર કુમેર ખરકાલ.
૧ રા. રણુઓડજી સ્ટેશન માસ્તર તેન.
૧ રા. મહાશંકર પિતાંબર ”
૧ મુકદ્દમ નરોત્તમ હુકા ડભાઈ.
૧ રા. નગીનદાસ નરભિરામ શીણાર.
૧ રા. ભોલાનાથ ખેચરભાઈ સીસોદરા.
૧ રા. જોરાભાઈ મસોત... ”
૧ રા. હરીલાલ ભાવન શીણાર.
૧ રા. નરમદાશંકર મકનજી વઢવાણ.
૧ રા. પરજરામ જટાશંકર ”
૧ રા. છગનલાલ હરીકૃષ્ણ ”
૧ રા. સા. કૃષ્ણલાલ ગોવિંદદાસ ત્રાલાવાડ.
૧ રા. દયાળજી મોરારજી વઢવાણ.
૧ રા. પ્રાણસુખલાલ મહીપતરામ ”
૧ રા. જોડાલાલ વાલજી... ”

૧ રા. કલ્યાણજી પુંજરામ વઢવાણ.
૧ રા. ભાઈશંકર મહાશંકર ”
૧ રા. જટાશંકર લીલાધર હાલાર.
૧ રા. મહાશંકર વીંધનાથ વઢવાણ.
૧ રા. ભગવતીશંકર દયાશંકર ”
૧ રા. જદવજી પ્રેમાનંદ કલાડા.
૧ રા. પ્રભાશંકર વાલમજી વઢવાણ.
૧ રા. કેશવલાલ બાપુજી ચોટીલા.
૧ રા. રેવાશંકર જગજીવન ચરાડવા.
૧ રા. ગોપાળજી દયાલજી નવસારી.
૧ વકીલ પરસોતમ પુંજ નવાનગર.
૧ સેઠ અલકશી દેવજી ”
૧ રા. ભટજી ત્રીકમલાલજી ગોપાળભટજી ”
૧ રા. ભટજી કૃષ્ણજીવણુ શ્રીકૃષ્ણ ભટજી ”
૧ રા. હસનભાઈ પીરભાઈ ”
૧ રા. નયુભાઈ અંબાશંકર ”
૧ રા. દુલેરાય છોટાલાલ ”
૧ રા. નાથાલાલ હરનારાયણ ઘાળકા.
૧ રા. નટવરલાલ દોલતરાય પાટણ.
૧૫ રા. વિઠલજી કેશવજીની મારફત કચ્છ.
૧૦ રા. ખુશાલદાસ ગોકળદાસની મારફત અમદાવાદ.

